

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

حضرت عبدالعظیم رضی اللہ عنہ و شہری

درستیاخ

تالیف:

اصغر قاندان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حضرت عبدالعظیم علیہ السلام و شهر ری در پهنه تاریخ

نویسنده:

اصغر قائدان

ناشر چاپی:

موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۶	حضرت عبدالعظیم علیه السلام و شهر ری در پهنه تاریخ
۱۶	مشخصات کتاب
۱۶	اشاره
۱۸	پیشگفتار
۲۰	فهرست مطالب
۳۶	مقدمه
۳۸	فصل اول: ری در پهنه تاریخ
۳۸	اشاره
۴۰	وجه تسمیه ری
۴۱	بانی و بنای ری
۴۳	تاریخ سیاسی ری (قبل از اسلام)
۴۷	تاریخ سیاسی ری (عصر اسلامی)
۴۷	ری از ورود اسلام تا عصر قاجار
۶۰	مدح و توصیف ری از دیدگاه مورخان و جهان گردان
۶۱	مذمت ری
۶۴	فصل دوم: شرح حال امام زادگان معزز آستان
۶۴	اشاره
۶۶	الف: حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام
۶۶	۱ - شرح نسب و اجداد
۶۶	اشاره
۶۷	۱/۱ - عبدالله بن علی
۶۷	۲/۱ - علی بن حسن
۶۸	۳/۱ - حسن بن زید

۶۸	۴/۱ - زید بن حسن علیه السلام
۶۹	۲ - حیات سیاسی و معنوی
۶۹	اشاره
۷۶	۱ - ۲ - رساله صاحب بن عباد در توصیف جایگاه معنوی حضرت عبدالعظیم
۸۱	۲ - ۳ - نمونه ای از احادیث عبدالعظیم حسنی از ائمه معصومین علیهم السلام
۸۲	الف - احادیث عبدالعظیم حسنی با واسطه از امام رضا علیه السلام :
۸۳	ب - احادیث عبدالعظیم حسنی از امام جواد علیه السلام
۸۳	ج - احادیث عبدالعظیم حسنی از امام هادی علیه السلام
۸۳	اشاره
۸۴	۴ - وفات و محل دفن حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام
۸۸	۵ - ثواب زیارت حضرت عبدالعظیم علیه السلام
۹۰	ب - شرح حال و نسب امامزاده حمزه بن موسی علیه السلام
۹۴	ج - شرح حال و نسب امامزاده طاهر بن محمد علیه السلام
۹۷	فصل سوم: تاریخچه آستان حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام
۹۷	اشاره
۹۹	۱ - موقعیت تاریخی آستان در دوره های مختلف
۹۹	الف - بنای نخستین آستان
۱۰۱	ب - آستان در عصر آل بویه
۱۰۲	ج - آستان از عصر سلجوقی تا عصر صفوی
۱۰۵	د - آستان در عصر صفوی
۱۰۷	ه - آستان در عصر قاجار
۱۰۸	آستان از دیدگاه سیاحان در عصر قاجار
۱۰۸	اشاره
۱۱۱	۲ - آثار و توصیف بنای آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام
۱۱۱	اشاره
۱۱۱	الف - آثار تاریخی

- ۱ - صندوق عتیق ۱۱۱
- ۲ - ضریح مطهر ۱۱۵
- ۳ - گنبد ۱۱۶
- ۴ - مناره ها ۱۱۸
- ۵ - حرم مطهر ۱۱۹
- ۶ - درهای حرم ۱۲۰
- ۷ - صحن ها ۱۲۳
- ۷ - ۱ - صحن عتیق (شمالی) ۱۲۳
- ۷ - ۲ - صحن باغ طوطی (شمال غربی) ۱۲۴
- ۷ - ۳ - صحن ناصری (غربی) ۱۲۵
- ۷ - ۴ - صحن باغچه علی جان (شمال شرقی) ۱۲۵
- ۷ - ۵ - صحن امامزاده حمزه (جنوبی) ۱۲۶
- ۸ - ایوان ها ۱۲۶
- ۸ - ۱ - ایوان شرقی ۱۲۶
- ۸ - ۲ - ایوان شمالی ۱۲۶
- ۹ - رواق ها ۱۲۷
- اشاره ۱۲۷
- ۹ - ۱ - رواق شرقی ۱۲۷
- ۹ - ۲ - رواق شمالی ۱۲۷
- ۹ - ۳ - رواق غربی = رواق بالاسر ۱۲۷
- ۳ - مجموعه آستان و متعلقات آن ۱۳۰
- اشاره ۱۳۰
- الف - کتابخانه ۱۳۰
- اشاره ۱۳۰
- قرآن های خطی و نفیس ۱۳۲
- ب - مدرسه و حوزه علمیه ۱۳۳

- ۱۳۳ اشاره
- ۱۳۳ ۱ - مدرسه علمیه برهان
- ۱۳۳ ۲ - مدرسه علمیه امینیه
- ۱۳۴ ج - مسجد جامع (عتیق)
- ۱۳۴ د - موزه
- ۱۳۷ فصل چهارم: تولیت آستان (از ابتدا تا انقلاب اسلامی)
- ۱۳۷ اشاره
- ۱۳۹ تولیت آستان (از ابتدا تا انقلاب اسلامی)
- ۱۳۹ الف - تولیت آستان از عصر سلجوقیان تا عصر صفوی (دوران شاه طهماسب)
- ۱۳۹ ۱ - سید شرف الدین محمد بن علی
- ۱۴۲ ۲ - سید علی شاه
- ۱۴۲ ۳ - امیر عنایت الله
- ۱۴۲ ۴ - امیر خلیل الله
- ۱۴۳ ۵ - امیر هدایت الله
- ۱۴۳ ۶ - نظام الدین علی شاه
- ۱۴۳ ۷ - امیر حسام الدین ابراهیم
- ۱۴۴ ۸ - امیر نورالله
- ۱۴۴ ۹ - امیر مجدالدین
- ۱۴۴ ب - تولیت آستان از عصر صفوی (شاه طهماسب) تا عصر قاجار
- ۱۴۴ ۱۰ - سید حسین خاتم المجتهدین
- ۱۴۶ ۱۱ - میرزا حبیب الله
- ۱۴۶ ۱۲ - میرزا ابراهیم شیخ الاسلام
- ۱۴۶ ۱۳ - میرزا محمد علی الحسینی
- ۱۴۷ ج - تولیت آستان از عصر قاجار تا انقلاب اسلامی
- ۱۴۷ ۱۴ - میرسید علی الحسینی
- ۱۴۷ ۱۵ - میرزا ابوالحسن متولی باشی

۱۴۸	۱۶ - میرزا سید علی (میرزابزرگ)
۱۴۸	۱۷ - ابوالحسن آقامیر (متولی باشی)
۱۵۱	۱۸ - میرزا هدایت الله
۱۵۱	۱۹ - سید احمد هدایتی
۱۵۱	۲۰ - محمدعلی هدایتی
۱۵۵	د - تولیت آستان پس از انقلاب اسلامی
۱۵۵	اشاره
۱۵۶	۱ - احداث قرض الحسنه
۱۵۶	۲ - احداث درمانگاه عمومی
۱۵۶	۳ - برداشتن دیوار صحن باغ طوطی
۱۵۶	۴ - حوزه علمیه حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام
۱۵۷	پایان تولیت آقای مولایی
۱۵۹	فصل پنجم: آستان مقدس حضرت عبدالعظیم علیه السلام در عصر حاضر
۱۵۹	اشاره
۱۶۱	آستان در دوران تولیت آقای محمّد محمّدی ری شهری
۱۶۴	اجرای طرح عظیم ملی و مذهبی توسعه آستان
۱۶۵	۱ - برنامه ها و اهداف طرح توسعه
۱۶۵	اشاره
۱۶۷	الف: پروژه های اصلی
۱۶۸	ب: پروژه های فرعی
۱۶۸	ج: پروژه های خارج از شهر ری
۱۶۸	اشاره
۱۶۹	۲ - نگاهی کلی و مختصر به مراحل اجرایی طرح توسعه از ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۰ش
۱۷۷	۳ - طرح تفصیلی و تشریح عملیات اجرایی توسعه حرم
۱۷۷	الف - بخش اول: احداث و توسعه اماکن زیارتی و عبادی
۱۷۷	اشاره

- ۱ - احداث رواق ها و شبستان های جدید - ۱۷۷
- ۱۷۷ - اشاره
- ۱ - ۱ - رواق بین الحرمین - ۱۷۸
- ۱ - ۲ - رواق امامزاده حمزه علیه السلام - ۱۷۹
- ۱ - ۳ - رواق امامزاده طاهر علیه السلام - ۱۸۰
- ضریح جدید امامزاده طاهر علیه السلام - ۱۸۱
- ۱ - ۴ - رواق اسماعیل رضایی - ۱۸۲
- ۲ - بست های جنوبی و شمالی - ۱۸۲
- ۱۸۲ - اشاره
- ۱ - ۲ - بست جنوبی و نگارخانه عترت - ۱۸۲
- ۲ - ۲ - بست شمالی - ۱۸۳
- ۳ - صحن های جدید - ۱۸۴
- ۱۸۴ - اشاره
- ۳ - ۱ - صحن مصلی - ۱۸۴
- ۳ - ۲ - صحن امامزاده حمزه علیه السلام - ۱۸۶
- ۳ - ۳ - صحن امامزاده طاهر علیه السلام - ۱۸۶
- ۳ - ۴ - حیاط شیخ ابوالفتوح رازی - ۱۸۷
- ۴ - مصلاهی بزرگ - ۱۸۷
- ۵ - تخت گاه ها و راهروها - ۱۹۰
- ۶ - حسینیه اثنی عشری - ۱۹۱
- ۷ - موقعیت مقبره ها و مزارات مجموعه آستان در توسعه جدید - ۱۹۱
- ۱۹۱ - اشاره
- الف - قبور رواق ابوالفتوح رازی - ۱۹۲
- ب - قبور رواق آیت الله کاشانی (بالاسر - ناصری) - ۱۹۵
- ج - قبور رواق حاج اسماعیل رضایی - ۱۹۷
- د - قبور رواق امامزاده حمزه - ۱۹۸

- ه - ورودی رواق عتیق ۱۹۸
- و - قبور صحن مصلى ۱۹۸
- ز - قبور صحن باغ طوطى ۱۹۹
- ب - بخش دوم: ایجاد و احداث مراکز فرهنگى و علمى ۱۹۹
- اشاره ۱۹۹
- ۱ - دانشکده علوم حدیث ۲۰۰
- لوح افتتاحیه دانشکده حدیث ۲۰۱
- ۱ - ۱ - امکانات آموزشى و پژوهشى ۲۰۲
- اشاره ۲۰۲
- الف - بخش آموزش (معاونت آموزش) ۲۰۲
- اشاره ۲۰۲
- ۲ - تالارهای همایش ۲۰۳
- ۳ - آزمایشگاه زبان ۲۰۳
- ظرفیت پذیرش دانشجو و کادر هیأت علمى ۲۰۳
- ب - بخش پژوهش (معاونت پژوهشى) ۲۰۴
- اشاره ۲۰۴
- امکانات پژوهشى و تحقیقاتى ۲۰۴
- ج - بخش فرهنگى رفاهى (معاونت فرهنگى دانشجویى) ۲۰۷
- اشاره ۲۰۷
- ۲ - تالار شیخ صدوق و شیخ کلینى ۲۰۸
- ۳ - موزه جدید ۲۰۹
- ۴ - مرکز فرهنگى جوانان ۲۱۰
- ۵ - حوزه علمیه برهان ۲۱۱
- ۶ - کتابخانه جدید ۲۱۱
- ۷ - مجتمع آموزشى حضرت عبدالعظیم علیه السلام ۲۱۳
- ۸ - دار القرآن الکریم ۲۱۳

- ج - بخش سوم: احداث مراکز اداری و خدمات رفاهی ۲۱۴
- اشاره ۲۱۴
- ۱ - احداث دارالتولیه ۲۱۴
- ۲ - دارالضیافه (میهمان سرا) ۲۱۵
- ۳ - تجهیز و انتقال درمانگاه قدیم ۲۱۵
- ۴ - احداث دار الشفای حضرت زهرا علیهاالسلام (کوثر) ۲۱۶
- ۵ - بازار بزرگ ری ۲۱۷
- ۶ - احداث فضاهای سبز و خیابان ها ۲۱۸
- ۷ - قرض الحسنه ۲۱۹
- ۸ - سایر خدمات اجتماعی و رفاهی ۲۱۹
- د - بخش چهارم: ایجاد مراکز و امکانات تأسیساتی و زیربنایی ۲۲۰
- اشاره ۲۲۰
- ۱ - سیستم های تأسیساتی ۲۲۰
- ۲ - پشتیبانی طرح توسعه ۲۲۳
- ه - بخش پنجم: آشنایی با تشکیلات اداری آستان و متصدیان طرح توسعه ۲۲۴
- اشاره ۲۲۴
- ۱ - معاونت عمرانی ۲۲۴
- اشاره ۲۲۴
- نوع معماری و سبک های سنتی طرح توسعه ۲۲۶
- ۲ - معاونت اقتصادی ۲۲۷
- ۳ - معاونت هماهنگی و امور اجرایی ۲۲۸
- اداره کل موقوفات ۲۲۹
- اشاره ۲۲۹
- ۱ - اداره کل امور حقوقی و قراردادها ۲۲۹
- ۲ - اداره کل موقوفات ۲۳۰
- ۳ - اداره کل املاک مستغلات ۲۳۲

- ۲۳۲ اشاره
- ۲۳۳ ۲/۳ - واحد موقوفات تجاری
- ۲۳۳ ۳/۳ - واحد موقوفات مسکونی
- ۲۳۵ موقوفات آستان در گذشته و حال
- ۲۳۵ اشاره
- ۲۳۶ ۱ - مزرعه ایرین
- ۲۳۶ ۲ - مزرعه سید عبدالله ابیض
- ۲۳۶ ۳ - مزرعه عین آباد
- ۲۳۷ ۴ - مزرعه سینک و ده «واریز»
- ۲۳۷ ۵ - مزرعه مافتان
- ۲۳۷ ۶ - مزرعه استروهه
- ۲۳۸ ۷ - باغچه ای در «وسفنارد»
- ۲۳۸ ۸ - مزرعه علائین
- ۲۳۹ ۹ - چهار هرز (چاله هرز) و بالغ آباد
- ۲۳۹ ۱۰ - مزرعه «آبه غار» (ده خیر)
- ۲۳۹ ۱۱ - مزرعه «مبارک آباد» (خیرآباد)
- ۲۴۰ ۱۲ - مزرعه «بندگردان»
- ۲۴۰ ۱۳ - مزرعه شرقی «چشمه شاهی»
- ۲۴۰ ۱۴ - مزرعه هوسنه بهنام
- ۲۴۰ ۱۵ - مزرعه ایلمان
- ۲۴۱ ۱۶ - مزرعه «دز»
- ۲۴۱ ۱۷ - مزرعه «خوارذیل»
- ۲۴۱ ۱۸ - قنات مقصودآباد
- ۲۴۲ ۱۹ - قریه عمادآور غار ری
- ۲۴۲ ۲۰ - مزرعه بهشتی غار ری
- ۲۴۲ ۲۱ - مزرعه بی بی مریم

- ۲۴۲ - مزرعه جلال آباد -----
- ۲۴۴ - معاونت اداری و مالی -----
- ۲۴۴ - معاونت فرهنگی -----
- ۲۴۶ - معاونت اماکن متبرکه -----
- ۲۴۶ - معاونت بهداشتی و درمانی -----
- ۲۴۶ - معاونت روابط عمومی و بین الملل -----
- ۲۴۷ - اداره کل حراست و گزینش -----
- ۲۴۷ - بخش ششم: پروژه های خارج از شهر ری -----
- ۲۴۷ - ۱ - مؤسسه فرهنگی دار الحدیث -----
- ۲۴۸ - ۱/۱ - ۱ - گروه موسوعه نگاری (دائرة المعارف نویسی) -----
- ۲۴۹ - ۱/۱ - ۲ - گروه احیا و تصحیح -----
- ۲۴۹ - ۱/۱ - ۳ - گروه ترجمه و تدوین -----
- ۲۵۰ - ۱/۱ - ۴ - گروه رجال -----
- ۲۵۰ - ۱/۱ - ۵ - گروه تاریخ و مصطلح الحدیث -----
- ۲۵۱ - ۱/۱ - ۶ - گروه فقه الحدیث -----
- ۲۵۱ - ۲/۱ - فعالیت های فرهنگی و پژوهشی دارالحدیث -----
- ۲۵۱ - ۲/۱ - ۱ - فصل نامه علوم حدیث -----
- ۲۵۲ - ۲/۱ - ۲ - میراث حدیث شیعه -----
- ۲۵۲ - ۲/۱ - ۳ - نشریه زندگی -----
- ۲۵۳ - ۲/۱ - ۴ - کتابخانه تخصصی حدیث -----
- ۲۵۳ - ۲/۱ - ۵ - معاونت اطلاع رسانی حدیث -----
- ۲۵۳ - ۲/۱ - ۶ - مرکز چاپ و نشر -----
- ۲۵۴ - ۲ - دانشگاه علوم حدیث در قم -----
- ۲۵۴ - ۳ - مجتمع فرهنگی، تفریحی کوثر -----
- ۲۵۵ - ۴ - زائر سرای حضرت عبدالعظیم در مشهد مقدس -----
- ۲۵۶ - بازدید مقام های عالی رتبه نظام از طرح توسعه -----

۲۶۱ ----- فهرست منابع و مآخذ

۲۶۹ ----- درباره مرکز

حضرت عبدالعظیم علیه السلام و شهر ری در پهنه تاریخ

مشخصات کتاب

قائدان ، اصغر ، 1343 -

حضرت عبدالعظیم علیه السلام و شهر ری در پهنه تاریخ

آستانه مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام در گذشته و حال / اصغر قائدان . - قم : دارالحدیث ، 1382 .

296 ص . - (مجموعه آثار کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم علیه السلام ؛ درآمد 2)

... ریال ... - ... - ISBN 964

1 . آستانه حضرت عبدالعظیم علیه السلام . 2 . شهر ری - امامزادگان .

3 . شهر ری - زیارتگاهها . 4 . شهر ری - تاریخ . الف . کنگره

بزرگداشت حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام . ب . عنوان .

BP212/297 53 / 5 / ق 8 الف 8 1382

شابک :

ص : 1

اشاره

سازمان چاپ و نشر

آستانه مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام در گذشته و حال

تألیف : اصغر قائدان

از مجموعه آثار کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم علیه السلام - درآمد 2

ناشر : سازمان چاپ و نشر دار الحدیث

چاپ : اول ، بهار 1382

چاپخانه :

شمارگان : 1000

قیمت :

تلفن : 0251 7741650 - 0251 7740523 ص . پ : 37185 / 4468

ص : 2

تاریخ بشر را همواره ستارگان فروزانی مشعلدار بوده اند، تا آدمی بر جهالت و تاریکی فائق آید و بتواند ودیعه خداوندی نهفته در درونش را پرورد و خویشتن را از نادانی، درنده خوبی و پستی برهاند.

طلایه داران این منظومه فروزان، پیامبران الهی و جانشینان پاک نهاد و معصوم آنان اند و در صف بعد، دست پروردگان آنها، یعنی عالمان دین، محدثان، مفسران و... که در دانش و سلوک، پای در جای پای آنان نهادند.

شهری به عنوان یکی از پایگاههای کهن تشیع، مَهْد رشد و بالندگی عالمانی از این تبار (چون ثقه الاسلام کلینی، شیخ صدوق، ابوالفتح رازی و...) بوده است، و حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام را می توان پایه گذار این مَهْد و حرکت علمی و فرهنگی دانست.

آستان حضرت عبدالعظیم و مؤسسه فرهنگی دارالحدیث (دانشکده، پژوهشکده، انتشارات)، طرحی را با عنوان «گرامیداشت بزرگان و عالمان ری» در دست گرفت تا در پرتو شناساندن این چهره های ماندگار، برخی فعالیتهای پژوهشی و فرهنگی نیز سامان یابد.

در این طرح، نخست چهار تن از بزرگان و عالمان ری انتخاب شدند که در صدر آنان حضرت عبدالعظیم علیه السلام جای می گیرد.

حضرت عبدالعظیم علیه السلام مشعل فروزانی است که از دوران حیات خویشتن تاکنون بر تاریخ تشیع و ایران، پرتو افکنده و بر معنویت، دانش و فرهنگ شیعه در این مرز و بوم، تأثیرگذار بوده است. از این رو، نخستین گام در اجرای طرح، کنگره بزرگداشت ایشان خواهد بود.

اهدافی که برگزاری این کنگره دنبال می کند، عبارت است از:

1. معرفی و بزرگداشت شخصیت علمی و معنوی حضرت عبدالعظیم علیه السلام؛
2. ترویج معارف حدیثی اهل بیت علیه السلام؛
3. تحقیق و پژوهش در میراث حدیثی حضرت عبدالعظیم علیه السلام؛
4. شناخت جایگاه آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام و تأثیر آن بر تحولات تاریخ تشیع در ایران.

این طرح، در آبان ماه 1380 در نخستین جلسه شورای سیاستگذاری - که از عالمان و فرزندان و نخبگان فرهنگی اند - به تصویب رسید و کمیته علمی کنگره از خرداد 1381 کار خود را آغاز کرد.

کمیته علمی با فرصت اندکی که در اختیار داشت، برنامه های خود را در پنج حوزه ساماندهی کرد:

1. تألیف، تصحیح و گردآوری آثار مربوط به حضرت عبدالعظیم و شهر ری (کتاب و مقاله).

2. سفارش و فراخوان نگارش مقاله.

3. سفارش انتشار ویژه نامه هایی از سوی نشریات، همزمان با برگزاری کنگره.

4. انتشار لوح فشرده (CD) تولیدات علمی کنگره.

5. انتشار خبرنامه.

با یاری خداوند و مدد قدسی روح حضرت عبدالعظیم علیه السلام، در حوزه نخست، بیش از بیست و دو جلد کتاب آماده شد که همزمان با برگزاری کنگره، توزیع می گردد. همچنین مقالات منتخب و تأیید شده علمی در سه جلد، عرضه خواهند شد.

دو ویژه نامه از سوی مجلات علمی و نیز خبرنامه کنگره در پنج شماره عرضه خواهد شد.

همه این آثار، علاوه بر نشر مکتوب، بر روی یک لوح فشرده (CD) تا هنگام برپایی کنگره در اختیار علاقه مندان قرار می گیرد.

گفتنی است با فرصت اندک و حجم گسترده برنامه های علمی، وجود نقایص، امری طبیعی است که اهل فضل و دانش آن را بر ما خواهند بخشید و ما را از نصایح عالمانه خویش بهره مند خواهند ساخت.

امید است این مجموعه، مقبول درگاه الهی و مورد عنایت روح بزرگ و قدسی حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام قرار گیرد و در گسترش و بالندگی فرهنگ و معارف تشیع، سودمند افتد.

در پایان از همه کسانی که در به ثمر رسیدن این برنامه ها سهم وافر داشتند؛ تولیت محترم آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام و ریاست محترم مؤسسه فرهنگی دارالحدیث، شورای عالی سیاستگذاری، مدیران محترم آستان حضرت عبدالعظیم و مؤسسه فرهنگی دارالحدیث و به ویژه فاضل گرانقدر جناب آقای علی اکبر زمانی نژاد - که بار عمده بر دوش ایشان بود - سپاسگزاری می شود.

مهدی مهریزی

دبیر کمیته علمی

بهار 1382

مقدمه کنگره 5

مقدمه مؤلف 15

فصل اول: ری در پهنه تاریخ

19 - 44

وجه تسمیه ری 19

بانی و بنای ری 20

تاریخ سیاسی ری (قبل از اسلام) 22

تاریخ سیاسی ری (عصر اسلامی) 26

ری از ورود اسلام تا عصر قاجار 26

مدح و توصیف ری از دیدگاه مورخان و جهان گردان 39

مذمت ری 40

فصل دوم: شرح حال امام زادگان معزز آستان

45 - 76

الف: حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام 45

1 - شرح نسب و اجداد 45

1/1 - عبدالله بن علی 46

2/1 - علی بن حسن 46

3/1 - حسن بن زید 47

4/1 - زید بن حسن علیه السلام 47

2 - حیات سیاسی و معنوی 48

رساله صاحب بن عباد در توصیف جایگاه معنوی حضرت عبدالعظیم 55

3 - حیات و جایگاه علمی 56

1 - 3 - استادان و مشایخ عبدالعظیم حسنی 57

2 - 3 - نمونه ای از احادیث عبدالعظیم حسنی از ائمه معصومین علیهم السلام 60

الف - احادیث عبدالعظیم حسنی با واسطه از امام رضا علیه السلام 61

ب - احادیث عبدالعظیم حسنی از امام جواد علیه السلام 62

ج - احادیث عبدالعظیم حسنی از امام هادی علیه السلام 62

4 - وفات و محل دفن حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام 63

5 - ثواب زیارت حضرت عبدالعظیم علیه السلام 66

ب - شرح حال و نسب امامزاده حمزه بن موسی علیه السلام 68

ج - شرح حال و نسب امامزاده طاهر بن محمد علیه السلام 72

فصل سوّم: تاریخچه آستان حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام

77 - 116

1 - موقعیت تاریخی آستان در دوره های مختلف 77

الف - بنای نخستین آستان 77

ب - آستان در عصر آل بویه 79

ج - آستان از عصر سلجوقی تا عصر صفوی 80

د - آستان در عصر صفوی 83

ه - آستان در عصر قاجار 85

آستان از دیدگاه سیاحان در عصر قاجار 86

2- آثار و توصیف بنای آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام 89

الف - آثار تاریخی 89

1 - صندوق عتیق 89

2- ضریح مطهر 93

3- گنبد 94

4 - مناره ها 96

5 - حرم مطهر 97

6 - درهای حرم 98

ص: 6

7- صحن ها 101

7- 1 - صحن عتیق (شمالی) 101

7- 2 - صحن باغ طوطی (شمال غربی) 102

7- 3 - صحن ناصری (غربی) 103

7- 4 - صحن باغچه علی جان (شمال شرقی) 103

7- 5 - صحن امامزاده حمزه (جنوبی) 104

8- ایوان ها 104

8- 1 - ایوان جنوبی 104

8- 2 - ایوان شمالی 104

9- رواق ها 105

9- 1 - رواق شرقی 105

9- 2 - رواق شمالی 105

9- 3 - رواق غربی = رواق بالاسر 105

3- مجموعه آستان و متعلقات آن 108

الف - کتابخانه 108

قرآن های خطی و نفیس 110

ب - مدرسه و حوزه علمیه 111

1 - مدرسه علمیه برهان 111

2 - مدرسه علمیه امینیه 111

ج - مسجد جامع 112

د - موزه 112

تولیت آستان (از ابتدا تا انقلاب اسلامی) 117

الف - تولیت آستان از عصر سلجوقیان تا عصر صفوی (دوران شاه طهماسب) 117

1 - سید شرف الدین محمد بن علی 117

2 - سید علی شاه 120

3 - امیر عنایت الله 120

4 - امیر خلیل الله 120

ص: 7

- 5 - امير هدايت الله 121
- 6 - نظام الدين على شاه 121
- 7 - امير حسام الدين ابراهيم 121
- 8 - امير نورالله 122
- 9 - امير مجدالدين 122
- ب - توليت آستان از عصر صفوى (شاه طهماسب) تا عصر قاجار 122
- 10 - سيد حسين خاتم المجتهدين 122
- 11 - ميرزا حبيب الله 124
- 12 - ميرزا ابراهيم شيخ الاسلام 124
- 13 - ميرزا محمد على الحسينى 124
- ج - توليت آستان از عصر قاجار تا انقلاب اسلامى 125
- 14 - ميرسيد على الحسينى 125
- 15 - ميرزا ابوالحسن متولى باشى 125
- 16 - ميرزا سيد على (ميرزا بزرگ) 126
- 17 - ابوالحسن آقامير (متولى باشى) 126
- 18 - ميرزا هدايت الله 128
- 19 - سيد احمد هدايتى 128
- 20 - محمدعلى هدايتى 128
- سلسله نسب ميرسيد حسين خاتم المجتهدين 129
- د - توليت آستان پس از انقلاب اسلامى 131

آستان در دوران تولیت آقای محمّد محمّدی ری شهری 137

اجرای طرح عظیم ملی و مذهبی توسعه آستان 140

1 - برنامه ها و اهداف طرح توسعه 141

الف: پروژه های اصلی 143

ب: پروژه های فرعی 144

ج: پروژه های خارج از شهر ری 144

2 - نگاهی کلی و مختصر به مراحل اجرایی طرح توسعه از 1370 تا 1380 ش 145

ص: 8

3 - طرح تفصیلی و تشریح عملیات اجرایی توسعه حرم 151

الف - بخش اول: احداث و توسعه اماکن زیارتی و عبادی 151

1 - احداث رواق ها و شبستان های جدید 151

1 - 1 - رواق بین الحرمین 152

1 - 2 - رواق امامزاده حمزه علیه السلام 153

1 - 3 - رواق امامزاده طاهر علیه السلام 154

ضریح جدید امامزاده طاهر علیه السلام 155

1 - 4 - رواق اسماعیل رضایی 156

2 - بست های جنوبی و شمالی 156

1 - 2 - بست جنوبی و نگارخانه عترت 156

2 - 2 - بست شمالی 157

3 - صحن های جدید 158

1 - 3 - صحن مصلی 158

2 - 3 - صحن امامزاده حمزه علیه السلام 160

3 - 3 - صحن امامزاده طاهر علیه السلام 160

3 - 4 - حیاط شیخ ابوالفتوح رازی 161

4 - مصلاهی بزرگ 161

5 - تخت گاه ها و راهروها 164

6 - حسینیه اثنی عشری 165

7 - موقعیت مقبره ها و مزارات مجموعه آستان در توسعه جدید 165

الف - قبور رواق ابوالفتوح رازی 166

ب - قبور رواق آیت الله کاشانی (بالاسر - ناصری) 168

ج - قبور رواق حاج اسماعیل رضایی 170

د - قبور رواق امامزاده حمزه 171

ه - ورودی رواق عتیق 171

و - قبور صحن مصلی 171

ز - صحن باغ طوطی 172

ب - بخش دوم: ایجاد و احداث مراکز فرهنگی و علمی 172

1 - دانشکده علوم حدیث 173

لوح افتتاحیه دانشکده حدیث 174

ص: 9

- 1-1 - امکانات آموزشی و پژوهشی 175
- الف - بخش آموزش (معاونت آموزش) 175
- ظرفیت پذیرش دانشجو و کادر هیأت علمی 176
- ب - بخش پژوهش (معاونت پژوهشی) 177
- امکانات پژوهشی و تحقیقاتی 177
- ج - بخش فرهنگی رفاهی (معاونت فرهنگی دانشجویی) 180
- 2 - تالار شیخ صدوق و شیخ کلینی 181
- 3 - موزه جدید 182
- 4 - مرکز فرهنگی جوانان 183
- 5 - حوزه علمیه برهان 184
- 6 - کتابخانه جدید 184
- 7 - مجتمع آموزشی حضرت عبدالعظیم علیه السلام 186
- 8 - دار القرآن الکریم 186
- ج - بخش سوم: احداث مراکز اداری و خدمات رفاهی 187
- 1 - احداث دارالتولیه 187
- 2 - دارالضیافه (میهمان سرا) 188
- 3 - تجهیز و انتقال درمانگاه قدیم 188
- 4 - احداث دار الشفای حضرت زهرا علیها السلام (کوثر) 189
- 5 - بازار بزرگ ری 190
- 6 - احداث فضاهای سبز و خیابان ها 191
- 7 - قرض الحسنه 192

8 - سایر خدمات اجتماعی و رفاهی 192

د - بخش چهارم: ایجاد مراکز و امکانات تأسیساتی و زیربنایی 193

1 - سیستم های تأسیساتی 193

2 - پشتیبانی طرح توسعه 195

ه - بخش پنجم: آشنایی با تشکیلات اداری آستان و متصدیان طرح توسعه 196

1 - معاونت عمرانی 196

واحد معماری و دفتر فنی 197

نوع معماری و سبک های سنتی طرح توسعه 198

2 - معاونت اقتصادی 199

ص: 10

- 3 - معاونت هماهنگی و امور اجرایی 200
- 1 - اداره کل امور حقوقی و قراردادها 201
- 2 - اداره کل موقوفات 202
- 3 - اداره کل املاک و مستغلات 204
- 1/3 - واحد موقوفات تجاری 205
- 2/3 - واحد موقوفات مسکونی 205
- فعالیت‌های اقتصادی 205
- موقوفات آستان در گذشته و حال 207
- 1 - مزرعه ایرین 208
- 2 - مزرعه سید عبداللّه ابیض 208
- 3 - مزرعه عین آباد 208
- 4 - مزرعه سینک و ده «واریز» 209
- 5 - مزرعه مافتان 209
- 6 - مزرعه استروهه 209
- 7 - باغچه ای در «وسفنارد» 210
- 8 - مزرعه علائین 210
- 9 - چهار هرز (چاله هرز) و بالغ آباد 211
- 10 - مزرعه «آبه غار» (ده خیر) 211
- 11 - مزرعه «مبارک آباد» (خیرآباد) 211
- 12 - مزرعه «بندگردان» 212
- 13 - مزرعه شرقی «چشمه شاهی» 212

- 14 - مزرعه هوسنه بهنام 212
- 15 - مزرعه ایلمان 212
- 16 - مزرعه «دز» 213
- 17 - مزرعه «خوارذیل» 213
- 18 - قنات مقصودآباد 213
- 19 - قریه عمادآور غار ری. 214
- 20 - مزرعه بهشتی غار ری. 214
- 21 - مزرعه بی بی مریم 214
- 22 - مزرعه جلال آباد 214

- 4 - معاونت اداری و مالی 216
- 5 - معاونت فرهنگی 216
- 6 - معاونت اماکن متبرکه 218
- 7 - معاونت بهداشتی و درمانی 218
- 8 - معاونت روابط عمومی و بین الملل 218
- 9 - اداره کل حراست و گزینش 219
- بخش ششم: پروژه های خارج از شهر ری 219
- مؤسسه فرهنگی دار الحدیث 219
- 1/1 - مرکز تحقیقات دار الحدیث 220
- 1/1 - 1 - گروه موسوعه نگاری (دائرة المعارف نویسی) 220
- 1/1 - 2 - گروه احیا و تصحیح 221
- 1/1 - 3 - گروه ترجمه و تدوین 221
- 1/1 - 4 - گروه رجال 222
- 1/1 - 5 - گروه تاریخ و مصطلح الحدیث 222
- 1/1 - 6 - گروه فقه الحدیث 223
- 2/1 - فعالیت های فرهنگی و پژوهشی دارالحدیث 223
- 2/1 - 1 - فصل نامه علوم حدیث 223
- 2/1 - 2 - میراث حدیث شیعه 224
- 2/1 - 3 - نشریه زندگی 224
- 2/1 - 4 - کتابخانه تخصصی حدیث 225
- 2/1 - 5 - معاونت اطلاع رسانی حدیث 225

2/1 - 6 - مرکز چاپ و نشر 225

2 - دانشگاه علوم حدیث در قم 226

3 - مجتمع فرهنگی، تقریحی کوثر 226

4 - زائر سرای حضرت عبدالعظیم در مشهد مقدّس 227

بازدید مقام های عالی رتبه نظام از طرح توسعه 228

فهرست منابع و مآخذ 235

تصاویر 243

ص: 12

از دیرباز تا کنون آرامگاه و مقابر امامان و فرزندان پاک آنان در تمامی سرزمین های اسلامی، ملجأ و پناهگاه دوست داران و ارادتمندان آنان بوده است تا در پرتو انوار نورانی آنان، به تذهیب درون و تسلی روح و جسم خود پردازند، دردها و آلام خود را در پناه آنان درمان، بر آمدن نیازها و حاجات خود را در دستهای گشاده و خان پربرکت ایشان بینند و از چشمه جوشان معنویت آنان سیراب شوند؛ وجود آن بزرگواران چون شمعی، همواره دل‌های تاریک و نیازمند را با نور خود روشن و عاشقان را از دور و نزدیک به سوی خود می کشاند. مرقد و آستان مطهر سه امام زاده واجب التکریم در ری، یعنی حضرت عبدالعظیم حسنی، امام زاده حمزه بن موسی علیه السلام، و امامزاده طاهر بن محمد علیه السلام، قرن ها است که پذیرای سیل ارادتمندان و شیعیان است. به ویژه آن که زیارت یکی از آنان نیز با زیارت امام حسین علیه السلام برابر دانسته شده است؛ «من زار عبدالعظیم الحسنی بری، گمن زار الحسین بکربلاء».

به سبب اهمیت و جایگاه معنوی این سلاله پاک ائمه، همواره حکومت گران و دولت مردان و رجال نیکوکار و پرتلاش در آبادنی و عمران و ترمیم این بقاع متبرکه همّت گماشته و آنها را همواره پررونق و با شکوه در تاریخ، راست قامت ساخته اند. در

این جا برآنیم تا تلاشهای تمامی آن شیفتگان و ارادتمندان را در بستر تاریخ از ابتدا تا عصر حاضر بیان کنیم تا نام و یاد آنان در تاریخ زنده و جاویدان بماند. نوشتار حاضر نگاه مختصری ابتدا به تاریخچه شهر ری دارد و سپس به شرح احوال و شخصیت و جایگاه علمی و معنوی آن سه امامزاده واجب التکریم می پردازد. آثار و ابنیه تاریخی متعلق به آستان و مجموعه حرم مطهر و سیر تحولات آن به تفکیک دوره های تاریخی از دیگر مباحثی است که به تفصیل به آن پرداخته ایم. در فصلی مستقل، ابعاد طرح عظیم ملی و مذهبی توسعه آستان که در دهه اخیر به همت و تلاش تولیت محترم کنونی آستان جناب آقای محمّدی ری شهری و سایر همکاران ایشان به انجام رسیده است تشریح خواهد شد. در اینجا لازم است از کسانی که مقدمات چاپ این اثر را به مناسبت کنگره بزرگداشت مقام علمی و معنوی حضرت عبدالعظیم فراهم ساخته اند و نیز معاونت ها و مدیران محترم تشکیلات آستان که اطلاعات مورد نیاز را در خصوص روند طرح توسعه در اختیار اینجانب نهادند و سرانجام کسانی که حروفچینی، نمونه خوانی و نهایتاً چاپ اثر را بر عهده داشتند تشکر می کنم و از حضرت ربوبی خدمت بیشتر آنان به خاندان وحی و نبوت را خواهان گردم.

اصغر قائدان

ص: 14

ری در پهنه تاریخ

فصل اول: ری در پهنه تاریخ

اشاره

ص: 15

ری از آن جا که جزو قدیمی ترین و کهن ترین شهرهای جهان است، در متون باستانی و کهن مورد توجه قرار گرفته و برای آن اسامی متعدد و مختلفی گفته اند. نخستین نامی که از آن در متون دیده می شود «راکسا» یا رغه است (1) که در اوستا ذکر شده است. (2)

نام این شهر را در تورات «راگز» (3)، در بیستون «راگا» و «راگ کا آن» (4) در کتابتوبیت «راکس»، در کتاب ژودیت «راگو»، در زبان ارمنی «ری» و در زبان پهلوی «ری - رگ - راگا» (5) و در بعضی متون «راژس»، که محرف «راز» است ثبت کرده اند. (6)

برخی در اشتقاق این نام ها مطالبی را ذکر کرده اند؛ از جمله آن را از کلمه «راج» سانسکریت مشتق دانسته و «مشعشع» ترجمه کرده اند؛ چنان که «راج» و مصغر آن «راجه» که برای پادشاهان هندی علم بود - به همین معنا است. (7)

ص: 17

1-1 - raxā

2- - احسان بهرامی، فرهنگ واژه های اوستایی بر پایه فرهنگ کانگا و نگرش به فرهنگ های دیگر، دفتر سوم، 1369، ص 1206.

3-1 - Encyclopedia of Islam, Brill, Leiden 1987 P. 1105

4- - محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران، صص 58 - 59.

5- - حسین کریمان، ایران باستان، تهران، انجمن آثار ملی، ج 1، ص 67.

6- - اعتمادالسلطنه، درالتیجان فی تاریخ بنی الاشکان، به کوشش نعمت احمدی، ص 814

7- - همان جا.

به نظر می‌رسد از آن جا که سانسکریت زبان متون مقدس هندیان و از شعب زبان های هندی و ایرانی و مشترک در متون وداهای هندی و اوستا است، این اشتقاق باید علمی و قابل اعتنا بوده باشد؛ به ویژه آن که نام ری نیز در اوستا ذکر شده است. در برخی از متون دیگر نیز اسامی و تلفظ های گوناگونی، البته در اعصار تاریخی مختلف دیده می‌شود از جمله در عصر هخامنشیان «راژس»، «راک» در دوره اشکانی «آرساسیا» و «آرساکیا»،⁽¹⁾ در دوران ساسانیان «راژس» یا «راز» در زبان یونانی و در عصر اسکندر مقدونی «راگو»، راگاه، راکیا، اورپوس⁽²⁾ و در عصر اسلامی ری و راژس⁽³⁾ است.

اسامی دیگری برای ری ذکر کرده اند از جمله «ماه جان»، «رام فیروز» و «ری اردشیر»⁽⁴⁾، که در عصر ساسانی به آن معروف بود؛ «محمدیه» و «هاشمیه»، که در عصر مهدی عباسی نامیده شد.

القابی هم برای ری در عصر اسلامی ثبت کرده اند، از جمله «ام البلاد»، «شیخ البلاد»،⁽⁵⁾ «باب الابواب»، «سوق العالم»، «بلده البلاد»⁽⁶⁾.

بانی و بنای ری

براساس شواهد باستان شناسی، قدمت ری به حدود قرن های هفتم و هشتم قبل از میلاد می‌رسد. در کتاب وندیداد، ری دوازدهمین کشور «بانزهدت» است که اهورامزدا

ص: 18

1- - اعتمادالسلطنه، همان، 814؛ یعنی شهر آرساس یا آرساک که همان اشک باشد.

2- - کریمان، «تاریخچه ری در عصر باستان»، بررسی های تاریخی، 2، س دوازدهم، خرداد - تیر 1356، ص 114؛ اروپوس یا اورپوس نام یکی از شهرهای مقدونیه بود وقتی اسکندر ایران را فتح کرد، شهرری را که شبیه همان اورپوس بود به آن نام خواند اعتمادالسلطنه، درر التیجان، 814.

3- - دایره المعارف الاسلامیه، ج 10، صص 285 - 286؛ ری را به معنای نیکویی نیز گرفته اند.

4- - محمد بن ابی طالب انصاری دمشقی، نخبة الدهر في عجایب البر و البحر، ترجمه حمید طیبیان، بنیاد فرهنگستان ایران، 1357ش، ص 213

5- - اعتمادالسلطنه، در رالتیجان، ص 814

6- - شاردن، سیاحتنامه، ج 3، ص 55

آن را با نام «رغه» با سه نژاد آفریده و «اهریمن، پسر مرگ بر ضد آن آفت بی اعتمادی پدید آورد.» (1) «اهورامزدا گوید دوازدهمین سرزمین در کشور نیکی که من آفریدم ری بود که سه رده در آن فرمانروایند.» (2)

بعضی «ری» و «راز» را دو برادر می دانند که با کمک یکدیگر این شهر را ساختند و شهر به نام یکی از آن ها ری و اهالی شهر به نام دیگری، یعنی رازی نامیده شد تا هیچ يك بی نام نمانند. (3) برخی گفته اند آن را شیث، نبیره نوح علیه السلام بنا کرد و نخستین سنگ بنا را به طالع عقرب نهاد. کسانی نیز معتقدند هوشنگ پیشدادی (4) آن را بنا کرد و منوچهر، پنجمین پادشاه پیشدادی، پس از او به توسعه آن همت گماشت. (5) کسان دیگری آن را به «راز بن اصفهان بن فلوج» و برخی به «راز بن خراسان» منسوب ساخته اند. (6)

ابن کلبی گوید: ری را به نام «روی» از فرزندان بیلان بن اصفهان بن فلوج بن سام بن نوح خوانده اند. (7) آن جا، بوستانی بوده است؛ روزی دختر «روی» به آن جا وارد شد و تذروی (قراولی) دید که انجیر می خورد. آن دختر گفت بورانجیر، یعنی تذرو، انجیر می خورد. بدین گونه بعدها شهری که در آن جا ساخته شد را «بورانجیر» خواندند؛ اما ساکنان ری آن نام را تغییر داده و «بهرزیر» خواندند. (8)

برخی دیگر بنای شهر ری را به «بن آدم علیه السلام» نسبت داده اند که هوشنگ پیشدادی

ص: 19

-
- 1- - وندیداد، ترجمه داعی الاسلام، ص 12
 - 2- - جلیل دوستخواه، اوستا، تهران، مروارید، 1370، ص 661
 - 3- - مجمل التواریخ و القصص، تصحیح ملك الشعرای بهار، تهران، کلاله خاور 1318، ص 43
 - 4- - هوشنگ پیشدادی دومین سلطان اسطوره ای ایران از سلسله پیشدادیان است که براساس افسانه ها، آنان نخستین فرمانروایان ایران زمین بوده اند.
 - 5- - شاردن، سیاحتنامه، 55
 - 6- - امین احمد رازی، هفت اقلیم، تصحیح و تعلیق جواد فاضل، تهران، علی اکبر علمی بی تا، ج 3، ص 3
 - 7- - محمد بن محمود بن احمد طوسی، عجایب المخلوقات، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، 1345، ص 226
 - 8- - ابن فقیه همدانی ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق، کتاب البلدان، لیدن، بریل 1303ش، 268

آن را توسعه داد و منوچهر بن ایرج بن فریدون آن را پس از خراب شدن، تجدید بنا کرد.⁽¹⁾ او بسیاری از گل‌ها و شکوفه‌ها را از کوه‌ها و صحراها به شهر آورد، آن‌ها را کاشت و دستور داد تا گرد آن دیواری کشیدند. چون آن گل‌ها بشکفت و بوی خوش یافت آن را «بوستان» نام نهاد، چاه‌ها و نهرهای آن را که افراسیاب خراب کرده بود همه را ترمیم و قلعه‌ها ساخت و آن را مستحکم کرد.⁽²⁾

تاریخ سیاسی ری (قبل از اسلام)

شهری قدمتی به دیرینه تاریخ دارد، اگرچه کاوش‌های باستان‌شناسی از تمدنی شش هزار ساله حکایت می‌کند، اما آن چه به لحاظ تاریخی روشن است این که ری یکی از شهرهای مهم و مستقل و بزرگ ماد⁽³⁾ بوده است. این شهر در آن عصر به لحاظ موقعیت جغرافیایی از دامنه کوهستان البرز آغاز می‌شد و زمینی به وسعت بیش از دو کیلومتر، از شمال تا جنوب و نزدیک 5/2 کیلومتر از شرق تا غرب را دربرمی‌گرفت.⁽⁴⁾

ری، در عصر مادها، مهد و پایگاه مغان یا روحانیان مذهبی بود⁽⁵⁾ و تقریباً نوعی حکومت دینی مثل حکومت پاپ در واتیکان به وسیله موبد موبدان با عنوان «زرتوشت‌رتمه» (همانند زرتشت) در آن شهر بنا نهاده شد. مورخان، این شهر را محل تولد «زرتشت» دانسته‌اند، اما صحیح‌تر آن است که محل تولد مادرش «دوغدو» بوده است.⁽⁶⁾ بنابراین، دین اولیه مردم آن را باید زرتشتی دانست که قبل از زرتشت، مغان در آن می

ص: 20

-
- 1- - حمدالله مستوفی، نزهة القلوب، ص 57
 - 2- - مجمل التواریخ و القصص، ص 43
 - 3- - مادها در مناطق غرب و شمال غرب ایران یعنی در همدان و کردستان و کرمانشاه امروزی از پایان قرن هشتم قبل از میلاد تا نیمه قرن ششم قبل از میلاد حکومت داشتند.
 - 4- - مادام کارلاسرنا، سفرنامه کارلاسرنا، ص 254
 - 5- - دیاکونوف، تاریخ ماد، ص 480
 - 6- - فرهنگ واژه‌های اوستایی بر پایه فرهنگ کانگه و نگرش به فرهنگ‌های دیگر، ص 1206

زیسته اند. آتشکده بزرگی که هنوز بقایای آن پابرجاست از عهد ماد و هخامنشی، بیانگر اعتقاد مردم این منطقه به تقدیس آتش است.

در دوره آشور، این سرزمین یکی از ایالات آن بود و یهودیان قدیم ری از سوی آشوریان در آن مورد ایذا قرار داشتند. برخی گفته اند نام ری در تورات به عنوان «باب من ابواب الارض» آمده است و این نشان از قدمت زیاد آن دارد. (1)

از آن جا که ری در عصر هخامنشیان جزو ماد بوده و ماد نیز زیر سلطه هخامنشیان درآمد، لذا از توابع آن امپراطوری شد و کوروش حکومت ماد را، که آن شهر نیز جزو آن بود، به یکی از فرزندانش سپرد. داریوش نیز، شورش فرورتیش را که یاغی شد و به ری پناه برد درهم کوبید و آن شهر را مطیع و منقاد ساخت. (2)

در کتیبه های عصر هخامنشی، از ری چنان که گفته شد، به صورت «رگا»، به عنوان یکی از ایالات و شهرهای مهم نام برده شده است؛ از جمله داریوش در کتیبه بیستون از وقایع مربوط به این شهر سخن گفته است. هنگامی که اسکندر، برای تسخیر ایران به تعقیب داریوش سوم، آخرین پادشاه هخامنشی، پرداخت، چند روزی را در ری سپری کرد. دینوری گوید این شهر در آن موقع هنوز ساخته نشده و تنها یک منطقه بود و بعدها آن را در دوره پادشاهی فیروز پسر یزدگرد بنیاد نهادند. (3) گفته اند مردم ری از اسکندر استقبال کرده و حتی سپاهیان به کمک او فرستادند تا او را علیه هخامنشیان یاری کنند. (4) فردوسی این کمک را در ابیات زیر مطرح ساخته است:

همان از ری آمد سپاه اندکی *** که شد با سپاه سکندر یکی

میان ها بیستند با رومیان *** گرفتند ناگاه تخت کیان (5)

ص: 21

1- ابن فقیه همدانی، همان، ص 270

2- پیرنیا، تاریخ ایران باستان، ص 66؛ دیاکونف؛ همان، 533

3- دینوری، اخبار الطوال، ترجمه مهدوی دامغانی، تهران، نشرنی، 1364، ص 63

4- اعتمادالسلطنه، درر التیجان فی تاریخ بنی الاشکان، 1/141

5- شاهنامه، ج 9، ص 2696

اسکندر برای جلوگیری از تجاوزات مردمان شمالی، قلعه هایی در ری ساخت. (1)

ری در عصر سلوکیان بر اثر زلزله ای مهیب خراب شد و سلوکوس اول در 300ق - م آن را بازسازی کرد و نام موطن خود «اورپس» (2) را بر آن نهاد. (3)

ری در عصر اشکانیان اهمیت زیادی یافت. در این عصر، جزو قلمرو ارشک فرزند دارا قرار گرفت و پس از چندی در دوران اردوان، پایتخت اشکانیان شد (4) که آن را «ارشکیه» نامیدند. (5) آنان در مقابل بابل، پایتخت زمستانی خود، این شهر را پایتخت بهاره قرار دادند. (6) ری در دوران فرهاد اول (اشک پنجم) به تصرف اشکانیان درآمد و تا پایان حکومت آنان هم چنان در اختیار ایشان بود. (7) ارشکیه نام ری و نیز نام های برخی از محله های ری از جمله محله «باب بلیسان» بود که از بلاش نام یکی از پادشاهان اشکانی گرفته شده و نیز دژ «رشکان» و نهر «سورینی» مربوط به این دوران است. (8) شاهان اشکانی بناهای متعددی را در ری ساختند که مهم ترین آن ها قصر یا کاخ اشکانیان بود که امروز بقایای آن موجود است. (9)

اما آخرین درگیری اشکانیان به رهبری اردوان پنجم با نخستین پادشاه ساسانی یعنی اردشیر اول در منطقه ری رخ داد و با شکست اردوان اردشیر به کاخ یادشده اشکانی وارد شد.

ص: 22

1- - پیرنیا، همان، ص 119

2- - Eurpes - 1

3- - Encyclopedia of Islam, p. 1106

4- - حسین کریمان، ری باستان، ج 1، ص 75

5- - غیاث الدین بن همام، خواند میر، حبیب السیر فی اخبار البشر، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، خیام، بی تا، ج 1، ص 222

6- - کریمان، همان، ج 1، ص 76.

7- - پیرنیا، همان، 122؛ مادام کارلاسرنا، همان، ص 256

8- - اعتمادالسلطنه، همان، ج 2، ص 33.

9- - کریمان، همان، ج 1، صص 274، 208 و 283

از هنگام جلوس اردشیر ساسانی به تخت سلطنت، دین زرتشت، دین رسمی کشور شد؛ بدیهی بود که شهری، چنان که قبلاً اشاره کردیم، به عنوان یکی از شهرهای مقدس و مذهبی آیین زرتشت محسوب و محل تجمع و حضور مغان گردد. در این دوران خاندان مهران بر امور ری مسلط شدند و مرزبانی آن را برعهده گرفتند. (1)

براساس روایتی دیگر، شهری در دوران پادشاهی فیروز فرزند یزدگرد ساخته شد و او آن را «رام فیروز» نام نهاد. (2) بر این اساس باید گفت ری تنها به عنوان تختگاه اشکانیان استفاده می شد و در عصر ساسانی به صورت شهر درآمد و در کشمکش ها و درگیری های آخرین شاهان ساسانی، ری همواره مرکز این درگیری ها بود. (3)

خسروانشیروان، بت های آتشکده ری را بیرون ریخت و آتش آن را به تپه میل کنونی منتقل کرد. (4) بهرام چوبین که علیه خسرو عصیان کرده بود، مدتی در ری حاکم شد و سکه هایی در آن جا ضرب و بین مردم شهر پخش کرد. (5) (تصویر شماره 1 و 2)

به هنگام هجوم مسلمانان به ایران در سال هفتم هجری، یزدگرد که از پیروزی مسلمانان در جلولای خبر یافت، بخشی از سپاه را در حلوان گذاشت و خود به سوی ری رفت. (6) و پس از برداشتن آتش مقدس آتشکده به خراسان گریخت. (7)

چو منزل به منزل بیامد به ری *** برآسود یک چند با دود و می

زری سوی گرگان برآمد چو باد *** همی بود یک چند ناشاد و شاد (8)

ص: 23

1- - کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان، ص 140

2- - دینوری، اخبار الطوال، ص 63، Encyclopedia of Islam, p. 1106

3- - خواند میر، حبیب السیر، ص 483.

4- - مسعودی، مروج الذهب و معادن الجوهر، تحقیق اسعد داغر، بیروت، دارالاندلس، ج 1، ص 294

5- - دینوری، همان، ص 89؛ مسعودی، همان، ج 1، ص 299

6- - خواندمیر، همان؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج 2، ص 129؛ طبری، تاریخ طبری، تحقیق ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار سویدان، ج 4، ص 185

7- - طبری، همان، ج 4، ص 263

8- - شاهنامه، ج 9، ص 2983

منابع تاریخی ورود اسلام به ری و درحقیقت فتح این شهر را دوماه پس از جنگ نهاوند، یعنی در دوران خلافت خلیفه دوم ذکر کرده اند. خلیفه در این هنگام به عمار بن یاسر که عامل او بر کوفه بود نامه نوشت و از او خواست تا «عروة بن زید الخلیل الطایی» را با هشت هزار نفر به سوی ری فرستد. عمار نیز عروة را با همان تعداد نیرو به سوی ری اعزام داشت. او با دیلمیان و مردم ری جنگ کرد و به پیروزی رسید. (1)

در مورد فاتح ری اختلاف است (2) برخی عروه و برخی قرظة بن کعب انصاری دانسته اند. (3) که هر دو در عصر خلیفه دوم این شهر را گشودند. برخی نیز ابوموسی اشعری را نخستین فاتح دانسته اند که خلیفه سوم پس از آغاز خلافتش، سپاهی به فرماندهی او به سوی ری فرستاد. (4) مطلب اخیر به هیچ وجه سبب عدم اتفاق منابع، مقرون به صحت نیست و باید گفت ری در 23 هجری در اواخر خلافت عمر بن خطاب به دست (5) نعیم

ص: 24

1- - قدامة بن جعفر، الخراج و صنعة الكتابة، تحقیق محمد حسین الزبیدی، بغداد، دارالرشید، 1971م، 374.

2- - ابن فقیه همدانی، کتاب البلدان، ص 105، بلاذری، فتوح البلدان، 325. برخی نیز ذکر کرده اند که شهرری به زور گشوده نشد بلکه پس از جنگ اولیه، بسیاری از مردم در قلعه فرخان متحصن شدند و سپس با قبول جزیه و خراج به کیش و آیین خود باقی ماندند و آتشکده آنان نیز همچنان پابرجا ماند. جزیه ای که برای آنان مقرر شد 500 هزار درهم بود قدامة بن جعفر، الخراج، ص 374 ولی به مرور زمان بسیاری از زرتشتیان دین جدید را پذیرفته و روزه روز بر جمعیت مسلمانان این شهر افزوده می شد.

3- - یعقوبی، کتاب البلدان، ص 51

4- - ابن قتیبه، المعارف، ص 194؛ ابوسعید عبدالحی بن ضحاک گردیزی، زین الاخبار، تصحیح سعید نفیسی، تهران، 1333ش، [بی تا].

5- - طبری، تاریخ الطبری، ج 4، ص 151

ابن مقرن فتح شده است؛ زیرا براساس روایت بلاذری، در دوران عمر، مغیره بن شعبه، والی کوفه، کثیر بن شهاب حارثی را ولایت ری و دشت پی (میان ری و همدان) داد و او مردم ری، که عهد خود را شکسته بودند دوباره مطیع ساخت. (1) این امر نشان می دهد که ری قبلاً فتح شده بود. باید گفت آن چه که در عصر عثمان گشوده شد، ابهر بود که سپاهی از ری به فرماندهی براء بن عازب حاکم ری به سوی ابهر و قزوین اعزام شد. (2) در هر حال ری فتح شد و غنایم بی شماری به اندازه غنایم جنگ مدائن به دست مسلمانان افتاد. (3) برخی فتح آن را با صلح نیز گفته اند از جمله طبری گوید این شهر با میانجی گری فردی به نام زینبیدی به صلح گشوده شد و براساس قراردادی که مردم ری با مسلمانان بستند متعهد شدند سالانه جزیه ای پردازند و دست به شورش و طغیان نزنند؛ مرزبانی ری نیز به زینبیدی سپرده شد. (4) برخی نیز گفته اند در عصر عثمان قرظة بن کعب انصاری از سوی والی کوفه، ابوموسی اشعری برای سرکوبی شورش مردم ری به آن ناحیه اعزام و آن جا را به کنترل درآورد و نهایتاً خود در عصر امام علی علیه السلام والی کوفه شد. (5)

به هنگام محاصره منزل خلیفه عثمان، والی ری سعید بن قیس بود که به هنگام بیعت با امام علی علیه السلام از سوی آن حضرت عزل و قرظة بن کعب به حکومت آن جا گماشته شد. (6) به روایتی دیگر یزید بن قیس ارحبی را به ولایت ری، همدان و اصفهان گمارد، (7) که این روایت صحیح تر می نماید زیرا امام در نامه های خود به والیانش توصیه هایی به والی ری یعنی یزید بن قیس ارحبی دارد. به هنگام جنگ صفین، چندتن از صحابه که در حقانیت این جنگ به شك و تردید افتاده بودند نزد امام علی علیه السلام آمدند و گفتند با این که ما به

ص: 25

1- - بلاذری، فتوح البلدان، ص 318

2- - یاقوت حموی، معجم البلدان، ج 1، ص 105.

3- - ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج 2، ص 429

4- - همان، ج 4، صص 153، 154

5- - بلاذری، همان، ص 319.

6- - طاهر بن مطهر مقدسی، البدء و التاریخ، 1940

7- - ابن هشام کلبی، ابوالمنذر محمد بن سائب، نسب معدو الیمن الکبیر، ج 2، ص 254

فضل شما معتقدیم اما در این جنگ به شك و تردید افتاده ایم، شما از گروهی مسلمانان که با مشرکان جنگ کنند بی نیاز نیستید، بهتر است ما را برای جنگ با مشرکان در مرزها گسیل فرمایید تا آن جا جهاد کنیم. امام علیه السلام نیز آنان یعنی عبدالله بن مسعود، ربیع بن خثیم، عبیده سمعانی را به همراه چهارتن از قاریان و یاران آنان به مرزبانی ری و قزوین فرستاد

و ربیع بن خثیم را فرمانده آنان کرد. (1)

امام علی پس از یزید بن قیس، یزید بن حجیه را والی ری و دشت پی کرد، اما چون در آن شهر بخشی از خراج دریافتی را اختلاس کرد، آن حضرت یزید را به زندان افکند. برخورد امام با او و شاید گرایش او را به معاویه باعث شد تا پس از آزادی از زندان به معاویه بپیوندد. (2) فرار او باید در 37 هجری و پس از ولایت یزید بن قیس ارحبی بوده باشد.

در دوران معاویه، زیاد بن ابیه والی چند شهر از جمله بصره، خراسان و ری بود و در 51ق حکومت آن شهر به فرزندش عبیدالله بن زیاد واگذار شد. البته مدتی از طرف زیاد، کثیر بن شهاب، که قبلاً در عصر عثمان حاکم ری بود. بر آن شهر ولایت یافت. (3)

عبیدالله بن زیاد، عمر بن سعد بن ابی وقاص و شمر بن ذی الجوشن را به طمع حکومت ری فریفت و آن دو، نواده رسول خدا صلی الله علیه و آله و بهترین خلق روی زمین را برای به دست آوردن حکومت این شهر به شهادت رسانیدند. عمر بن سعد ابتدا فرمانی از عبیدالله برای حکومت ری دریافت کرد و با سپاهی چهارهزارنفره عازم آن سرزمین شد؛ (4) اما شرط ورود او به ری سرکوب و یا مطیع ساختن امام حسین علیه السلام بود. عمر بن سعد، که شك و تردید در ریختن خون نواده رسول خدا صلی الله علیه و آله وجود او را فراگرفت چند بیت شعر در این خصوص سرود که تکلیف خود را در آن روشن ساخت.

ص: 26

1- - دینوری، اخبار الطوال، ترجمه، ص 205

2- - بلاذری، همان، ص 319.

3- - پیشین، ص 308؛ ابن سعد، الطبقات الكبرى، ج 6، ص 149.

4- - دینوری، اخبار الطوال، ص 229.

أَتْرَكَ مَلِكَ الرِّيِّ وَ الرِّيِّ مُنِيْتِي *** أَمْ أَرْجِعُ مَدْمُومًا بَقْتَلِ حَسِيْن

و فِي قَتْلِهِ النَّارَ الَّتِي لَيْسَ دُونَهَا *** حِجَابٌ وَ مُلْكُ الرِّيِّ قُرَّةٌ عَيْنِي (1)

[آیا حکومت ری را که آرزو و هدف من است رها کنم یا با نکوهش و سرزنش در ریختن خون حسین علیه السلام بازگردم، که در قتل او آتشی است بی پرده و عیان ولی ملک ری نور چشم من است.]

عبدالله بن مطیع به عمر بن سعد گفت آیا حکومت ری و همدان را با کشتن پسرعمویت انتخاب کردی؟ عمر بن سعد پاسخ داد برخی امور از آسمان رقم می خوردند و من قبل از آن واقعه به نزد پسرعمویم عذرآوردم اما او از آن چه می خواستم پرهیز کرد؛ (2) با این حال این آرزوی عمر بن سعد هرگز محقق نشد. با مرگ یزید، ری عصیان کرد و عامل خلیفه از آن جا رانده شد. مختار پس از پیروزی خود، هنگامی که بخش عمده ای از مناطق تحت سلطه امویان را به تصرف درآورد، والیانی برای آن مناطق فرستاد، از جمله یزید بن ابونجبه فزاری را بر ری و دشت پی گماشت. (3) مختار در حمله ای به کوفه، در منزل عمر بن سعد او را با دخترش به قتل رسانید. (4) در این هنگام ری شاهد حضور خوارج بود. قطری بن فجاءة از سران خوارج به ری رفت. (5) حجاج، سفیان ابرد و به روایتی مالک بن ابی حیان اسدی را به تعقیب وی فرستاد و او به ری آمد.

فرماندار ری در این هنگام اسحاق بن اشعث بود که همراه صد سوار از سپاه خود همراه سفیان ابرد به تعقیب قطری رفت ولی او به طبرستان گریخت. (6)

در دوران عبدالملک بن مروان یعنی به سال 83 هجری قتیبة بن مسلم باهلی از سوی

ص: 27

1- - یاقوت حموی، معجم البلدان، ری، مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ص 296.

2- - ابن سعد، الطبقات الکبری، ج 5، ص 148.

3- - دینوری، همان، ص 237.

4- - ابن سعد، همان جا.

5- - ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج 3، ص 286.

6- - همان، ص 325؛ ابن هشام کلبی، نسب معدو الیمن الکبیر، ج 2، ص 256.

حجاج والی ری شد(1) و پس از او یزید بن مهلب و آن گاه جراح بن عبدالله حکمی و نصر بن سیار تا پایان خلافت بنی امیه به حکومت خراسان و ری و عراق منصوب شدند.(2)

به هنگام دعوت عباسی، قحطبه بن شیبب از سرداران عباسی فرزندش حسن را برای فتح ری به آن سو گسیل داشت و او در سال 131 به آن شهر وارد شد و آن جا را بدون جنگ از سلطه بنی امیه خارج ساخت.(3)

پس از آن که حسن، ری را فتح کرد منتظر ماند تا پدرش قحطبه آمد. قحطبه به سبب همکاری بیشتر مردم ری با بنی امیه، املاکشان را مصادره در حق آنان اجحاف فراوانی کرد که البته به دستور سفاح دوباره به آن ها بازگردانده شد. با قتل قحطبه در یکی از جنگ ها، سفاح عباسی، نصر بن عبدالعزیز خزاعی را به ولایت ری گمارد ولی پس از چندی به دستور منصور کشته شد.(4)

در دوران خلافت منصور، سرزمین های اسلامی شاهد چندین قیام به خون خواهی ابومسلم خراسانی بود، که به دست منصور کشته شده بود. یکی از خون خواهان ابومسلم، سنباد گبر، در دوران ابومسلم سپه سالار او بود. وی ابتدا با سپاهیان و طرفدارانش به ری رفت و ابوعبیده حاکم آن جا را بیرون و خزائن و اموال آن شهر را تصرف کرد.(5) خلیفه منصور، جهور بن مرار را به جنگ او فرستاد. وی به ری آمد و در حدود بیابانی به نام جرجینانی، دولشکر با یکدیگر جنگیدند؛ بسیاری از یاران سنباد که شصت هزار نفر گفته شده اند را کشتند و او نیز پس از شکست به سوی طبرستان گریخت و به اسپهبد طبرستان پناهنده شد،(6) اما اسپهبد به سبب غرور و نخوت سنباد او را به قتل

ص: 28

-
- 1- - یعقوبی، البلدان، ترجمه آیتی، ص 76؛ طاهر بن مطهر مقدسی، البدء و التاریخ، تصحیح کلمان هوار، پاریس 1919، ج 6، ص 37.
 - 2- - یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ج 3، ص 39.
 - 3- - دینوری، همان، ص 406؛ طاهر بن مطهر مقدسی، همان، ص 64.
 - 4- - یاقوت حموی، همان، ج 4، ص 786.
 - 5- - خواجه نظام الملک طوسی، سیرالملوک، ص 279؛ مقدسی، طاهر بن مطهر، همان، ص 82.
 - 6- - ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان، ج 1، ص 174.

رسانید. (1) پس از چندی، جهور بن مرار، فاتح ری، خود سر به عصیان برداشت و خلیفه منصور را از خلافت عزل و اموال آن جا را به نفع خود مصادره کرد. خلیفه محمد بن اشعث را با لشکری فراوان به جنگ او فرستاد. جهور ری را ترك و به اصفهان و آذربایجان گریخت و سرانجام کشته شد.

دوران مهدی عباسی یکی از دوران های مهم و قابل توجه برای ری است. او که ولیعهد خلیفه منصور عباسی بود، در آن شهر مقیم شد (2) و به آبادانی آن همت گماشت. وی آن قدر به آبادانی این شهر پرداخت که بسیاری او را بانی ری دانسته اند. در آن دوران این شهر به نام او یعنی محمد، «محمدیه» مشهور می شد. (3) گویند مهدی عباسی در این شهر، سه هزار مسجد و 2750 مناره ساخت که البته اغراق آمیز به نظر می رسد. او دیواری بر گرد شهر کشید که دوازده هزار قدم بود و شهر را بسیار توسعه داد. (4) بر گرد بخشی از نیمه شرقی شهر و جنوب کوه بی بی شهربانو نیز خندقی حفر کرد و مسجد جامعی به دست عمار بن ابی الخطیب در آن بنا نهاد که نام او را بر دیوار مسجد نگاشتند (5). قلعه ای نیز ساخت که خندقی اطراف آن بود (6) و این مجموعه را «محمدیه» نامید. مردم ری آن بخش از شهر را مدینه یا شارستان و قلعه را کهنذر می خواندند. مهدی، عمارت و آبادانی شهر را در 158 هجری به پایان رسانید. (7)

دژ زینبندی در داخل شهر بود و مهدی فرمان داد تا آن را مرمت کنند. این دژ بر جامع دارالاماره مهدی مشرف بود که آن جا بعدها به زندان تبدیل و سپس

ص: 29

-
- 1- - مسعودی، همان، ج 2، ص 186.
 - 2- - طاهر بن مطهر مقدسی، همان، ص 108.
 - 3- - حمدالله مستوفی، نزهة القلوب، ص 57؛ قزوینی، عجایب المخلوقات، ص 226. Jacson, Williams, Persia, Past and Present, london, 1909, p.432.
 - 4- - مستوفی، همان، ص 57.
 - 5- - قدامة بن جعفر، الخراج و صنعة الكتابة، ص 375؛ یاقوت حموی، همان، ج 4، ص 65.
 - 6- - این قلعه را قلعه فرخان و برخی محمدیه نیز گفته اند اعتمادالسلطنة، همان، ص 815.
 - 7- - ابن فقیه، همان، 105 - 106؛ بلاذری، همان، ص 315.

ویران شد؛ رافع بن هرثمه در 278 هجری آن را تعمیر ولی مردم دوباره آن را ویران کردند.⁽¹⁾

مهدی برای تأمین مخارج عمارت و آبادانی شهر، به دبیر خود ابوعبیدالله اجازه داده بود که هرگونه بخواهد در بیت المال تصرف و مداخله کند و آن را به مصرف برساند. او اموال زیادی را برای توسعه و بازسازی ری هزینه کرد. یحیی بن خالد برمکی نیز در این امور مهدی را کمک می‌رساند.⁽²⁾ شاردن، سیاح فرانسوی شهر را در دوره مهدی عباسی بدین گونه توصیف می‌کند. «ری به 96 بخش و ناحیه تقسیم می‌شد، در هر بخش 46 خیابان و در هر خیابان 400 خانه و ده باب مسجد 6400 باب مدرسه و 16600 باب حمام، 15000 مناره مسجد، 12000 آسیاب، 1700 رشته آب چشم، 13000 باب کاروانسرا در آن وجود داشته است. جغرافی دانان اروپایی و نیز مورخان عرب این موضوع را تأیید می‌کنند و متفقند که ری پرجمعیت‌ترین شهرهای آسیا در این دوران بوده است. آنان مدعی هستند در روی زمین، غیر از بابل، هیچ شهری از لحاظ کثرت ثروت، مکت و تقدس این قدر معتبر و بزرگ نبوده است.⁽³⁾ از این رو بدون سبب نگفته اند که «ری عروس دنیا است».⁽⁴⁾

هادی ملقب به موسی در حیات پدر به ری آمد و دیه موسی آباد را در آن شهر ساخت.⁽⁵⁾ هارون الرشید فرزند مهدی نیز در همین شهر به دنیا آمد.⁽⁶⁾ در دوران خلافت وی، شهر ری به همراه شهرهای خراسان، سیستان، گرگان، طبرستان و رویان تحت سلطه

ص: 30

1- ابن فقیه، همان جا.

2- ابوعبیدالله محمد بن عبدوس جهشیاری، الوزراء و الکتاب، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، ص 168

3- شاردن، سیاحتنامه، ترجمه محمد عباسی، ج 3، ص 54؛ اورسل، سفرنامه اورسل، 222.

4- یعقوبی، البلدان، ص 51

5- بلاذری، فتوح البلدان، 323

6- ابن فقیه همدانی، کتاب البلدان، 1302 ش، ص 35؛ ابی الحسن علی بن محمد الشابشتی، الدیارات، تحقیق کورکیس عواد، بیروت، دارالرائد، 1406 ه. ق، ص 227

فرزندش مأمون قرار گرفت (1) و فضل بن یحیی نیز رسماً ولایت ری را برعهده داشت. به هنگام درگیری بین امین و مأمون، سپاهیان دوطرف در نزدیکی ری با یکدیگر درگیر شدند. فرمانده سپاه امین، علی بن عیسی بن ماهان و فرمانده سپاه مأمون طاهر ذوالیمینین بود. سرانجام با پیروزی سپاه مأمون، ری جزو متصرفات مأمون شد که ولایت آن را با چند منطقه دیگر به فضل بن سهل سپرد. (2) پس از چندی ری تحت سلطه طاهریان، که اینک استقلال یافته بودند، درآمد. در این دوران خراج ری برای دستگاه خلافت بالاترین رقم یعنی ده هزار درهم بوده است. (3) در 250 ه. ق. ری تحت تصرف داعی کبیر، حسن بن زید علوی درآمد. مدتی نیز در تصرف صفاریان بود و دوباره به دست علویان افتاد و در آن هنگام بود که شیعه در ری نفوذ یافت. (4) پس از چندی در اواخر قرن سوم، اسماعیل بن احمد سامانی مؤسس سلسله سامانیان ری را به زیر سلطه سامانیان درآورد و برادرزاده اش ابوصالح منصور را به ولایت آن جاگمارد. وی همان کسی است که کتاب معروف طب منصور تالیف زکریای رازی به نام او تألیف شد. در قرن سوم هجری، این شهر آبادی فراوانی یافته و در عالم مشهور شد، که آن را «باب الابواب الارض» و «سوق العالم»، نامیدند. (5) در 275 ق، احمد بن حسن مارانی بر ری غلبه یافت و آیین تشیع را در آن جا آشکار ساخت. (6) در دوران سامانیان به ری توجه خاصی شد. و با برافتادن سامانیان به دست زیاریان، این شهر به دست زیاریان افتاد. (7) منتصر عباسی،

ص: 31

-
- 1- حمزة بن حسن اصفهانی، تاریخ پیامبران و شاهان سنن ملوک الارض و الانبياء، ترجمه جعفر شعار، تهران، امیرکبیر، 1367، ص 200 - 207: مسعودی، التنبیه و الاشراف، لیدن، بریل، 1893، ص 345
 - 2- ابن خردادبه، المسالك و الممالك، ص 42
 - 3- دینوری، اخبار الطوال، ص 438
 - 4- یاقوت حموی، معجم البلدان، ج 2، ص 901؛ بنگرید رسول جعفریان، تاریخ گسترش تشیع در ری، تهران. نشر آستانه حضرت عبدالعظیم 1371.
 - 5- اورسل، سفرنامه، ص 222
 - 6- یاقوت حموی، همان، ج 3، ص 121
 - 7- عبدالجبار عتبی، ترجمه تاریخ یمینی، به اهتمام جعفر شعار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1375 ش، ص 244

قابوس بن وشمگیر زیاری را با سپاهی فراوان به آن سرزمین فرستاد. پس از آن مرداویج و اسفار، ری را به تصرف درآوردند. (1) مرداویج در مشرق ری، جیلاباد (2) را ساخت و در آن جا بناها و ایوان ها، باغ ها و برکه های شگفت آور ایجاد کرد و کوشید معماری و هنر عصر ساسانی را احیا کند و نیز زندانی در آن جا ساخت که اطراف آن دریایی از آب بود و کسی قدرت گریختن از آن را نداشت. (3) پس از قتل مرداویج که به روایتی جنازه او را در ری دفن کردند، که همان گنبد مرداویج زیاری و رکن الدوله باشد، ری به دست برادرش وشمگیر افتاد و سپس با به قدرت رسیدن آل بویه، به تصرف فرزند بویه یعنی حسن بن علی در آمد که او وشمگیر را در ری شکست داد. در این هنگام ری از حیطة قدرت خلفا بیرون شد و زیر سلطه شاهان آل بویه قرار گرفت. (4) این شهر در قرن پنجم، یعنی هنگام سلطه آل بویه، دارای دو بخش مجزا از هم بود. بخش نخستین آن ری باستانی در جنوب چشمه علی، میان باروی عظیمی قرار داشت، (5) که قبل از اسلام ساخته شده و به آن «ری برین» یا «ری علیا» می گفتند. بخش دوم که «ری جدید» باشد در جنوب شرقی بخش اول و دامنه جنوبی کوه بی بی شهربانو پی افکنده شده بود که به آن «ری زیرین» یا «ری سفلی» می گفتند. (6) (تصویر شماره 3 و 4)

ص: 32

1- - همان، ص 187؛ ابن اسفندیار کاتب، تاریخ طبرستان، به تصحیح عباس اقبال، تهران، پدیده، خاور 1366 ش، ص 61؛ ابوعلی مسکویه، تجارب الامم و تعاقب الهمم، ص 162

2- - جیلاباد یا جلیل آباد مرداویج، در مشرق ری واقع و در حدود امین آباد فعلی و اراضی جنوبی آن بوده است.

3- - سفرنامه ابودلف در ایران در سال 341 هجری تصحیح و تعلیق ولادیمیر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران، 1342، ص 72

4- - اصطخری، مسالك و ممالك، ترجمه جعفر شعار، ص 162

5- - کریمان، همان، ج 1، ص 167

6- - این دیوار براساس گفته ابن حوقل چند دروازه داشت از جمله دروازه باطان که از آن به جبال و عراق و دروازه بلیسان که از آن به قزوین و دروازه کوهك، از آن به طبرستان و دروازه هشام، از آن به قومس و خراسان و دروازه سین که از آن به قم بیرون می رفته اند ابن حوقل، صوره الارض، ص 120.

شاهان آل بویه از جمله رکن الدوله و بهاءالدوله، هریک در ری اقدامات عمرانی زیادی انجام دادند. فخرالدوله در ری، فخرآباد را که همان دژ زرشکان یا دژ خراب شده عهد ساسانی بود تعمیر و بازسازی کرد،⁽¹⁾ کاخ ها و خزائن بزرگ در آن بنیاد نهاد و آن را استحکام بخشید و سلاح های زیادی در آن جا نگهداری کرد. صاحب بن عباد نیز سرای بزرگی برای خود و کتابخانه باشکوهی، که گفته اند هرگاه وی به جایی می رفت چهارهزار شتر فقط کتاب های او را حمل می کردند ساخت. قصر سیدآباد نیز از آثار اوست. فخرالدوله در 387 هـ.ق از دنیا رفت و او را در مکانی که امروزه به نام خود وی به گنبد فخرالدوله، مشهور است در کنار سایر شاهان آل بویه از جمله رکن الدوله و مجدالدوله دفن کردند. پس از مرگ فخرالدوله سیده شیرین همسرش به کفالت فرزند، ری را اداره می کرد.⁽²⁾ او در 394 ق قصر و دهی ساخت که به سیدآباد مشهور شد و صاحب بن عباد وزیر دانشمند او نیز در این کار به وی کمک کرد.⁽³⁾ بوعلی سینا حکیم و فیلسوف مشهور ایرانی به دعوت سیده و فرزندش مجدالدوله به شهر ری آمد و در کتابخانه آن جا مشغول تحقیق شد. این شهر در دوران آل بویه مهد تمدن و فرهنگ شیعی گشت و علما و بزرگان و فقهای شیعی در آن سامان درخشیدند.⁽⁴⁾ ری پس از اندکی به تسخیر سلطان محمود غزنوی درآمد و مجدالدوله حاکم شهر به اسارت درآمد. محمود اموال و ثروت های بی شماری را از این شهر به تصرف خود درآورد، بسیاری از شیعیان آن را به اتهام قرمطی و باطنی از دم شمشیر گذراند و خون های بسیار ریخت و طی نامه ای به خلیفه عباسی با افتخار از این حادثه یاد کرد.⁽⁵⁾ محمود غزنوی که خود حنفی و اشعری متعصبی بود کارها

ص: 33

1- - برخی این دژ را به هرثمة بن اعین، سردار عرب خراسانی مأمون نسبت داده اند سفرنامه ابودلف در ایران، ص 72.

2- - عتبی، ترجمه تاریخ یمنی، ص 257

3- - کریمان، همان، ج 1، ص 454

4- - بنگرید رسول جعفریان، تاریخ گسترش تشیع در ری.

5- - ابن کثیر دمشقی، البداية و النهایة، ج 12، ص 26

را به دست حنفی‌ها سپرد و معتزله را نیز از ری تبعید کرد و هر آن چه از کتاب‌های کتابخانه صاحب بن عباد در فلسفه و مبانی نظری معتزله و اسماعیلیه بود سوزاند و بقیه را به خراسان فرستاد. (1) پس از محمود، فرزندش مسعود، ری را به تصرف درآورد و آن را از سلطه دیلمیان و آل بویه خارج کرد. پس از آن که مسعود غزنوی در نبرد دندانتان از طغرل سلجوقی شکست خورد، ری در 234ق به تصرف سلاجقه درآمد. طغرل بیک در شهر آبادانی بسیار کرد، از جمله مسجد جامعی ساخت که به نام خود او اشتهار یافت. این مسجد براساس معماری عربی ساخته شد. (2) او قصر و عمارت‌های دیگری نیز برپا کرد. خاتون همسر طغرل وقتی از دنیا رفت، جنازه‌اش را از زنجان به ری آورده و به خاک سپردند. اما طغرل در تجریش از دنیا رفت که در آن جا قصری بیلاقی داشت، (3) آن گاه جنازه او را به ری آوردند و در گورخانه‌ای باشکوه دفن کردند. برج طغرل فعلی ظاهراً بخشی از بقایای آن است. (4) در کنار او چند تن از پادشاهان سلجوقی به خاک سپرده شدند؛ از جمله تش بن الب ارسلان، طغرل بن الب ارسلان یا طغرل سوم. این مکان بعدها به «دخمه طغرل» و «نقاره خانه ری» مشهور گردید. (تصویر شماره 5)

در این دوران ری با آشوب و بحران روبه‌رو بود، به ویژه به لحاظ مذهبی بین مذهب شیعه، حنفی و شافعی آتش کینه زبانه می‌کشید. (5) ری پس از طغرل محل درگیری جانشینان او بود. (6) آل ارسلان از پادشاهان بزرگ سلجوقی، ری را تصرف کرد و به

ص: 34

1- - ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی، تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض، مشهد، 1356؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج 7، ص 335

2- 1 - Encyclopedia of word art, newyork, london v.g.p.238

3- - راوندی، راحه الصدور و آیه السرور فی تاریخ آل سلجوق، ص 111

4- - کریمان، همان، ج 2، ص 182

5- - نجم الدین دایه رازی، مرصادالعباد، به اهتمام محمد امین ریاحی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 352، ص 18

6- - بغدادی اصفهانی، زبدة النصر و نخبة العصر، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ص 56

نبردی مهم با پادشاه روم پرداخت. رومانوس پادشاه روم چون از سوی آلب ارسلان به صلح فراخوانده شد، گفت «صلح نخواهم کرد مگر در ری» که این اهمیت ری را می‌رساند. در دوران جانشینی ملکشاه، ری بر آبادانی اش افزوده شد.⁽¹⁾ مدارس و خانقاه های متعددی در آن ساختند و به لحاظ فرهنگ و تمدن رشد قابل توجهی یافت.

همسر وی زبیده خاتون، که فرزندش برکیارق در ری به تخت نشست، توسط وزیر دیگر فرزندش کشته شد؛ او را در آن جا به خاک سپردند.⁽²⁾ و بقعه ای بر مزار وی ساختند که به «بی زبیده خاتون» معروف گشت. امروزه این مکان را زنان زیارت می‌کنند. در مجموع اگرچه سلاجقه حاکمان سنی مذهب بودند، اما وزرا و دولتمردان شیعی در دستگاه آنان به نشر تشیع در ری و سایر نقاط می‌پرداختند که از جمله می‌توان به مجدالملک براوستانی اشاره کرد.

ری زادگاه حسن صباح داعی اسماعیلیه نزاری در ایران بود و بسیاری از مردم شهر پیرو او شدند.

این شهر را مغول، دست خوش تاخت و تاز بی رحمانه خود قرار داد.⁽³⁾ نجم الدیندایه که شاهد این تهاجم خونین بوده است از عمق آن فاجعه سخن گفته و آن را به تصویر کشانده است. او که در ری به دنیا آمده و رشد کرده است می‌گوید «مغول در ری حدود پانصد هزار نفر را به قتل رسانیده و اسیر کردند.»⁽⁴⁾ ری که عروس شهرهای دنیا بود در فاجعه مغول چنان ضربتی خورد که دیگر هیچ گاه نتوانست اعتبار قبلی خود را بازیابد. البته در عصر ایلخانان و جانشینان چنگیز به ویژه غازان خان، بخشی از ویرانی ها جبران و ری و قلعه طبرک نیز بازسازی شد.⁽⁵⁾؛ اما برخی از آن چه آباد شده بود دوباره با هجوم

ص: 35

1- - راوندی، همان، 104

2- - عطاء الدین عطاء الملک جوینی، تاریخ جهانگشای جوینی، تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، بریل، لیدن 1975، ص 187 - 201.

3- - 1 1107. Encyclopedia of Islam.

4- - همو، مرصادالعباد، ص 21

5- - حمدالله مستوفی، نزهه القلوب، ص 57

تیمور لنگ رو به ویرانی رفت. (1) به گفته اورسل، «از آن همه شکوه و عظمت دیرینه این شهر بزرگ اینک جز خرابه ای بدریخت چیز دیگری برجای نمانده است. کاخ ها، حمام ها، پرستشگاه ها، مساجد، خانه ها همه یکسر به تلّ خاک و خرابه های غم انگیزی بدل شده است که گاهی از میان آنها قنات نیمه پری عبور می کند.» (2)

ری در آغاز عصر صفوی ویرانه ای بیش نبود. شاردن سیاح فرانسوی عهد صفویه که از ری در آن عصر بازدید کرده گوید «آخرین خرابی این شهر در نتیجه جنگ های داخلی، در دوره اسلامی، حمله مغول و تاتار صورت گرفته است.» (3) شاه طهماسب صفوی در 944ق به تهران آمد و توجه او به تهران، ری را از رونق انداخت و دیگر کسی به آبادانی و توسعه آن همت نگماشت. پس از چندی با توسعه تهران و حتی پایتخت شدن آن، ری جزوی از تهران شد. شاه عباس صفوی هنگامی که برای سرکوبی ازبکان از قزوین به سمت خراسان حرکت کرد، در طهران بیمار شد. او پنجاه روز بستری بود و چون از معالجه پزشکان ناامید گشت به شهرری رفت و به آستان حضرت عبدالعظیم پناهنده شد و بهبود یافت. (4) ری از آن پس چندان در منابع مورد توجه نیست و عمدتاً تهران به عنوان یکی از شهرهای عمده و به ویژه پایتخت دولت قاجار مطرح است و ری تنها به مکانی تبدیل شد که تکریم آن صرفاً به سبب وجود آستان حضرت عبدالعظیم واجب می گشت.

این آستان در عصر قاجار به ویژه در دوران انقلاب مشروطه اهمیتی ویژه یافت. آن جا ملجأ و پناه آزادی خواهانی شد که برای تحقق آرمان های خود در آن متحصن

ص: 36

-
- 1- - بنگرید ابن عربشاه، عجایب المقدور فی اخبار تیمور، ترجمه محمدعلی نجاتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1329، ص 36؛ نظام الدین شامی، ظفرنامه، تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی، به کوشش پناهی سمنانی، ص 96
 - 2- - سفرنامه اورسل، ص 222.
 - 3- - همو، سیاحتنامه شاردن، ج 3، ص 56.
 - 4- - اعتمادالسلطنه، مرآت البلدان، ج 1، ص 513

گشتند. توجّه روحانیان و مشروطه خواهان به این مکان، به سبب آن بود که یکی از مکان های مذهبی محسوب می شد و در نزدیکی تهران قرار داشت. آنان در دو نوبت به همراه سایر اقشار آزادی خواه در آن جا بست نشستند. در نوبت اول، آزادی خواهان خواستار ایجاد عدلیه بودند و در دومین بست نشینی، مرحوم شیخ فضل الله نوری و هوادارانش، که خواهان مشروطه مشروعه بودند، برای تحقق اهداف خود برای حفظ شریعت در کنار مشروطه، در آن حرم بست نشست و لوایح و دیدگاه های خود را در آن مکان مقدس منتشر و بیان کرد. ری در طول دوران قاجار و پهلوی، به سبب وجود این مرقد و مکان همواره از سوی حکام و فرمانروایان محترم شمرده شده و توجه خاصی به آن مبذول می گشت که در بخش های بعدی از آن سخن خواهیم گفت.

مدح و توصیف ری از دیدگاه مورخان و جهان گردان

بسیاری از مورخان، سیاحان و جهان گردانی که از ری بازدید کرده اند، عمدتاً آن را ستوده و به ذکر عظمت و بزرگی آن پرداخته اند و البته بعضی نیز در مذمت آن چیزهایی گفته اند. مؤلف گمنام حدودالعالم که تألیف خود را در اواخر قرن چهارم نگاهشته است می گوید: «ری شهری است عظیم و آبادان و با خواسته و مردم و بازرگانان بسیار و مقرّ پادشاه جبال...» (1).

جیهانی در قرن پنجم آن را چنین توصیف می کند:

«بزرگتر شهری که از شهرهای دیالمه است ری، شهری است که چون از عراق بگذری تا آخر اسلام بیرون از نیشابور هیچ شهری بزرگتر و معمورتر و بامال تر و نعمت دارتر از آن نیست، اما عمارت آن به یکدیگر نزدیک و دهات و سواد ری بیشتر است. درازی شهر يك فرسنگ باشد و مانند آن در پهنا. بناهای آن از گچ و خشت پخته باشد و آن را دروازه های معروف است...» (2).

ص: 37

1- - حدودالعالم من المشرق الی المغرب، بکوشش منوچهر ستوده، 1983، ص 142.

2- - ابوالقاسم احمد بن جیهانی، اشکال العالم، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، ص 146

و این گفته ابن حوقل، توصیف ری را کامل می کند:

«در مشرق، پس از بغداد شهری آبادتر از ری نیست و نیشابور همه پهناور و وسیع است ولی در آبادی و داشتن بناهای بسیار، توانگری مردمان و فراخی به پایه ری نمی رسد.»⁽¹⁾ مقدسی نیز پا را از آن فراتر نهاده و گوید «بهترین زمین خلق شده، ری است»⁽²⁾ او در توصیف ری گوید:

«ری سرزمینی بزرگ با میوه های فراوان و بازارهایی وسیع و کاروان سراها و حمام های فراوان پاکیزه، آب های فراوان، سودمند برای تجارت، دارای اندیشمندان بافضل و مردم زیرک و زنان بافهم و درک و عقل و جمال و در آن محله های زیبا و نظیف، مدارس و مساجد است که هیچ مردی در آن از فقه و هیچ بزرگی در آن از علم و هیچ محتسبی در آن از شکوه و هیچ خطیبی از ادب خالی نیست. این شهر یکی از مفاخر اسلام و مادر سرزمین ها است.»⁽³⁾

مذمت ری

اما برخی نیز در مذمت ری سخن ها گفته اند و عمده این مذمت ها به سبب کشته شدن امام حسین علیه السلام به طمع ملک ری است. امین احمد رازی در مذمت ری به نقل اشعار خاقانی پرداخته است که وی به هنگام عبور از ری دچار بیماری شده است.

خاک سیاه بر سر آب و هوای ری *** دور از مجاوران مکارم نمای ری

در خون نشسته ام که چرا چون نشسته اند *** این خوانندگان خلد به دوزخ سرای ری

ری نیک بد و لیک صدورش تمام نیک *** من شاکر صدور و شکایت نمای ری

عقرب نهند طالع ری من ندانم آن *** دانم که عقرب تن من شد لقای ری

ص: 38

1- ابن حوقل، صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ص 115

2- مطهر بن طاهر مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ص 210

3- همان، ص 299

سر دست زهر عقرب و از بخت بد مرا *** شب های گرم زاد ز زهر جفای ری
از خاص و عام ری همه انصاف دیده ام *** جور نیست ز آب و گل جان گزای ری

.....

دیدم سحرگهی ملك الموت را به پای *** بی کفش می دوید هم از دست و پای ری (1)

مؤلف تاریخ قم نیز نجات ری را به سبب قم و ساکنانش می داند:

«و اما ری، وای بر ری از هر دو بال و طرف، آن چه امن و سلامتی آن به سبب قم و اهل قم است. گفتند یا اباعبدالله دو جناح و طرف ری کدام اند، فرمود یکی بغداد و دیگری خراسان، به تحقیق شمشیرهای خراسان و شمشیرهای بغداد در ری به یکدیگر می رسند. خداوند عقوبت برایشان تعجیل فرماید و ایشان را هلاک کند. پس اهل ری از این سبب پناه به مردم قم بردند.» (2)

بعضی نیز پا را فراتر برده و ری را شهری شوم و خاك آن را لعنت شده دانسته اند که از پذیرش حق سرباز می زند. (3) این امر صرفاً به خاطر همان مسأله طمع عمر بن سعد در حکومت این شهر است.

ص: 39

1- - همو، هفت اقلیم، ص 6 و 5

2- - حسن بن محمد القمی، تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی قمی، تصحیح سید جلال الدین طهرانی، چاپخانه مجلس، ص 94

3- - مطهر بن طاهر مقدسی، همان، ص 296

شرح حال امام زادگان معزز آستان

فصل دوم: شرح حال امام زادگان معزز آستان

اشاره

الف: حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام

ب: حضرت حمزة بن موسی علیه السلام

ج: حضرت طاهر بن محمد علیه السلام

ص: 41

اشاره

عبدالعظیم بن عبداللہ بن علی بن حسن بن زید بن حسن علیہم السلام بن علی بن ابی طالب علیہم السلام، (1) معروف به «شاه عبدالعظیم» (2) و «سیدالکریم»، نسبش با چهار واسطه به امام مجتبیٰ علیہ السلام می رسد. کنیه او همسان رسول خدا صلی اللہ علیہ و آلہا و القاسم بود و امام جواد علیہ السلام و هادی علیہ السلام نیز او را به همین کنیه خطاب می کردند. (3) کنیه نه چندان معروف دیگر او ابوالفتح بود (4) که روشن نیست برچه اساسی چنین مکتبی شده است. مادر بزرگوارش ام ولدی به نام فاطمه بنت عقبه بن قیس حمیدی (5) و پدرش عبداللہ فرزند علی سدید، بود. از تاریخ دقیق تولد ایشان اطلاع روشنی در دست نیست اما باید در سال 173 ق. در مدینه دیده به جهان گشوده باشد. (6) این در حالی بود که هشت برادر دیگر به نام های احمد - ابراهیم -

ص: 43

-
- 1- ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی، عمدہ الطالب فی انساب آل ابی طالب، بیروت، منشورات دار مکتبه الحیاء [بی تا]، ص 90
 - 2- خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات فی اوصاف العلماء و السادات، 353.
 - 3- کجوری مازندرانی، ملا محمدباقر، جنه النعیم و العیش السلیم، چاپ سنگی، 1385 ق، ص 111.
 - 4- همان جا.
 - 5- ابی طباطبا، منتقلة الطالبیه، 157.
 - 6- جواد بن مهدی لاریجانی، الخصایص العظیمه، قم [بی تا]؛ کجوری مازندرانی، همان، ص 110

حسن - زید - علی اکبر - علی اصغر - قاسم و محمد داشت. حضرت عبدالعظیم در عنفوان جوانی با دختر عموی پدرش، خدیجه دختر قاسم بن حسن بن زید بن حسن، همان که امروزه به روایتی امامزاده قاسم تجریش است ازدواج کرد. (1) ماحصل این ازدواج فرزند زاهد و عابدی به نام محمد بود که بدون عقب از دنیا رفت. (2) بنابراین عبدالعظیم از جانب فرزند پسر عقبی، برجانگذاشت و اعقاب او تنها از جانب دخترش ام سلمه باقی مانده اند.

اما در این جا به اختصار به شرح حال پدر و اجداد بزرگوارش اشاره می کنیم:

1/1 - عبدالله بن علی

او فرزند علی ملقب به «سدید» یا «شدید» (3) بود. مادرش، ام ولدی به نام «هیفاء» عبدالله را پس از درگذشت پدر به دنیا آورد؛ لذا جدش حسن الامیر کفالت او را برعهده

گرفت. پس از مدتی که به سن رشد و بلوغ عقلی و جسمی رسید، در کنار جدش، که دستی در حکومت داشت، قواعد حکومت داری آموخت و در آن راه مجرب شد به گونه ای که دیری نپایید از جانب او به حکومت قافه در حجاز منصوب، و از این رو به قافه ملقب گشت. (4)

2/1 - علی بن حسن

علی سدید (5)، مکنی به ابوالحسن، فرزند حسن الامیر از مادری ام ولد به دنیا آمد. او بسیار عظیم المنزله و جلیل المرتبه و از مبارزان علوی در عصر عباسی بود. به همراه

ص: 44

1- - کلباسی، تذکره العظیمه، [بی تا] [بی نا]، ص 38؛ شیخ عباس قمی، سفینه البحار، 2/121، شیخ عباس قمی در منتهی الامال 1/179 گفته است با دختر عمویش که قطعاً صحیح نیست؛ زیرا قاسم با علی که پدر بزرگ عبدالعظیم است برادر و از فرزندان حسن بن زید بوده اند.

2- - ابن عنبه، همان، ص 90

3- - ابن عنبه، همان جا، فخر رازی، الشجرة المبارکة فی انساب الطالبیه، 46.

4- - ابن عنبه، همان جا.

5- - ابن عنبه، همان جا.

عمویش عبدالله محض، پدر محمد نفس زکیه، در زندان منصور عباسی به شهادت رسید. (1) براساس روایتی از امام حسن عسکری علیه السلام، حرمت و جایگاه علی شدید به اعتبار وجود عبدالعظیم در نسل اوست: «لولا عبدالعظیم حسنی لقلنا ما اعقب علی الشدید» [اگر عبدالعظیم حسنی در نسل علی شدید نبود بی گمان می گفتیم که او عقیم بود و اولادی نداشت]. (2)

3/1 - حسن بن زید

حسن بن زید، معروف به حسن الامیر و مکنی به ابومحمد، جدّ دوم عبدالعظیم است. او نخستین علوی بود که در دستگاه حکومت بنی عباس منصب گرفت و به خدمت آنان درآمد، زیرا با ایشان خویشی و نسبت داشت، یعنی پسرعمه سفاح، نخستین خلیفه عباسی بود. حسن بن زید، هم چون عباسیان، لباس سیاه، که نشانه آنان بود، می پوشید و به مدت پنج سال از طرف منصور عباسی حاکم مدینه و مکه شد؛ (3) اما پس از چندی مغضوب خلیفه گردید و به زندان افتاد. سبب آن چنین بود که حسن الامیر در طی دوران حکومتش در مکه و مدینه به عدالت حکم راند و با کژی ها و ناراستی ها مبارزه کرد، او از علویان، اگرچه به طور غیرعلنی، حمایت می کرد و همین مسائل باعث بدبینی خلیفه نسبت به وی شد. او مدتی طولانی در زندان بود. حسن الامیر عمری دراز داشت به گونه ای که خلافت منصور، مهدی، هادی و هارون عباسی را درک کرد و سرانجام در سن 85 سالگی به سال 168 ق در مدینه وفات یافت. (4)

4/1 - زید بن حسن علیه السلام

زید بن حسن علیه السلام فرزند امام حسن مجتبی، جدّ اول حضرت عبدالعظیم حسنی، میان

ص: 45

1- - شریف رازی، اختران فروزان ری و تهران، قم، مکتبه الزهراء [بی تا]، ص 21

2- - کجوری مازندرانی، جنة النعیم و العیش السلیم، ص 109؛ شریف رازی، همان جا.

3- - ابن عنبه، همان جا.

4- - ابن عنبه، همان جا؛ شریف رازی، همان جا.

پانزده فرزند امام حسن علیه السلام مسن ترین بود که با لبابه دختر عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب و همسر حضرت ابوالفضل علیه السلام، که در کربلا به شهادت رسید، وصلت کرد و از این طریق با جدّ عباسیان خویشی یافت. در دوران بنی امیه، مردم مدینه به سبب شرافت نسب و سبب به او توجه می کردند و مدتی نیز از سوی برخی از خلفای بنی امیه، مسؤولیت امور صدقات پیامبر صلی الله علیه و آله را برعهده گرفت؛ اما وقتی سلیمان بن عبدالملک به خلافت رسید او را از آن منصب برکنار کرد.⁽¹⁾

زید بن حسن دو فرزند از خود برجا گذاشت، یکی نامش نفیسه و از زنان متقی و عارفه بود و گویند همسر اسحاق مؤتمن فرزند امام صادق علیه السلام شد که البته صحیح نمی نماید زیرا به لحاظ زمانی فاصله زیادی با یکدیگر دارند. برای نفیسه که در قاهره ساکن بود، امروزه ضریح و گنبد و بارگاه باشکوهی ساخته اند. مردم آن شهر که عمدتاً شافعی هستند به زیارت «سته نفیسه» می روند و به او التجا و توسل می جویند و او را مستجاب الدعوه می دانند.

زید بن حسن علیه السلام عمری دراز یافت و در 90 سالگی، در حالی که به شریف بنی هاشم معروف بود از دنیا رفت.⁽²⁾

2 - حیات سیاسی و معنوی

اشاره

براساس اتفاق نسابان و مورخان، عبدالعظیم حسنی در عصر امام موسی بن جعفر علیه السلام کودکی خردسال یا نوجوانی ده ساله بیش نبوده است. نخستین زمانی که از او در متون و منابع به عنوان یکی از مصاحبان ائمه و راویان حدیث آنان یاد می شود، که البته در مورد آن نیز شواهد متقن و قابل اعتمادی در دست نیست، دوران امام رضا علیه السلام است. از او در این هنگام که کمتر از 25 سال سن داشته به عنوان رابط آن امام و شیعیانش یاد شده است.⁽³⁾

ص: 46

1- ابن عنبه، همان جا.

2- ابن عنبه، همان، 91.

3- عطاردی، راویان امام رضا در مسند الرضا علیه السلام، کنگره جهانی امام رضا علیه السلام، 1367.

چون در این هنگام حدیثی را از امام رضا علیه السلام نقل کرده به همین سبب او را در زمره اصحاب و راویان امام رضا علیه السلام شمرده اند، این در حالی است که (1) در رجال طوسی نام او در میان اصحاب امام رضا علیه السلام و حتی امام جواد علیهما السلام نیز قید نشده و تنها در زمره اصحاب و راویان امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام قرار گرفته است؛ (2) البته باید گفت امام عسکری علیه السلام را نیز فقط قبل از امامتشان درک کرده و نمی توانسته به عنوان اصحاب او باشد زیرا چنان که خواهیم گفت وی در حیات امام هادی علیه السلام از دنیا رفته است. حدیثی را که ایشان از امام رضا علیه السلام نقل کرده و بسیاری پنداشته اند از اصحاب آن حضرت بوده در الاختصاص شیخ مفید و جاهای دیگر بدین گونه آمده است: «یا عبدالعظیم ابلغ عني اولیائی السلام و قل لهم ان لا يجعلوا للشيطان... الخ» (3) برخی گفته اند محتمل است این خطاب از جانب ابوالحسن ثالث یعنی امام هادی باشد که کسانی اشتباهاً آن را ابوالحسن

ص: 47

1- - شیخ مفید، ابوعبدالله محمد بن نعمان، الاختصاص، قم، مکتبه الزهراء، 1402ق، ص 247

2- - ابی جعفر، محمد بن الحسن طوسی، رجال الطوسی، تحقیق جواد القیومی، قم مؤسسه النشر الاسلامی لجامعة مدرسین بقم، ص 415

3- - ای عبدالعظیم سلام ما را به دوستانم برسان و به آنان بگو که برای نفوذ شیطان در خویش راهی را باز نگذارند، آنان را به راستگویی در سخن و امانت داری و اداری و به آنان دستور ده تا در مسایل دین بیهوده بحث و جدل نکنند و سکوت پیشه سازند، به هم نزدیک شوند و از تفرقه پرهیزند و به معاشرت با هم انس گیرند زیرا این عمل موجب تقرب و محبوبیت نزد من می گردد. ای عبدالعظیم، دوستان و یاران من نباید وقت خود را صرف مخالفت و سرکوبی یکدیگر کنند و من با خود عهد کرده ام هرکس مرتکب این گونه اعمال مخرب و هستی برانداز شود و حتی یکی از دوستانم را مورد خشم و ناراحتی قرار دهد از خدا بخواهم او را در دنیا گرفتار سخت ترین عذاب ها کند و در آخرت نیز از زیانکاران باشد. به آنان گوشزد کن خداوند نیکوکاران آنان را آمرزیده و از بدکارانشان در گذشته است. به جز کسانی که شرك آورده یا موجب تجاوز و اذیت به یکی از دوستان من شده یا عداوت و کینه آنان را در دل داشته باشند. [زیرا چنین گناهی را خداوند نمی آمرزد مگر آن که از کار زشت خود پشیمان شده و آن را جبران کنند و گرنه روح ایمان از قلب آنان زائل می شود و از دایره ولایت ما خارج گردند و از آن بی بهره مانند. و من از آثار شوم چنین گناهان و لغزش های خطرناک به خدا پناه می برم.] (شیخ مفید، الاختصاص، 241 - 247).

علی الرضا تصور کرده اند. (1) این نظر قطعاً صحیح می نماید زیرا او در زمان امام رضا علیه السلام حدود بیست و اندی سال بیشتر نداشته و بعید است در این سن کم واسطه امام و شیعیانش باشد، علاوه بر آن مضمون این خطاب نشان می دهد که امام رضا علیه السلام در مدینه بوده و چون عبدالعظیم هم در آن دوران هنوز در مدینه بوده است، لذا رساندن پیام امام رضا علیه السلام برای شیعیان او در مدینه بی معنا است. چون امام رضا علیه السلام خود حضور دارند. ابلاغ پیام وقتی معنا می یابد که فاصله مکانی وجود داشته باشد؛ پس بدیهی است وقتی عبدالعظیم حسنی در دوران امامت امام هادی علیه السلام یعنی در نیمه اول قرن سوم هجری به ایران مهاجرت می کند، از جانب ایشان می تواند پیام رسان او برای شیعیانش در ایران باشد.

علاوه بر آن، برخی از رجال شناسان از جمله آیت الله خوئی و علامه شبستری او را از اصحاب امام رضا علیه السلام نمی دانند. (2)

عبدالعظیم حسنی، احادیث زیادی را از امام هادی علیه السلام نقل کرده است (3) و به سبب کثرت علم و نقل احادیث فراوان از ائمه مذکوره (4) در برخی از متون از او به عنوان «محدث» یاد شده است. «هو المحدث الزاهد صاحب المشهد فی الشجرة بالرّی وقبره یزار»، (5) محدث یعنی کسی که سخن گو، ناقل و راوی حدیث است و آن امامزاده قابل تکریم ظاهراً به این عنوان نیز اشتهار دارد، زیرا در زیات نامه ایشان نیز قید شده است

«السلام علیک ایها المحدث الکریم».

مرحوم شریف رازی از آیت الله آشتیانی رئیس حوزه علمیه مشهد، نقل می کند که

ص: 48

1- - خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، 11/53.

2- - خویی، معجم رجال الحدیث، 11/53؛ شبستری، محمدتقی، قاموس الرجال 6/193.

3- - اردبیلی غروی، محمدبن علی، جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، بیروت، دارالاضواء 1403 ق، ص 460؛ شیخ صدوق، الامالی، ص 38؛ عزیزالله عطاردی، مسند امام هادی علیه السلام، ص 345.

4- - در مورد نمونه هایی از آن احادیث بنگرید به نوشتار حاضر.

5- - ابن طباطبا، منتقلة الطالبیه، ص 157.

پس از دوازده معصوم، سه تن دیگر، از محدثان هستند 1 - حضرت صدیقه طاهره علیهاالسلام 2 - سلمان فارسی 3 - عبدالعظیم حسنی که امام هادی مسائل را به سوی او رجاع می فرمود. (1)

در هر حال آن چه همه نسابان و رجالیان بر آن متفق هستند این که عبدالعظیم حسنی یکی از راویان امام جواد علیه السلام و امام هادی علیه السلام بوده و در زمره یاران و خواص آن دو امام قرار دارد. امام جواد علیه السلام به وی اعتماد کامل و علاقه فراوان داشتند و فرزند گرامی شان امام هادی علیه السلام نیز او را از صحابه و یاران معتمد خود می دانستند که جمله «یا ابالقاسم انت ولینا حقا» از امام هادی علیه السلام حکایت از این امر دارد. (2) این اعتماد تا جایی است که اباحماد رازی نقل می کند «وقتی از سامراء به محضر امام هادی علیه السلام رسیدم، از ایشان مسائلی از حلال و حرام پرسیدم که مرا پاسخ داد، چون خواستم محضر او را ترک کنم، فرمود: ای اباحماد هر اشکالی در امر دین داشتی از عبدالعظیم بن عبدالله حسنی در ری بپرس و سلام مرا به

او برسان. (3) این توصیه بدان سبب بود که وقتی عبدالعظیم در مدینه و سامراء خدمت امام هادی علیه السلام بود، طی جلسات متعددی در محضر آن امام همام، اعتقادات و اندیشه های دینی و مذهبی خود را عرضه داشت و همه آن ها از سوی ایشان تصدیق و تأیید شد. (4)

این نکته از زبان عبدالعظیم حسنی به این صورت نقل شده است. [یر امام خویش علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی علیه السلام درآمدم، چون مرا دید فرمود، ای ابالقاسم تو به حق دوست مایی، گفتم ای پسر رسول خدا صلی الله علیه و آله می خواهم دینم را بر تو عرضه کنم که اگر تصدیق فرمایی بر آن استوار باشم تا به دیدار خدایم بشتابم، چون عقیده خود عرضه کردم فرمود: «ای ابالقاسم به

ص: 49

1- - شریف رازی، محمد، اختران فروزان ری در تهران، ص 36.

2- - مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ص 2؛ میرداماد، الرواشح اسمایه، ص 50.

3- - ابن عنبه: عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، ص 112؛ خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات، 4/208.

4- - برای آگاهی از اعتقادات و اندیشه های حضرت عبدالعظیم و نحوه عرضه آن به محضر امام هادی ر.ک: به کجوری مازندرانی، جنة النعیم و العیش السلیم، صص 319 - 340.

خدا سوگند این دین خدایی است که نسبت به بندگان در آن مورد راضی است پس بر آن استوار باش که خداوند تو را به گفتار ثابت در دنیا و آخرت استوار گرداند.»(1)

شیخ طوسی علاوه بر آن، وی را از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام نیز دانسته است.(2) که اگر آن حدیث امام هادی علیه السلام در خصوص ثواب زیارت عبدالعظیم درست باشد، باید گفت وی امامت امام یازدهم را درک نکرده است.

عبدالعظیم حسنی در دورانی که در مدینه می زیست به سبب ارتباط زیاد با ائمه شیعه و سعایت بدگویان، سوء ظن متوکل را برانگیخت، و لذا به دستور وی، او را از مدینه به سامرا منتقل کردند.(3) مدتی در آن جا به شدت تحت نظر عمال خلیفه زندگی کرد و سپس به فرمان امام علی نقی علیه السلام در دوران خلافت المعتز بالله یا به روایتی متوکل، او هراسان و ترسان از خلیفه ستمگر به ری مهاجرت کرد. حدیث و سخن یادشده از امام هادی علیه السلام خطاب به اباحامد رازی مربوط به زمانی است که عبدالعظیم حسنی از سامراء به ری رفته و در آن جا به طور مخفی می زیسته است. اباحامد رازی نیز از شیعیان آن امام در آن هنگام ساکن ری بوده و برای دیدار امام به سامرا رفته بود.(4)

اما مهاجرت عبدالعظیم حسنی به ری عوامل مختلفی داشته است. براساس گفته احمد بن محمد بن خالد برقی، نخستین علت، ترس از سلطان وقت (متوکل عباسی) بوده است.(5) البته باید گفت این دستگاه خلافت عباسی بوده که از وی واهمه داشته و به دنبال حبس و محدود کردن فعالیت های او برآمده است، قطعاً این ترس حکومت از او

ص: 50

-
- 1- - مجلسی، بحارلأنوار، ج 3، ص 41؛ شیخ صدوق، کمال الدین، ج 2، صص 379 - 380؛ کجوری مازندرانی، همان، 319؛ صافی گلپایگانی، حدیث عرض دین، قم، نشر معصومه 1376 ش.
 - 2- - همو، رجال، ج 1، ص 287.
 - 3- - مسعودی، مروج الذهب، ج 2، ص 11
 - 4- - ابن عنبه، عمدة الطالب في انساب آل ابی طالب، ص 112؛ نوری، مستدرک الوسایل، ج 3، ص 261.
 - 5- - نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن عباس، رجال النجاشی، قم مؤسسه النشر الاسلامی لجماعة المدرسين بقم، 1407، ص 248؛ بعضی نیز به جای متوکل، المعتز را نام برده اند کجوری مازندرانی، همان، ص 302.

نمی تواند صرفاً به خاطر آن باشد که عبدالعظیم فردی زاهد و محدث بوده است؛ زیرا این مسائل برای حکومت ایجاد مشکلی نمی کرد بنابراین باید علت اصلی آن را در فعالیت های سیاسی و مخالفت های او با بنی عباس جستجو کرد. او نیز چون دیگر رجال و بزرگان شیعی و مجاهدان راه حق برای تمسک به امام عادل و معرفی و حمایت از او تلاش فراوانی داشته است. (1) در 224 ق، که امام هادی علیه السلام را تحت نظر به سامرا بردند، عبدالعظیم حسنی با ایشان مذاکراتی داشته است، در حالی که متوکل به کسی اجازه ملاقات با امام را نمی داد. وقتی خبر ملاقات عبدالعظیم با آن حضرت برای خلیفه گزارش شد، او دستور دستگیری وی را صادر کرد. امام هادی که از مقصود و هدف خلیفه وقت برای دستگیری وی مطلع شد، به ایشان فرمود تا از شهر خارج شود و خود را از خطر خلیفه برهانند (2) «وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ

أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ» (3).

علت دیگری که علاوه بر فرار و گریز از ستم خلیفه و عاملانش مطرح است؛ نشر و بسط معارف اهل بیت و شیعه امامیه در سرزمینی است که مردم آن نسبت به آل محمد خلوص و دوستی و محبت داشتند. (4) علاوه بر آن وجود امنیت از عوامل قابل اعتنا است که در این میان ایران و مناطق مرکزی آن، خاصه ری جایگاه و مکان مطمئن و مناسبی بوده است. به گفته استاد حکیمی چه بسا عبدالعظیم حسنی از سوی امام هادی علیه السلام برای این کار به نوعی مأموریت داشته است: «زیرا نمی شود با این قدر و منزلت و دیانت و تقوی، کسی که حتی عقاید خود را بر امام عرضه می کند تا از درست بودن آن اطمینان یابد، اعمال او به ویژه، اعمال اجتماعی و سیاسی او برخلاف نظر و رضای امام باشد، حال

ص: 51

1- - محمد رضا حکیمی، امام در عینیت جامعه، ص 72

2- - کجوری مازندرانی، جنة النعیم، ص 328

3- - نساء، آیه 100.

4- - معارف اسلامی، نشریه سازمان اوقاف، ش 26، 1356، ص 87؛ علی اکبر شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص 67

چه به این رضایت تصریح شده یا خود حضرت عبدالعظیم با فرهنگ دینی و فقه سیاسی بدان رسیده باشد.»⁽¹⁾ در هر حال عبدالعظیم حسنی علیه السلام به طور مخفیانه از سامرا خارج و پس از گذر از شهرها و دیه ها و قصبات مختلف که البته همه به صورت مخفی انجام می شد از جمله طبرستان به شهرری آمد.⁽²⁾

او در سرداب منزل یکی از شیعیان در محله ساربانان یا ساربان⁽³⁾ ساکن شد و در آن زیرزمین به عبادت و ریاضت پرداخت. روزها روزه می گرفت و شب ها را به نماز می ایستاد و گاهی مخفیانه از آن منزل بیرون می آمد و قبری را که مقابل در سرداب بود،

زیارت می کرد و می فرمود این قبر یکی از فرزندان موسی بن جعفر علیه السلام است؛⁽⁴⁾ مقصود او کسی جز امامزاده موسی بن جعفر علیه السلام نبوده است.

حضور او در ری اگرچه مخفی بود ولی از چشمان تیزبین علاقه مندان و شیعیان ائمه اطهار علیها السلام پنهان نماند؛ خبر سکونت او در این مکان به زودی در شهر شایع شد. از آن هنگام سیل علاقه مندان برای دیدار ایشان به آن نقطه سرازیر شد.⁽⁵⁾ حدیث اباحمد از امام هادی علیه السلام مربوط به همین هنگام است که به او فرمود سلام مرا در ری به عبدالعظیم برسان و اگر مشکلاتی در امور دین داری از او بپرس.⁽⁶⁾

حضور عبدالعظیم حسنی در ری چندان به طول نینجامید و اندکی بعد، یعنی حدود دو سال قبل از رحلت امام هادی علیه السلام در سال 252 ه. ق. چشم از جهان فرویست.⁽⁷⁾ از او

ص: 52

-
- 1- - محمد رضا حکیمی، همان جا، ص 7
 - 2- - منتقلة الطالبية، ص 157، کجوری، همان، ص 328
 - 3- - به گفته مقدسی بهترین زمین خلق شده ری است که در آن محله سربان ساربان وجود دارد (مقدسی احسن التعالیم فی معرفة الاقالیم، تصحیح محمد محزوم، بیروت، 1987 م).
 - 4- - نجاشی، رجال، ص 248؛ کجوری مازندرانی، همان، ص 399
 - 5- - اردبیل غروی حائری، جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، ص 461.
 - 6- - ابن عنبه، عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، ص 112؛ نوری، مستدرک الوسائل، ج 3، ص 612
 - 7- - کجوری مازندرانی، همان، ص 402 به روایتی او در 250 ه. ق. یعنی چهار سال قبل از وفات امام هادی علیه السلام از دنیا رفته است کجوری، همان جا.

به روایتی تنها يك دختر با لقب ام سلم از خدیجه بنت قاسم بن حسن بن زید بن حسن علیه السلام به جا مانده که نسل ایشان از همین دختر است. ام سلم با محمد بن ابراهیم بن حسن ازدواج کرد و سه پسر باقی گذاشت. (1) چنان که گفتیم عبدالعظیم حسنی علیه السلام پسری نیز به نام محمد داشت که بسیار باورع و زاهد و عابد بود ولی در زمان حیات پدر از دنیا رفت و فرزندى نیز برجا نگذاشت، لذا نسل و اعقاب عبدالعظیم حسنی علیه السلام تنها از دخترش مانده است. (2)

1 - 2 - رساله صاحب بن عباد در توصیف جایگاه معنوی حضرت عبدالعظیم

صاحب بن عباد وزیر دانشمند و گرانمایه فخرالدوله دیلمی، از سلاطین آل بویه، که خود از شیعیان و دوستان اهل بیت و صاحب تألیفات و رسالات فراوانی است، حضرت عبدالعظیم را در يك رساله کوتاهی توصیف کرده و جایگاه و منزلت او را به خوبی تشریح ساخته است. متن این رساله را برخی از مورخان و محدثان نقل کرده اند. قدیمی ترین نسخه این رساله در 516 ه. ق. به رشته تحریر درآمده است که آن را از مستدرک الوسایل (3) نقل می کنیم.

«... از من نسب عبدالعظیم حسنی را که در مقبره شجره مدفون است پرسیدی و خواستی که تو را از حالات، عقاید، دانش، فضل، کمال و زهد او مطلع کنم. من اکنون به توفیق الهی به طور اختصار درباره او مطالبی را یادآوری می کنم. وی ابوالقاسم عبدالعظیم بن عبدالله بن علی بن حسن بن زید بن حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام است. او صاحب تقوی و پرهیزکاری و مذهب و اعتقاد پاک و روشن و صحیح بود و از اهل عبادت به شمار می رفت و به امانت و درستکاری و صداقت معروف بود. عبدالعظیم در امور دین آگاه و مطلع، و به مسائل مذهبی و کلام قرآن به خوبی آشنا بود و حقایق دینی را درک می کرد؛ به عدل و توحید، که مذهب اهل حق است، اعتقاد داشت. احادیث زیادی

ص: 53

1- ابن عنبه، عمدة الطالب فی انساب ابی طالب؛ ص 49.

2- همان، ص 49

3- محدث نوری، همان، ج 3، ص 614؛ کجوری مازندرانی، همان، ص 39.

از حضرت جواد علیه السلام و ابوالحسن هادی علیه السلام روایت کرده است. آن دو بزرگوار مراسلات و توقیعاتی برای او نوشته اند. او از جماعتی از اصحاب حضرت موسی بن جعفر علیه السلام و حضرت رضا علیه السلام نقل حدیث کرده است. عبدالعظیم حسنی کتب و تألیفاتی هم دارد که از آن جمله کتابی است به نام «یوم و لیلۃ». عده ای از بزرگان شیعه و مشایخ حدیث و روایت، از جمله احمد بن عبدالله برقی و ابوتراب راویانی از وی اخذ حدیث کرده اند.⁽¹⁾

متن رساله صاحب بن عباد از آن پس به شرح سبب هجرت و نحوه ورود ایشان به ری و اقامت او در محله ساربانان و سرانجام به خاک سپاری او در باغی اختصاص دارد.⁽²⁾

3- حیات و جایگاه علمی

عبدالعظیم حسنی به لحاظ علمی، دارای مکانت و اشتها خاصی بوده است. علمای رجالی و نسابة او را مؤلف دو کتاب خطب امیرالمؤمنین علیه السلام و «یوم و لیلۃ» ذکر کرده اند.⁽³⁾ کتاب خطب امیرالمؤمنین او اگرچه از بین رفته، اما دو خطبه آن موجود است، یکی گفتگوی امام با شریح قاضی در مورد منزلی که خریده بود؛ این گفتگو در نهج البلاغه نامه سوم موجود است و دیگری حدیثی در مذمت دنیای فانی و عدم اعتنا به لذت های این جهانی است که در امالی از عبدالعظیم روایت شده است. این خطبه در نهج البلاغه نیست. کتاب «یوم و لیلۃ» او نیز در رساله صاحب بن عباد یاد شده که پیرامون اعمال عبادی یک مسلمان در شب و روز نگاشته شده است.⁽⁴⁾ عبدالعظیم حسنی علاوه بر آن، روایات متعددی از امام جواد و امام هادی علیه السلام نقل کرده است و علمای رجالی و فقهای نامداری چون شیخ صدوق، شیخ طوسی، ابن داوود حلی و دیگران روایات او را ثقه و معتبر

ص: 54

1- - محدث نوری، مستدرک الوسایل، ص 614، کجوری مازندرانی، همان، ص 390

2- - در این مورد در صفحات بعد اشاراتی خواهیم داشت.

3- - نجاشی، همان، ص 247، علامه حلی، حسن بن یوسف، خلاصة الاقوال، ص 130؛ آقابزرگ تهرانی، الذریعه.

4- - محدث نوری، همان، ج 3، ص 613؛ در این مورد بنگرید به کجوری مازندرانی، همان جا.

دانسته اند و به نقل احادیث او پرداخته اند. (1) از جمله هم چنین احمد بن محمد بن خالد برقی احادیث صحیح ایشان را در کتاب خود ذکر کرده و او را ستوده و گفته است «و کان عبدالعظیم مرضیاً». (2) شیخ صدوق نیز به نقل روایتی شاذ و نادر از او پرداخته و با این حال اعتماد خود را نسبت به آن روایت بیان کرده است. (3) مرحوم محدث نوری نیز از او به عنوان برجستگان سادات و سادات برجسته یاد می کند. (4)

1 - 3 - استادان و مشایخ عبدالعظیم حسنی

عبدالعظیم، مشایخ و استادان زیادی داشته که هر یک از آن ها دارای شأن و مکاتبی بزرگ بوده اند. یکی از مشایخ آن بزرگوار، که از خاندان عصمت و طهارت بوده و در میان این شجره مبارکه پرورش یافته است، فرزند بزرگوار امام صادق علیه السلام و برادر امام موسی بن جعفر علیه السلام یعنی علی بن موسی مشهور به «علی عریضی» است. او از راویان شیعه و از زهاد عصر خود بوده که ولایت برادر و برادرزادگانش را تا امام دهم بر خود پذیرفته است. نقل کرده اند با وجود کثرت سن، ارادت و خضوع خاصی به امام جواد علیه السلام داشته است. او، از پدر، برادر و از برادرزاده اش امام رضا علیه السلام روایت کرده است. علی عریضی در منطقه ای که به همین نام در مدینه مشهور شد به خاک سپرده شد.

یکی دیگر از مشایخ عبدالعظیم، هشام بن حکم از محدثان بزرگ و متکلمان و اندیشمندان شیعه است. او که در کوفه به دنیا آمد، در واسط رشد کرد و در 199 ق به بغداد

ص: 55

-
- 1- ابن داوود حلی، تقی الدین حسن بن علی، رجال؛ تحقیق محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، مطبعة الحیدریه، 1392 ه. ق، ص 130 شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج 2، ص 80؛ طوسی، ابی جعفر، رجال الطوسی، ص 415.
 - 2- همو، محاسن، ص 92؛ شیخ صدوق، عقاب الاعمال، ص 92؛ خویی، معجم رجال الحدیث، ج 11، ص 52
 - 3- همو، من لا یحضره الفقیه، ج 2، ص 80، همو، عقاب الاعمال، ص 92.
 - 4- همو، مستدرک الوسایل، ج 3، ص 613

رفت و در آن جا وفات یافت. (1) هشام از شاگردان جوان امام صادق علیه السلام و مورد اعتماد او بود. نخستین کسی است که به لحاظ علمی - کلامی مباحث امامت را مطرح ساخته و با مخالفان اهل بیت به احتجاج نشست است. ده ها کتاب تألیف کرده که امروزه در دسترس نیست. علمای شیعه او را از راویان ثقه و صادق و با شهامت و مورد وثوق امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام دانسته اند.

از مشایخ دیگر عبدالعظیم حسنی، محمد بن ابی عمیر، مکنی به ابواحمد است که از ثقات و بزرگان شیعه و از اصحاب موسی بن جعفر علیه السلام، امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام محسوب شده و از آنان حدیث نقل کرده است. علمای رجال، نسابه و فقها به اخبار و روایات او اعتماد کامل دارند و وی را در نهایت توثیق می دانند. ابن ابی عمیر از زاهدان و عابدان عصر خود بود و از امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام اخبار و روایاتی را نقل کرد. گفته اند وی قریب به صد جلد تألیف داشت. خلیفه وقت او را مدتی به زندان انداخت و سپس به منصب قضاوت در سرزمینی فرستاد. محمد بن ابی عمیر در 217 ق. از دنیا رفت. (2)

حسن بن محبوب معروف به «سرار» یا «زرار» از دیگر مشایخ عبدالعظیم حسنی علیه السلام است. وی از راویان و مشایخ ثقه و بزرگ شیعه و از اصحاب امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام است که عمدتاً از امام رضا علیه السلام روایت نقل کرده است. حسن بن محبوب در 234 ق. از دنیا رفت. (3)

صفوان بن عیسی یکی دیگر از مشایخ عبدالعظیم حسنی علیه السلام، از ثقات و اصحاب امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام است که همه علمای امامیه بر توثیق وی متفقند. او از ائمه عصر خود و از صحابه امام صادق علیه السلام نیز نقل روایت کرده است. حدود سی

ص: 56

1- - نجاشی، رجال، ص 433

2- - پیشین، ص 326

3- - طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن، رجال الطوسی، تحقیق جواد القیومی الاصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی لجامعة مدرسین بقم، 1415، ص 334

کتاب نوشته و امام جواد علیه السلام هنگام مرگش در 210 ق، برای وی حنوط و کفن به مدینه فرستاده بودند.⁽¹⁾

از دیگر مشایخ عبدالعظیم که از راویان ثقه و مورد اعتماد شیعه است باید از عمر ابن محمد بن عبدالله معروف به ابن اذینه نام برد. او از اصحاب امام صادق علیه السلام و کاظم علیه السلام و از مشایخ و بزرگان شیعه در بصره بود و کتابی در فرائض تألیف کرد. ابن اذینه از بصره به یمن گریخت زیرا عباسیان در تعقیب او بودند و در همان جا نیز از دنیا رفت.⁽²⁾

سلیمان بن سفیان نیز از دیگر مشایخ مهم عبدالعظیم حسنی است که رجال و فقهای شیعه او را به بزرگی یاد کرده و بر توثیق او متفقند. فضل بن شاذان از علما و زهاد بزرگ شیعه از وی روایت کرده است. او که اشعار سید حمیری را برای مردم می خواند به «مستدق» ملقب شد. وفات او را سال 130 ه. ق. ذکر کرده اند.

یکی دیگر از مشایخ او، یحیی بن سالم الفراء از محدثان و مؤلفان بزرگ و زیدی مذهب است که از ثقات اهل حدیث شمرده می شود.⁽³⁾

سلیمان بن جعفر بصری از بزرگان و ثقات روّات و از فرزندان جعفر طیار، از دیگر مشایخ عبدالعظیم حسنی است. او را از اصحاب امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام ذکر کرده و علمای رجالی بر توثیق او اتفاق نظر دارند. وی کتابی نیز تألیف کرده است.⁽⁴⁾

از دیگر مشایخ عبدالعظیم می توان به این عدّه اشاره کرد:

سلیمان بن حفص مروزی، از علمای بزرگ خراسان و از اصحاب امام رضا علیه السلام امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام ، ابراهیم بن ابی محمود از اصحاب امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام ، از بزرگان و راویان

ص: 57

1-- نجاشی، همان، 197

2-- همان، ص 254

3-- همان، ص 444

4-- طوسی، رجال، ص 216

خراسانی و مورد اعتماد و وثوق این دو امام همام، که منابع رجالی او را ثقه می دانند.

علی بن اسباط از اصحاب و راویان امام رضا علیه السلام و امام جواد و از محدثان بزرگ مورد اعتماد آن دو امام و راوی روایات امام رضا علیه السلام که علمای شیعه و رجالیون بر راستگویی و ثقه بودن وی نظر دارند.

حرب بن طلحان از دیگر راویان مورد اعتماد شیعه و از مشایخ او است.

مجموع مشایخ عبدالعظیم حسنی که ما برخی از آن ها را نام بردیم به 25 نفر می رسد. (1)

و اما عده ای نیز از حضرت عبدالعظیم روایت نقل کرده اند، آنان عبارتند از: 1 - منهل بن زیاد رازی 2 - احمد بن مهران قمی 3 - سهل بن جمهور 4 - ابراهیم بن علی 5 - محمد بن خالد برقی 6 - صالح بن فیض عجلی 7 - عبدالله بن محمد عجلی 8 - عبدالله بن موسی راویانی 9 - حسن بن ابی زیاد 10 - حسن بن ابراهیم علوی 11 - حسین بن زید نوفلی 12 - احمد بن حسن 13 - ابراهیم بن هاشم 14 - حمزة بن قاسم 15 - احمد بن محمد بن خالد برقی. (2)

2-3 - نمونه ای از احادیث عبدالعظیم حسنی از ائمه معصومین علیهم السلام

چنان که گفته شد، عبدالعظیم حسنی از امام رضا علیه السلام، امام جواد علیه السلام و امام هادی علیه السلام احادیثی را با واسطه یا بلاواسطه نقل کرده اند. مجموع این احادیث به حدود هشتاد حدیث می رسد. (3)

در این جا به عنوان نمونه چند حدیث نقل شده ایشان از آن سه امام بزرگوار را نقل می کنیم.

ص: 58

1- - بنگرید: عطاردی، عبدالعظیم حسنی مسنده و حیاته، ص 199

2- - همان، ص 275

3- - این احادیث به طور کامل در کجوری مازندرانی، جنه النعیم، عطاردی، عبدالعظیم حسنی مسنده و حیاته، صادقی اردستانی، عبدالعظیم حسنی، کلباسی و تذکره العظیمه آمده است.

الف - احادیث عبدالعظیم حسنی با واسطه از امام رضا علیه السلام :

- 1 - «إِنَّا أُمِرْنَا معاشِر الانبياء بان نكلم الناس بقدر عقولهم و امرني ربي بمدارة الناس كما امرنا باقامة الفريضة».(1)
- 2 - «المرض لا اجر فيه ولكنّه لا يدع على العبد ذنباً الا حطّه وانما الاجر في القول...».(2)
- 3 - «من لم يشكر المنعم من المخلوقين، لم يشكر الله عز و جل».(3)
- 4 - حدیث طولانی پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد مشاهدات خویش در معراج.(4)
- 5 - «إنك في دنيا لهامدة يقبل منها عمل عامل...».(5)
- 6 - «لعن الله المحرّفين الكلم عن مواضعه...».(6)
- 7 - «و المسلم الذي يسلم المسلمون من لسانه و يده، ليس منا من لم يأمن جاره بوائقه».(7)
- 8 - «يا عبدالعظیم ابلاغ عني اوليائي السلام و قل لهم ان لا يجعلوا للشيطان...».(8)

ص: 59

-
- 1- - شيخ مفيد، الاختصاص، 241
 - 2- - شيخ طوسي، الامالي، صص 6 - 3
 - 3- - همان، ص 30
 - 4- - این حدیث به واسطه امام جواد علیه السلام از امام رضا علیه السلام نقل شده که آن حضرت از قول اجداد خویش و از امام علی علیه السلام و از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت کرده اند. پیامبر در آن روایت، داستان عروج خویش و مشاهدات خود را در آسمان های هفتگانه بیان کرده اند؛ بنگرید: عیون اخبار الرضا، حدیث 24.
 - 5- - این نامه ای است که امام رضا علیه السلام در پاسخ به درخواست موعظه و پند از سوی مأمون کرده بود؛ بنگرید: شیخ مفید، الاختصاص، ص 95.
 - 6- - این حدیث پاسخ امام رضا علیه السلام به تُرّهات و تشبّثات مخالفان در برابر شیعه جهت تجسیم خداوند است که از قول امامان شیعه گفته اند خداوند شب های جمعه به آسمان فرود می آید. امام رضا علیه السلام ضمن آن که به تحریف کنندگان کلام لعنت می فرستد، اعتقاد شیعه را در این خصوص بیان می کند؛ (بنگرید: شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج 1، ص 272).
 - 7- - عیون اخبار الرضا، ج 1، حدیث 3.
 - 8- - این توصیه امام رضا علیه السلام به شیعیانش است که ابلاغ آن را به حضرت عبدالعظیم واگذار می کنند؛ و ما قبلاً گفتیم به احتمال زیاد از ابوالحسن امام هادی است بنگرید: شیخ مفید، الاختصاص، ص 247.

ب - احادیث عبدالعظیم حسنی از امام جواد علیه السلام

- 1 - «السنة سنتان، سنة في فريضة الاخذ بها هدى، و تركها ضلالة و سنة في غير فريضة، الاخذ بها فضيلة و تركها الى غير خطيئه». (1)
- 2 - «الغياب قائمنا طويلاً و شيعتنا في هذه المدة...». (2)
- 3 - شرح و تفسیر 19 مورد از گناهان كبيره از زبان امام جواد عليه السلام. (3)
- 4 - «ضمنت لمن زار ابي بطوس عارفاً بحقه الجنة على الله تعالى». (4)
- 5 - «لا يزال الناس بخير ما تفاوتوا، فاذا استوتوا هلكوا». (5)
- 6 - «افضل اعمال شيعتنا انتظار الفرج». (6)
- 7 - «إن الله عز و جل بعث...». (7)

ج - احادیث عبدالعظیم حسنی از امام هادی علیه السلام

اشاره

- 1 - «إن الله عز و جل اتخذ ابراهيم خليلاً لانه صلى على محمد و آل محمد». (8)
- 2 - «لا ينبغي لمؤمن ان...». (9)
- 3 - «اهل قم واهل آبه مغفور لهم لزيارتهم لجدي على بن موسى الرضا عليه السلام بطوس». (10)

ص: 60

-
- 1-- شيخ طوسي، امالي، ص 24
 - 2-- شيخ صدوق، اكمال الدين، باب 26
 - 3-- كليني، اصول كافي، ج 2، ص 287
 - 4-- شيخ صدوق، عيون اخبار، ج 1، حديث 7
 - 5-- در اين مجموعه پانزده گفته و موعظه از امام جواد عليه السلام و امام على عليه السلام نقل کرده اند؛ بنگريد: عيون اخبار، ص 204.
 - 6-- شيخ صدوق، اكمال الدين، ج 1، باب 36
 - 7-- مجلسي، بحار الانوار، ج 15، ص 319
 - 8-- شيخ صدوق، علل الشرايع، ج 1، ص 34
 - 9-- همان، ج 1، ص 514
 - 10-- عيون اخبار الرضا، حديث 22.

4 - «فلما... موسى بن عمران قال الله عز و جل: ما هو الا جر لمن شهد لي انا نبي و

رسول...» (1)

موضوعات برخی دیگر از آن احادیث عبارتند از:

5 - در مورد حضرت حجة بن الحسن.

6 - تفاوت بندگان.

7 - شناخت گناهان کبیره.

8 - جبر و تقویض.

9 - وضعیت زن ها در معراج.

10 - در مورد فرزندان نوح.

11 - دوستی خداوند.

12 - خرید خانه توسط شریح قاضی.

13 - ایمان به امام غایب.

14 - در مذمت جهل مرکب.

15 - در معنی سبحان الله.

16 - تفسیر بعضی از آیات قرآن.

17 - تفسیر «هذا صراط مستقیم»

18 - فضیلت شب جمعه.

19 - در مورد استغفار. (2)

4 - وفات و محل دفن حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام

عبدالعظیم حسنی علیه السلام در همان زیرزمینی که در آن زندگی می کرد، از دنیا رفت. در این هنگام یکی از شیعیان، حضرت رسول صلی الله علیه و آله را در خواب دید که به وی فرمود: مردی از

1- - شيخ صدوق، امالي، مجلس 37

2- - بنگرید: كلباسی، تذكرة العظیمه، صص 70 - 93

فرزندان من، که در «کوی بردگان» اقامت دارد از دنیا می رود و نزدیک درخت سیبی در باغ عبدالجبار بن عبدالوهاب دفن می شود. در این وقت پیامبر صلی الله علیه و آله با دست مبارک خود اشاره به جایی فرمود که اکنون محل دفن عبدالعظیم حسنی است. این مرد پس از بیدار شدن از خواب تصمیم گرفت زمین مورد نظر را از صاحبش خریداری کند. صاحب باغ یعنی عبدالجبار بن عبدالوهاب که به مذهب اهل سنت بود،⁽¹⁾ وقتی از خواب این فرد آگاهی یافت به او گفت که خود نیز چنین خوابی دیده و می خواهد این باغ را بر سادات و

شیعیان وقف، تا مردگان خود را در این زمین دفن کنند.⁽²⁾

مکان این باغ که محل دفن عبدالعظیم حسنی علیه السلام است، به سبب وجود درخت سیب (شجرة التفاح)، به مقابر شجره و نیز مسجد شجره معروف شده است.⁽³⁾ باغ یادشده که در محله باطلان یا کنار دروازه باطلان در خارج از شهر قرار داشته، براساس اتفاق مورخان، همان مکان فعلی مزار عبدالعظیم علیه السلام است و کسی بر آن تردیدی نشان نداده است. مورخان و رجال شناسان به این محل با عنوان «مشهدالشجره» اشاره داشته اند. از جمله ابن طباطبا در المنتقلة الطالبيه، ابونصر بخاری در سرالانساب، کاشفی در روضه الشهداء و نیز میرداماد در الرواشح السماويه.⁽⁴⁾

نام دیگری که برای این مکان ذکر شده «سکه الموالی» به معنای کوچه موالی و محبین اهل بیت است، زیرا شیعیان در این جا سکونت داشته اند.⁽⁵⁾ این نام کوچه ای بوده که عبدالعظیم علیه السلام به هنگام ورود از طبرستان به ری، در آن جا اقامت کرده بود. در رساله

ص: 62

1- - قزوینی رازی، همان، 588، کجوری مازندرانی، همان، صص 399 - 400.

2- - نجاشی، رجال النجاشی، ص 248؛ اردبیلی، جامع الرواة، ص 460

3- - پیشین، ص 388؛ ابن عنبه، عمدة الطالب في انساب آل ابی طالب، ص 49؛ میرداماد، الرواشح السماويه، ص 50، کجوری، همان، ص 388

4- - میرداماد، همان، ص 50؛ شیخ صدوق، من لا يحضره الفقيه، ج 2، ص 128؛ ابن طباطبا، منتقلة الكالبيه، ص 157.

5- - کجوری مازندرانی، همان جا.

صاحب بن عباد آمده که وی در محله ساریبانان در خانه فردی از شیعیان که در سکه الموالی ساکن بود مقیم شد. (1)

در روایت پیشترگفته، یعنی در ذکر خواب یکی از شیعیان، که پیامبر صلی الله علیه و آله را در خواب دیده بود، در این خواب نام سکه الموالی دیده می شود «... فردا مردی از فرزندان من از سکه الموالی حمل و در کنار درخت سیب در باغ عبدالجبار بن عبدالوهاب به خاک سپرده می شود...». (2)

شیخ طوسی به مکان دفن عبدالعظیم علیه السلام فقط به عنوان «ومات عبدالعظیم بالری وقبره هناک» اشاره کرده است. (3)

عبدالعظیم حسنی علیه السلام پس از چندی بیمار شد و سپس در اثر بیماری درگذشت. (4) جنازه او را در همان روز به محلی که بقعه اش امروز در آن جاست حمل کردند. هنگامی که ایشان را برهنه کردند تا غسل دهند، در گریبان او رقعۀ ای یافتند که نسب خود را به این نحو ذکر کرده بود: «انا عبدالعظیم بن عبدالله بن علی بن حسن بن زید بن حسن بن علی بن ابی طالب علیهم السلام». (5)

در هر حال او را در آن باغ، کنار درخت سیبی به خاک سپردند و آن جا را برای دفن سادات و اموات وقف کردند. از نام های دیگری که برای محل دفن ایشان ذکر شده، محله باطان است. این محله در مغرب محمدیه و در شرق و جنوب شرقی دروازه باطان (حوالی میدان ری کنونی و حرم تا نزدیکی قلعه گبری) واقع و از محله های مشهور و مهم بوده است. این نام را از کلمه یونانی «اکباتان»، که همان همدان عصر مادها باشد

ص: 63

1- - نوری، مستدرک الوسائل، 3/614.

2- - نجاشی، همان، ص 248

3- - طوسی، الفهرست، ص 184.

4- - بعضی نیز احتمال مسموم کردن و به شهادت رسانیدن وی از سوی سلاطین جور را داده و در آن خصوص بحث کرده اند؛ و ما قبلاً به آن اشاره کرده ایم. (بنگرید: کجوری مازندرانی، همان، ص 401).

5- - کجوری مازندرانی، همان، ص 399

گرفته اند. (1) اصطخری و نیز عبدالجلیل قزوینی رازی از مورخان هستند که به دفن عبدالعظیم در این محله اشاره کرده اند. قزوینی گوید: «... بداندسته است که در بیشتر بقاع که تربت های سادات است، سنیان خواب دیده اند، چنان که بیارگرب و ساوه و به ناهق و باطان ری...» (2).

5 - ثواب زیارت حضرت عبدالعظیم علیه السلام

در فضیلت زیارت عبدالعظیم علیه السلام روایات زیادی وجود دارد که حتی برخی، زیارت ایشان را همانند زیارت سیدالشهداء در کربلا دانسته اند. شیخ صدوق از علی بن احمد نقل می کند که: «کسی از اهل ری بر ابی الحسن علی بن محمد الهادی علیه السلام وارد شد، آن حضرت پرسید کجا بودی؟ گفت: به زیارت حسین علیه السلام رفته بودم. فرمود: اگر قبر عبدالعظیم را که نزد شما (در ری) است زیارت می کردی گویی قبر حسین علیه السلام را زیارت کرده ای. (3) به همین سبب است که در زیارت نامه حضرت عبدالعظیم می خوانیم: «السلام عليك يا من بزارته ثواب زيارة سیدالشهداء یرتجی» و نیز حدیثی که ظاهراً از امام هادی علیه السلام است: «من زار قبره وجبت له الجنة». (4) راوی این روایت علی بن احمد بن موسی معروف به وفاق است که او را ثقة دانسته اند. (5)

در روایتی دیگر که شاه طهماسب در فرمان خود به سال 961ق در خصوص تولیت آستان مقدس عبدالعظیم به آن استناد کرده است، ثواب زیارت او با زیارت امام رضا علیه السلام

ص: 64

-
- 1- - کریمان، همان، ج 1، ص 190
 - 2- - عبدالجلیل قزوینی رازی، همان، ص 588؛ اصطخری، المسالك و الممالك، 70.
 - 3- - ابن بابویه قمی، ثواب الاعمال، تهران، بی نا، 1375 ه. ق، ج 1، ص 95؛ اردبیلی، جامع الرواة، ج 1، ص 460؛ محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج 3، ص 614؛ ابن قولویه، کامل الزیارات، 324.
 - 4- - شیخ عباس قمی، سفینة البحار، ج 2، ص 121
 - 5- - کجوری مازندرانی، جنة النعیم و العیش السلیم، ص 404؛ موسوی الزنجانی، جولة في الاماکن المقدسه، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ص 217

همسان گشته است. در آن فرمان به این گفته امام رضا علیه السلام اشاره شده است: «من زارني بعد موتي ضمننت له الجنة فمن لم يقدر على زيارتي فليزر اخي عبدالعظيم»⁽¹⁾ البته این عبارت به گونه ای دیگر در تعلیق شهید ثانی بر خلاصه الاقوال آمده است: «قد نص علی زیارته الامام علی بن موسی الرضا علیه السلام قال: من زار قبره وجبت علی الله له الجنة»⁽²⁾ این حدیث از جمله احادیث ضعیف است که نمی توان بدان اعتماد جست. زیرا چنان که قبلاً شرح آن رفت، حضرت عبدالعظیم امام رضا علیه السلام را درک نکرده و در دوران امام هادی علیه السلام یعنی حدود 50 سال بعد از شهادت امام رضا علیه السلام از دنیا رفته است. مرحوم علامه تستری این روایت را مربوط به زیارت قبر حضرت معصومه دانسته که اشتباها به عنوان حضرت عبدالعظیم ذکر شده است. او هم چنین آن را از این روایت می داند که امام هادی علیه السلام نیز لقب ابوالحسن داشته و شاید این حدیث از ایشان نباشد.⁽³⁾ مرحوم خویی نیز عبدالعظیم را از اصحاب و راویان امام رضا علیه السلام نمی داند و فقط این را صحیح می داند که امام رضا علیه السلام در دوران حیات وی از دنیا⁽⁴⁾ رفته اند.

ص: 65

1- - هدایتی، آستانه ری، ص 29؛ این حدیث در روضات الجنات نقل شده است.

2- - خوانساری، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، ص 353.

3- - تستری، محمدتقی، قاموس الرجال ج 6، ص 193.

4- - خویی، معجم رجال الحدیث، 11/53.

ب - شرح حال و نسب امامزاده حمزة بن موسی علیه السلام

حمزة بن موسی یکی از فرزندان امام کاظم علیه السلام، از مادری ام ولد در کوفه به دنیا آمد. کنیه اش ابالقاسم بود، زیرا فرزندی به نام قاسم داشت. او به هنگام امامت برادرش امام رضا علیه السلام همراه ایشان به ایران آمد و همواره مطیع برادر و به دنبال جلب رضایتش بود. (1) هنگام توقف در ری، در ابتدای قرن سوم دار فانی را وداع گفت. او را در محله ساریانان

به خاک سپردند. چنان که پیش تر در احوال حضرت عبدالعظیم اشاره شد، او پس از سکونت در ری به زیارت قبری در برابر محل سکونت خود می رفت که از آن با عنوان مردی از فرزندان موسی بن جعفر علیه السلام یاد می کرد. (2) مورخان او را همین حمزة بن موسی (3) دانسته اند.

چون در برخی متون به فرزندان دیگری از او به نام های حمزه و علی نیز اشاره شده است؛ (4) لذا برخی قبر هم جوار با قبر حضرت عبدالعظیم را متعلق به حمزة بن حمزة بن

ص: 66

-
- 1- - کمونه حسینی، عبدالرزاق، آرامگاههای خاندان پاک پیامبر صلی الله علیه و آله و صحابه تابعین، ترجمه عبدالعلی صاحبی، 129.
 - 2- - نجاشی، رجال، ص 173؛ محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج 3، ص 612
 - 3- - کجوری مازندرانی، همان، ص 419
 - 4- - ابن عنبه، عمدة الطالب في انساب آل ابی طالب علیه السلام، ص 257

موسی دانسته اند. (1) آنان معتقدند حمزه بن موسی در اصطخر شیراز مدفون است (2) و چون سلاطین صفوی خود را منسوب به او می دانند برای وی در شیراز بقعه و بارگاهی ساخته اند. اما قبر دیگری نیز به همین نام و عنوان در ترشیز قم و سیرجان زیارت می شود؛ (3) اما اتفاق بر آن است که حمزه بن موسی در ری مدفون شده است، زیرا ابن عنبه، نسابی مشهور، قبر منسوب به حمزه در اصطخر را از آن علی بن حمزه می داند نه از حمزه بن موسی (4) و نیز این که شاهان صفوی همواره نسبت به این مزار در کنار مقبره حضرت عبدالعظیم علیه السلام ارادت خاصی داشته و توجه زیادی نسبت به عمران و آبادی و تعمیر آن مبذول داشته اند. از جمله شاه طهماسب غالباً برای زیارت امامزاده حمزه علیه السلام به این شهر می آمد، و قریه تهران در مجاورت ری، مورد توجه او واقع شد که برای آن حصار و بارویی ساخت و آن را توسعه داد. (5)

علاوه بر آن عبدالجلیل قزوینی رازی نیز این قبر را متعلق به حمزه بن موسی دانسته و می گوید: «اهل ری به زیارت سید عبدالعظیم روند و به زیارت سید عبدالله ایض و زیارت حمزه الموسوی...». (6)

مرحوم مجلسی، کلباسی و کجوری مازندرانی در انتصاب این قبر به حمزه بن موسی در ری یقین دارند و به آن اشاره کرده اند. (7) هم چنین در زیارتنامه حضرت عبدالعظیم می خوانیم: «یا زائر قبر خیر رجل من ولد موسی بن جعفر» که این عبارت علاوه بر آن، حاکی از جلالت قدر و جایگاه او است. در هر صورت، امامزاده حمزه در

ص: 67

1- - شریف رازی، همان، ص 57، به نقل از «احقاق الحق» قاضی نورالله شوشتری.

2- - ابن عنبه، همان جا.

3- - بنگرید: کجوری مازندرانی، همان جا.

4- - ابن عنبه، همان جا.

5- - شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص 79

6- - عبدالجلیل قزوینی رازی، همان، ص 588.

7- - محمدباقر مجلسی، تحفة الزائر، 546؛ کجوری مازندرانی، همان جا؛ کلباسی، تذکرة العظیمه، ج 2، ص 4.

میان فرزندان امام کاظم علیه السلام متوسط العقب محسوب می شود(1) و اعقاب نسبتاً زیادی در ایران دارد.(2) فرزندان حمزه از اعقاب دو فرزند او، یعنی علی که در شیراز مدفون است و نیز قاسم که به سبب او کنیه اش ابوالقاسم گشته است باقی مانده اند. برخی گفته اند او با امامزاده احمد معروف به شاه چراغ و امامزاده محمد در رودبار از يك مادر بوده اند.(3) در میان فرزندان امام کاظم، برادر دیگر حمزه یعنی زیدالنار(4) عبدالله و عبیدالله نیز متوسط العقب هستند. شاهان صفوی نسب خود را به دومین فرزند حمزه، یعنی قاسم می رسانند که این سلسله نسب بدین گونه ذکر گشته است: «شیخ صفی الدین اردبیلی بن امین الدین جبرائیل بن صالح بن قطب الدین بن صلاح الدین رشید بن محمد الحافظ بن عوض الخواص بن فیروزشاه بن محمد بن شرف بن محمد بن ابراهیم بن جعفر بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن احمد بن ابی محمد قاسم بن حمزه بن موسی بن جعفر».(5)

بنابر ادعای صفویان، در میان اجداد شیخ صفی الدین، جد هفتم وی یعنی فیروزشاه زرین کلاه از عربستان به ایران مهاجرت کرده و اعقاب او تا شیخ صفی الدین اردبیلی در این کشور چشم به دنیا گشوده اند.

نخستین بار در عصر صفوی، بقعه و گنبدی برای امامزاده حمزه علیه السلام ساخته شد و تا آن دوران جز يك قبر ساده چیز دیگری نبود. این گنبد در دوران ناصرالدین شاه توسط فرخ خان امین الدوله در 1272 ه. ق. ترمیم و بازسازی شد. کارهای تزئینی در داخل

ص: 68

1- - فرزندان امام کاظم علیه السلام به سه دسته کثیرالعقب، متوسط العقب و قلیل العقب تقسیم می شوند، اعقاب آن امام همام در این دسته زیاد متوسط و کم هستند. امامزاده حمزه اعقابش نسبتاً متوسط است.

2- - ابن عنبه، همان، 258.

3- - کلباسی، همان، ج 2، ص 1

4- - زیدالنار را از آن رو چنین ملقب ساخته اند که در خانه های بنی عباس آتش می افکند و آن ها را خراب می کرد. او معاصر مأمون عباسی بود. او را دستگیر کردند و مأمون به احترام امام رضا علیه السلام او را به قتل نرساند. زید سرانجام مدتی را در حبس متوکل بود و سپس از دنیا رفت؛ ابن عنبه، همان، ص 251.

5- - اسکندر بیک، منشی ترکمان، عالم آرای عباسی، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، 1377، ص 13

حرم مثل آینه کاری حرم و ایوان امامزاده حمزه علیه السلام توسط دوست محمدخان معیرالممالک فرزند دوست علی خان در 1291 هـ .
ق . انجام شد. (1) میرزا داوودخان وزیر لشکر نیز ضریح نقره ای برای امامزاده حمزه در سال 1273 هـ .ق. ساخت که ده سال بعد به دستور
ناصرالدین شاه یحیی معتمدالملک آن را تعمیر کرد. (2) (تصویر شماره 6)

ص: 69

1- - اعتماد السلطنه، المآثر و الآثار، ص 114

2- - نشریه انجمن آثار ملی، ص 88

ج - شرح حال و نسب امامزاده طاهر بن محمد علیه السلام

یکی دیگر از بقاع مقدس در آستان عبدالعظیم علیه السلام، بقعه امامزاده طاهر است که در سمت شرقی صحن اصلی (شمالی) حرم عبدالعظیم علیه السلام قرار دارد. نسب امامزاده طاهر با هفت واسطه به امام سجاد علیه السلام می‌رسد: «ابوعبدالله بن طاهر بن محمد (المبرقع) بن حسن بن حسین (الاحول) بن عیسی بن یحیی بن حسین بن زید بن علی بن حسین علیه السلام. (1)

امامزاده طاهر با زنی بزرگوار و صالح از سلاله جعفر طیار، پدر شوهر زینب کبری ازدواج کرد، که نامش زینب مشهور به جعفریه بود. او بدین گونه از جعفر طیار نسب می‌برد: «بنت عمارة بن حمزة بن حسین بن محمد بن حمزة بن اسحاق بن اشرف بن علی (زینبی) (2) بن عبدالله بن جعفر طیار (س)» (3). ثمره این ازدواج پسری بود به نام مطهر (4)، که آرامگاه او در ایران از سوی دوستداران اهل بیت زیارت می‌شود.

اجداد امامزاده طاهر همه از رجال و کبار بنی هاشم و از مجاهدان در برابر حکومت های فاسد بوده اند. برادران امامزاده طاهر، در زمره برجستگان عصر خود قرار

ص: 70

1- همان، صص 295 - 296

2- او را از آن جهت زینبی گفته اند که مادرش زینب دختر فاطمه علیها السلام بوده است.

3- ابن عنبه، همان جا.

4- کجوری مازندرانی، همان، ص 496

داشتند. جد اول او حسن، ملقب به صالح، قاضی دمشق و جد دوم او حسین، ملقب به احوّل، جد سوم او عیسی، مکنی به ابویحیی و ملقب به «موتّم الاشبال»⁽¹⁾ جد چهارم او یحیی، مصاحب امام کاظم علیه السلام و از یاران او بود، مأمون بر جنازه وی نماز خواند و او را در بغداد به خاک سپرد. حسین بن زید، مکنی به ابوعبداللّه و ابوعاتقه پنجمین جد او، به هنگام شهادت پدرش زید خردسال بود. امام صادق علیه السلام او را تربیت کرد و فرزند خود خواند، نوه امام سجاد را نیز برای او به زنی گرفت. چون وی در شهادت پدر بسیار می‌گریست او را «ذوالدمعه» خواندند و چون نابینا شد، او را مکفوف گفتند. حسین فردی زاهد و عالم بود و از امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام نیز احادیثی نقل کرده است.⁽²⁾ او هم چنین شاهد قیام و شهادت برادرش یحیی نیز بود و خود در قیام نفس زکیه حضور یافت و علیه منصور و خلافت عباسی به مبارزه دست زد. حسین بن زید در 145 ه. ق. از دنیا رفت.⁽³⁾ آخرین جد امامزاده طاهر، زید بن علی علیه السلام، فرزند بزرگوار امام سجاد علیه السلام بود، که علیه خلافت بنی امیه در عصر هشام بن عبدالملک قیام کرد و سرانجام در جریان آن شهید و به فجیع‌ترین وضعی مثله شد. جنازه او تا چهار سال بر دروازه کوفه آویزان بود و پس از آن در دوران ولید بن عبدالملک به هنگام قیام فرزند زید یعنی یحیی، جنازه او را پایین آورده سوزاندند و خاکستر آن را در فرات ریختند.⁽⁴⁾

طاهر بن محمد، که از سلاله این آزادگان و شجاعان بود، از فقها و متکلمان عصر خود به شمار می‌رفت. او به ری آمد که در آن دوران به سبب وجود مقبره عبدالعظیم حسنی علیه السلام و امامزاده حمزه(س) در اواخر قرن سوم از مراکز زیارتی و مرکز و مهد فرهنگ تشیع محسوب می‌شد. او در بین سال‌های 300 تا 310 ه. ق. وفات یافت و در جوار قبر عبدالعظیم حسنی علیه السلام به خاک سپرده شد. نخستین بنای بقعه امامزاده طاهر را در

ص: 71

1- - یعنی یتیم‌کننده بچه شیران، زیرا به شکار شیر می‌رفت.

2- - ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص 359

3- - ابن عنبه، همان، صص 291 - 295

4- - مسعودی، مروج الذهب، ج 3، ص 207

اواخر عهد آل بویه ساختند و در عصر سلجوقی آن را به همراه بقعه عبدالعظیم حسنی علیه السلام بازسازی کردند. در عصر قاجار صحن اصلی حضرت عبدالعظیم در غرب مقبره امامزاده طاهر(س) ساخته شد، که راه ارتباطی آن دو مقبره بود، این صحن را به همراه ایوان بزرگ آئینه به دستور امین السلطان صدراعظم وقت(1) ناصرالدین شاه و به همت فرزند او میرزا ابراهیم خان ساختند.

ظل السلطان، فرزند ناصرالدین شاه که از امامزاده طاهر شفا گرفته بود، دستور داد تا در 1320 ق بقعه و بنای مقبره او را رضاقلی خان سراج الملک، کاشی کاری و ضریحی در آن نصب کند. او ایوانی نیز در غرب مقبره ساخت.(2) کاشی های معرق و آئینه کاری های داخل بقعه، قصاید و اشعار زیبای شاعران فارسی گوی قاجار با خط نستعلیق زیبایی تذهیب شد. بر روی مقبره ضریحی از چوب قرار داشت که به جای آن ضریح فولادی امامزاده حمزه را نصب کردند. داخل این ضریح تا 1355ش، از کاشی آبی ساده بود، که پس از نصب صندوق خاتم فعلی قبر حمزه علیه السلام، صندوق منبت قبلی آن را بر روی مرقد امامزاده طاهر نصب کردند. این ضریح نیز در دوران تولیت حجه الاسلام والمسلمین ری شهری جای خود را به ضریحی جدید از نقره داد و ضریح قبلی به موزه ری منتقل شد. (تصویر شماره 7 و 8)

ص: 72

1- - اعتماد السلطنه، المآثر و الآثار، ص 118

2- - نشریه انجمن آثار ملی، ص 88، عده ای نیز سازنده بنا و بقعه امامزاده طاهر علیه السلام را ظل السلطان دانسته اند که پس از شفایافتن چشمش به حاکم تهران سراج الملک دستور داد بقعه و گنبدی برای امامزاده طاهر بسازند و چون مهندسان و معماران، آن را پی کردند، جسد امامزاده طاهر سالم به رؤیت آن ها رسید. به این امر در زیارت نامه ایشان اشاره شده است؛ شریف رازی، اختران فروزان ری و تهران، ص 55.

تاریخچه آستان حضرت عبدالعظیم حسنی

فصل سوم: تاریخچه آستان حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام

اشاره

ص: 73

الف - بنای نخستین آستان

آستان و بنای باشکوه مقبره عبدالعظیم حسنی علیه السلام که امروزه، گام ها و دل های عاشقان را، از دور و نزدیک به سوی خود می کشاند، محصول تلاش ها و زحمات بی دریغ و عاشقانه عده ای از مشتاقان و ارادتمندان ذریه پیامبر صلی الله علیه و آله است که در فصلی مستقل به آن خواهیم پرداخت. اما این بنای باشکوه در طی قرن ها و سال های متمادی تحولات قابل توجهی را شاهد بوده است که در هر عصری ارادتمندان او کوشیده اند تا به وسعت، شکوه و زیبایی آن بیفزایند. آن چه روشن است و در فصول بعد روشن تر خواهد شد، این که تا قبل از دهه اخیر، آستان عبدالعظیم حسنی علیه السلام تحولات و تغییرات چشمگیری را دربر نداشت، اما به هر حال لازم است سیر آن مراحل از ابتدا تا عصر حاضر مورد توجه قرار گیرد.

بنای نخستین آستان، قبر ساده ای بیش نبود؛ زیرا در آن عصر، یعنی هنگام دفن او، خلفای عباسی از جمله متوکل و دیگران اجازه احداث بنا و مقبره، برای خاندان عصمت و طهارت و بازماندگان آنان را نمی دادند؛ بویژه آن که عبدالعظیم حسنی علیه السلام نیز از جور و ستم متوکل، فراری و به طور پنهانی در آن منطقه می زیسته است. علاوه بر آن در شهر ری، خاصه دروازه باطان یا باطاق، بیشتر ساکنان آن اهل سنت بوده و براساس آن چه

مؤلفان، از جمله قزوینی رازی تشریح می کند، اکثر محلات شهر ری را حنفی ها اشغال کرده بودند. (1) بنابراین بدیهی است کسی چندان موقعیتی برای احداث مقبره برای او را نیافته باشد. به نظر می رسد نخستین زمانی که بنا و مقبره ای برای وی احداث شده، بیست سال پس از دفن او باشد. در آن هنگام محمد بن زید، داعی علوی، حکومت علویان طبرستان را در شمال تشکیل داد و به اعزاز و بزرگداشت خاندان و بازماندگان اهل بیت و سادات و به ویژه اموات و قبور آنان پرداخت. او مشاهده و مقابری را که متوکل از بین برده بود، از جمله زیارت گاه امام علی علیه السلام و امام حسین علیه السلام را تا حدودی بازسازی و احیا کرد.

اما این نکته، نتیجه کاوش هایی است که کارشناسان در 1348ش به هنگام مرمت و تعمیر سردر ورودی سمت شمال حرم مطهر به آن رسیدند. کتیبه ای کوفی و تزیینات آجری آن، نشان از این موضوع داشت که نخستین بنای حرم مطهر حدود پانصد سال قبل از آن چه کارشناسان می اندیشیدند ساخته شده است. (2) حاصل این تحقیقات به صورت کتیبه ای با خط نستعلیق برجسته بر پایه های طرفین همان در، با این عبارت ماندگار شد:

«بر اثر بررسی کارشناسان روشن شد که ساختمان نخستین بقعه مطهر در نیمه دوم قرن سوم هجری توسط محمد بن زید داعی علوی تعمیر اساسی یافت و درگاه این بنا نخست به امر پادشاهان آل بویه و سپس به همت مجدالملک قمی (وزیر برکیارق) در فواصل چهارصد و هشتاد تا چهارصد و نود قمری، متجاوز از نهمصد سال پیش از این ساخته شده است. 1348ش».

بنابراین، براساس کتیبه کوفی و نیز تذکر کارشناسان مورد اشاره، روشن می شود که بنای نخستین بقعه مبارکه را باید به عصر علویان طبرستان و حدود 20 سال پس از رحلت عبدالعظیم حسنی علیه السلام یعنی حدود سال های 272 - 275 برگرداند. این در حالی است که تا چند دهه قبل، به دلیل وجود تاریخ 725 هجری بر روی صندوق آستانه مبارک، تصور

ص: 76

1- - عبدالجلیل قزوینی رازی، همان، ص 588

2- - تاریخچه آستانه، نشریه انجمن آثار ملی، شماره های 3 و 4، پاییز و زمستان 1355ش، ص 76. در این نشریه طرحی از نخستین بنا توسط مهندس کریم پیرنیا تهیه شده است.

می رفت بنای حرم مطهر مربوط به عصر خوارزمشاهیان، یعنی آغاز سده هفتم هجری باشد. بعضی نیز براساس قرائن دیگر، چنین می اندیشیدند که قدیمی ترین زمان احداث بنا، عصر سلجوقی است، اما چون اثری خاص و مستند از عصر سلجوقی وجود نداشت؛ لذا تاریخ قطعی بنای آستانه مطهر را عصر خوارزمشاهیان می دانستند.

ب - آستان در عصر آل بویه

دومین هنگامی که می توان از توسعه و بازسازی حرم سخن گفت، عصر آل بویه است. آنان از پادشاهان شیعی قرن چهارم هجری بودند که از 320 تا 448 هجری در عراق و ایران حکومت می کردند. این خاندان که به لحاظ توجه به فرهنگ و تمدن اسلامی بویژه شیعی اشتهاری تام دارند، همت فراوانی در بازسازی و شکوه مقابر و زیارت گاه های خاندان عصمت و طهارت مبذول داشتند. امروزه بناهای باشکوه و مزارات ائمه اطهار در عتبات عالیات و نیز مشهد مقدس و سایر شهرهای ایران، چشم هر بیننده ای را خیره می سازد. مقدسی مورخ و جغرافی دان شهیر به تلاش پادشاهان بویه در این خصوص چنین اشاره دارد: «آنان بر قبور خود نیز گنبد های باشکوه و مستحکمی می ساختند که خراب نشود.»⁽¹⁾

یکی از مزاراتی که توسط رکن الدوله دیلمی توسعه و بازسازی گردید، حرم عبدالعظیم حسنی علیه السلام بود. در دوران فخرالدوله، به سبب حضور وزیری دانشمند و اهل فرهنگ، یعنی صاحب بن عباد، تلاش های زیادی در این خصوص به عمل آمد و توجه ویژه ای به توسعه و بازسازی حرم و آستان شد. کارشناسان و متخصصان، پس از پژوهش در اطراف دیوار آجری درگاه اصلی حرم، که دارای کتیبه ای از عصر سلجوقی است، یادآور شده اند قسمت هایی از زیر و کنار دیواره های آن کتیبه در اطراف درگاه ورودی،

ص: 77

1- - مطهر بن طاهر مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ص 178

از آثار آل بویه است. از این رو می توان گمان کرد که دست کم همه این بخش از حرم، ساخته دوره آل بویه بوده و سپس در روزگار سلاجقه نوسازی شده است. (1)

ج - آستان از عصر سلجوقی تا عصر صفوی

دومین بازسازی و مرمت آستان را باید به عصر سلاجقه بازگرداند که در این مورد مدارک و اسناد فراوانی در دست است. سلجوقیان که از 422 تا 552 ق در عراق، ایران و آسیای صغیر حکومت می کردند، اگرچه مذهب اهل سنت داشتند، اما گاهی از وزرا و اندیشمندان شیعی در دستگاه حکومتی خود بهره می گرفتند. که انوشیروان خالد (2) و مجدالملک محمد براوستانی یا بلاسانی (از توابع قم)، از جمله آنان بودند. سلطان برکیارق، او را که شیعی مذهب و بسیار دین دار و اهل علم بود به وزارت خود برگزید و او

مشاهد و مزارات اهل بیت را در نقاط مختلف بویژه در عتبات عالیات عراق بازسازی کرد. بنای مجلی نیز برای عبدالعظیم حسنی علیه السلام ساخت. نام او براساس کتیبه ای که در آستان کشف شد، این چنین ثبت شده است: «سید شمس الدین مجدالملک مشیدالدوله ابوالفضل اسعد بن محمد بن موسی ثقة امیرالمؤمنین». (3) او غیر از وزارت، وکیل مظالم سادات شیعی قم بود و در دستگاه ملکشاه، منصب استیفا، داشت، سپس به دستیاری زبیده خاتون همسر ملکشاه و با حمایت او به وزارت برکیارق رسید، (4) ولی پس از چندی با توطئه فرزند خواجه نظام الملک، که قبل از او وزیر بود مقتول شد. (5) مجدالملک با حمایت برکیارق در 465 ه. ق. برفراز قبر عبدالعظیم حسنی علیه السلام گنبد و قبه ای ساخت. (6)

ص: 78

-
- 1- دایره المعارف بناهای تاریخی ایران، ص 367
 - 2- کارلا کلوزنر، دیوانسالاری در عهد سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، امیرکبیر، 1363، ص 88
 - 3- نشریه معارف اسلامی، ص 88
 - 4- کارلا کلوزنر، همان، صص 57، 61 و 62
 - 5- همان، ص 112
 - 6- شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص 67؛ موسوی زنجانی، جولة فی الأماكن المقدسة، ص 218

عبدالجلیل قزوینی رازی، اشاره ای به اقدامات این وزیر شیعی دارد: «وزیر سعید شهید مجدالملک اسعد محمد بن موسی البراوستانی القمی، قدس الله روحه با بزرگی رفعت و قبول و حرمت، خیرات بسیار فرمود، چون قبه امام حسن بن علی و علی زین العابدین و محمد الباقر و جعفر صادق علیهما السلام به بقیع، که هر چهار معصوم در یک حفره مدفونند و عباس بن عبدالمطلب و مشهد سید عبدالعظیم حسنی علیه السلام به شهرری و بسی از مشاهد سادات علوی و اشراف فاطمی با آلت و عدت و شمع و اوقاف که همه را دلالت است بر صفای اعتقاد او و در مقابل تربت حسین بن علی علیه السلام، در کربلا مدفون است»⁽¹⁾. کجوری مازندرانی نیز به اقدامات مجدالملک در این زمینه اشاره دارد:

«بنای چهارم مرحوم مجدالملک، قبه مبارکه حضرت عبدالعظیم لازم التکریم است که در زمانی که متوقف در ری بود و کمال استیلاء در استیفاء وزارت خود داشت امر به بنای قبه عظیم این بزرگوار نمود و معلوم است در آن زمان هم که نزدیک به غیبت صغری بود و علما هم بسیار بودند از عامه و خاصه، مزار آن بزرگوار اشتهاری داشت ولیکن بقعه و بارگاهی نداشت، سپس همتی گماشت و منتی بر عجم گذاشت و این قبه سامیه را بنا کرد»⁽²⁾. هم چنین قاضی نورالله شوشتری به این موضوع اشاره دارد: «از آثار مجدالملک، مشهد سید عبدالعظیم حسنی است در شهرری و غیر آن از مشاهد سادات علوی و اشراف فاطمی نیز از آثار اوست»⁽³⁾.

اما آن چه می تواند گفته این مورخان و شرح حال نویسان را مستند سازد، آثار بازمانده از عصر سلجوقی است که در حرم کشف شده است. یکی از آن ها کتیبه دور تا دور در ورودی بقعه مبارکه است که نشان می دهد مجدالملک به احداث و توسعه آن پرداخته است. این کتیبه مربوط به سال های 480 - 490 ه. ق. است: «بسم الله الرحمن الرحيم؛ امر ببناء هذه القبة المطهرة على ساكنها السلم صاحب... سید

ص: 79

1- - عبدالجلیل قزوینی رازی، النقض، ص 220.

2- - همو، جنة النعیم، صص 390 - 391.

3- - قاضی نورالله شوشتری، مجالس المؤمنین، ج 2 ص 458.

شمس‌الدین مجدالملک مشیرالدوله ابوالفضل اسعد بن محمد بن موسی ثقة امیرالمؤمنین اطال الله بقیه وکیل مظالم علی یدی عبدالله [محتاج] الی رحمه الله زرین کفش ابی الفوارس».

کتیبه فوق در سال 1348 ش کشف شد؛⁽¹⁾ هنگامی که در رواق شمالی مشغول تزیین و تعمیر بودند، آثار سردر قدیمی با کتیبه کوفی و زیبایی با آجرکاری عصر سلجوقی در جوانب سردر پدیدار شد. که این امر نشان می‌داد که الحاقات و متصرفات و تزیینات و روسازی‌ها در اعصار بعد انجام شده است. کاشف آن مهندس کریم پیرنیا بود که از سوی وزارت فرهنگ و هنر و سازمان حفاظت آثار باستانی با تعدادی از کارشناسان مشغول تعمیر رواق شمالی شده بودند. او خود ماجرای کشف کتیبه را چنین شرح می‌دهد: «پس از برداشتن اندود گچ، چهره زیبای دیباماندی از گوهرها و نگین‌های خشت پخته و سفال با نقش‌های نغز و دلنشین نمایان گشت و نیز پیله و زعزه نیم‌گرد گوشه درگاه و چند حرف از کتیبه کهن کوفی آن نیز از زیر توده گل بیرون آمد. پیکاوی در پیرامون سردر و دوسو و فراز آن دنبال شد و پس از چندی در سرتاپای سردر و دیوار نوشته بسیار زیبایی چهره گشود که تنها دوجا که جای داربست بوده و آغاز و پایان آن متأسفانه با سیمان اندود شده افتادگی دارد».⁽²⁾

پس از دوران سلجوقی، ملوک آل باوند نیز تلاش‌هایی برای حفظ و حرمت این بقعه مبذول داشتند؛ از جمله حسام‌الدوله اردشیرشاه فرزند علاءالدوله حسن از پادشاهان طبقه دوم آل باوند، که همه آنان شیعه بودند و در مازندران بین سال‌های 567 تا 601 هجری حکومت می‌کردند، همه ساله دوست دینار برای این مزار می‌فرستاد.⁽³⁾

ص: 80

- 1- - دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه حوزه هنری، ص 367
- 2- - پیشین، همانجا؛ عطاردی، عبدالعظیم حسنی، مسنده و حیات، ص 308
- 3- - ابن اسفندیار، محمد بن حسن، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، به کوشش عباس اقبال، ص 120، محمد قزوینی، یادداشت‌های قزوینی، ج 6، ص 26.

در عصر خوارزمشاهیان نیز این بنا مرمت و بازسازی شد. کتیبه منقوش بر صندوق مطهر یکی از اسناد مهمی است که به ما نشان می دهد در قرن هفتم و هشتم یعنی دوران خوارزمشاهیان نیز در این بنا اقداماتی انجام شده است، (1) اگرچه پیشتر، بسیاری می اندیشیده اند نخستین زمان احداث آرامگاه، این دوران است و مدعی خود را کتیبه روی صندوق، که تاریخ 725 ه. ق. بر روی آن دیده می شد عنوان می کردند، اما دلایل و قرائن دیگری که از آن سخن گفتیم نشان می دهد که چنین فرضی صحت ندارد. به هر حال در اواخر قرن هشتم این بقعه بازسازی شده است. ایلخانان مغول نیز تعمیراتی بر روی بقعه انجام داده اند. کتیبه ای که بر روی صندوق داخل ضریح وجود دارد اشاره به این کار توسط خواجه نجم الدین محمد، مقارن روزگار ابوسعید ایلخانی می کند و تاریخ 725 ق بر روی آن نیز بر این امر دلالت دارد. (2) همچنین در عصر تیموریان نیز اقداماتی برای بازسازی حرم انجام شده است. (3)

د - آستان در عصر صفوی

یکی از اعصاری که آستان مورد توجه خاصی قرار گرفته و بر وسعت، شکوه و عظمت آن افزوده شده، دوران صفوی است. این شاهان شیعی همواره در آبادانی بقاع و اماکن و احیاء و بازسازی و نیز زیباسازی این آثار تمدنی تلاش بلیغ داشته اند که در سرتاسر سرزمین های ایران و عراق روشن است. شاه طهماسب نخستین کسی از آنان بود که به مرمت و بازسازی آستان پرداخت. او در فرمانی که به سال 961 هجری انتشار داد، چنین اشاره کرد:

«همواره لوازم همت گردون ارتقاء... مصروف و معطوف است به رواج و رونق و

ص: 81

1- - نشریه معارف اسلامی، ص 88

2- - بنگرید به ص؟؟؟ از همین نوشتار.

3- - دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج 1، ص 353؛ به نقل از عبدالرزاق سمرقندی، مطلع السعدین و مجمع البحرین، ج 2، ص 321.

ضبط نسق ضرایح مقدسه و حضایر مؤسسه خاندان بلند ایوان نبوت و دودمان عالی ارکان ولایت... نفایس اموال و شرائف املاک حلال خود را صرف مصالح مشاهده و مرقد اعلیٰ المراد این طایفه علیه می گردانند تا به مرتبه ای که در هیچ قطری از اقطار آباد معموره و ممالک محروسه آستان با انوار منسوب به هیچ یک از این فرقه ابرار نماند الا که مروح به انواع الطاف و محقوف به اصناف اعطاف گشت و از آن جمله مرقد مزکی و مشهد محلی حضرت... عبدالعظیم... است» (1).

شاه طهماسب از آن جا که به تهران توجه و عنایت خاصی مبذول داشت و خود در 944 ه. ق. به این شهر آمد، به مزار و مرقد عبدالعظیم حسنی علیه السلام نه تنها برای مرمت و بازسازی آن توجه کرد. بلکه گاهی خود برای زیارت به این حرم می آمد. از جمله در 952 ه. ق. چون در تبریز طاعون بود از آن جا به طواف امامزاده عبدالعظیم آمد.

در 944 ه. ق. به امر او ایوان و رواق حرم حضرت را پی افکندند. (2) به فرمان وی در 950 ه. ق. مُحَجَّری به دور صندوق، قبر ساخته شد که در بحث صندوق مطهر به آن خواهیم پرداخت. در فرمانی که برای این امر صادر کرد چنین آمده است: «در صندوق مبارک تهیه محجر مضبوطی که نشکند نماید که اصلاً زوار دست به صندوق نرسانند و تکیه بر صندوق مبارک نکنند از چوب شمشاد که در غایت استحکام است».

پس از او، شاه عباس صفوی نیز این مزار و مرقد را معظم می داشت. او که به یک بیماری دچار شده و از پزشکان ناامید بود، برای گرفتن شفا به آستان حضرت عبدالعظیم آمد و چندروزی در آن جا توقف داشت و پس از یافتن سلامتی کامل به قزوین بازگشت. (3) (تصویر شماره 9)

ص: 82

1- محمدعلی هدایتی، فرامین و اسناد آستانه ری، ص 58.

2- موسوی زنجانی، جوله فی الأماكن المقدسة، ص 218.

3- دائرة المعارف تشیع، ج 1، ص 81

در عصر قاجار، به سبب آن که پایتخت به تهران منتقل شد، ری از رونق افتاد و به تهران که یکی از دهات تابعه آن بود، توجه خاصی مبذول شد، اما شاهان قاجار هم چنان به سبب وجود مزار حضرت عبدالعظیم علیه السلام و سایر امامزادگان به آن توجه و عنایت داشتند. بویژه که آنان نسب خود را به امامزاده حمزه می رساندند، لذا مزار او را به طرز زیبا و عالی تکمیل و تزیین کردند و در توسعه و مرمت بقعه عبدالعظیم حسنی علیه السلام نیز سهیم بودند. نخستین اقدام آنان، ساخت ضریح نقره بود که فتحعلی شاه دستور آن را صادر کرده بود. آئینه کاری و نقاشی ایوان جنوبی نیز از سوی میرزا آقاخان نوری صدر اعظم عصر ناصری ملقب به اعتمادالدوله انجام شد. (1)

ناصرالدین شاه طی فرمانی در 1270 ه. ق. دستور داد تا گنبد مرقد را تذهیب و با پوششی از طلا بیارایند و ایوان را آئینه کاری کنند؛ لذا گنبد با خشت های مسی زرین تزیین شد. تکمیل آئینه کاری حرم در سال 1291 ه. ق. توسط دوست محمدخان معیرالممالک و آخرین مرحله آن در ایوان آئینه به سال 1309 ه. ق. انجام گرفت.

اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات عصر ناصری و از مورخان عصر قاجار توسعه حرم در آن دوره را چنین توصیف می کند:

«... و دیگر توسعه و تزیین صحن مبارک حضرت شاهزاده عبدالعظیم بن عبدالله بن علی السدید بن امیر حسن بن زید بن امام ابی محمد الحسن السبط علیه و علی آبانه سلام الله و اضافه ابنیه عالیه و حجرات حوالی و تصرفات ملیح در ابواب و دروب و سایر ملحقات این آستان معلی است که به مساعی مشکور و خدمات مأجور جنت مکان حاج علی خان (2) والد مبرور به عمل آمده، تقبل الله تعالی خدمته و خلد سلطانه و دولته. و اما مدرسه و صحن جدید تزیین و تکمیل صحن عتیق و عمارت رواق مطهر و آئینه کاری آن و ساختن و برافراختن دو مأذنه رفیع بدیع از دست دو امین السلطان ماضی و ثانی

ص: 83

1- - شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص 67؛ موسوی زنجانی، جولة فی الأماكن المقدسه، ص 218

2- - منظور حاج علی خان حاجب الدوله، پدر اعتمادالسلطنه مؤلف آن سطور است.

به ظهور رسیده است. (1)

او همچنین به سایر اقدامات امین السلطان در بازسازی حرم چنین اشاره دارد:

«... و متصرفات بانی بلاثانی مشارالیه انعم الله بجمع فیوضه علیه در سر تربت امامزاده واجب التکریم، حضرت ابوالقاسم عبدالعظیم علیه التحیه و التسلیم، لاسیما رواق عرش نطق که بدون هیچ مبالغت و اغراق در امتیاز و تزئینات و فرط تکلفات نظیر ندارد و همچنین است تناسب و اعتدال دو مأذنه فوق به قاهانیات محرق که از طرفین ایوان کیوان سای به پای ساخته و ارتفاعاً قریب بیست گز برافراخته اند. و ابنیه و اضافات و تصرفات مرحوم آقاابراهیم خان امین السلطان ماضی در سر مشهد حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام از مدرسه و صحن و حجرات و بازار و حیاض و انهار و اشجار و غیر ذلک». (2)

در این عصر باغ مهدعلیا در جوار مقبره عبدالعظیم نیز که به گفته اعتمادالسلطنه دارالحکومه آنجا است احیا شد. (3) نصب ضریح نقره چنان که در بحث خود به آن خواهیم پرداخت نیز در عصر ناصری انجام گرفت. (4) (تصویر شماره 10)

آستان از دیدگاه سیاحان در عصر قاجار

اشاره

در عصر قاجار اهمیت و توجه نسبت به آستان، بسیاری از دل ها و نگاه ها را پیش از پیش به خود جلب کرد. این مکان علاوه بر آن که همواره خیل مشتاقان و ارادتمندان را از نقاط مختلف به سوی خود می کشانید، از نگاه تیز بین سیاحان و جهانگردان نیز دور نمی ماند. بسیاری از سیاحان و مستشرقان برای دیدن این مکان با عظمت هزاران کیلومتر راه و سختی های آن را در دوره های مختلف به ویژه عصر قاجار تحمل کرده و به تماشا و

ص: 84

1- - اعتمادالسلطنه، المآثر و الآثار، چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، ص 89

2- - همان، ص 118

3- - همان، ص 114

4- - سیف الدوله سلطان محمد، سفرنامه سیف الدوله، تحشیه علی اکبر خداپرست، تهران، نی، [بی تا]، ص 23

بازدید آن آمدند و هر يك به فراخور خود، این آستان را توصیف و اهمیت آن را بیان کردند.

مادام دیولافوا که در ابتدای عصر ناصری از این مکان دیدن کرده است از اهمیت و نیز بست نشینی در آن سخن می گوید:

«قاطرچیان با هم صحبت می کردند و می گفتند سابقاً این مقبره احترام فوق العاده ای داشت، اشخاص جنایت کار می توانستند به آن پناهنده شده و عمری را با آرامش خاطر بگذرانند. مخارج آن ها هم از خزانه مقبره پرداخت می شد. ولی از وقتی که پای فرنگیان در این مملکت رسید از احترام آن کاسته شده است و اگر کسی به آن جا پناهنده شود بنابر حکم شاه متولیان از تغذیه و نگاهداری او ممنوع اند و باید از گرسنگی بمیرد و اگر بتواند فرار کند».⁽¹⁾

مادام کارلاسرنا که در عصر قاجار از این مکان، البته از دور بازدید کرده آن را چنین توصیف می کند: «چون نزدیک شدن مسیحیان به آن مسجد ممنوع است من نمی توانم با نگاهی از دور، درباره زیبایی ساختمان آن دقیقاً قضاوت کنم. بالای مسجد گنبدی بسیار بلند و متالئی که گفته شده از طلای ناب است از دور می درخشید. قله دماوند، این هرم طبیعی عظیم که با پوششی از برف، سپیدپوش ابدی است؛ از آن سوی گنبد، شکوهمندانه سربرافراشته است. قصبه حضرت عبدالعظیم سرراه کاروان هایی است که از تهران به اصفهان می روند. هیچ مسلمانی از آن جا نمی گذرد مگر آن که مراتب احترام و وفاداری خود را نسبت به این مرقد نشان می دهد. مردم عقیده دارند که فراموش کردن این وظیفه مقدس، مسافر را با حادثه ای شوم مواجه می سازد. این زیارتگاه، در عین حال گردشگاه مردم شهر نیز محسوب می شود. شب های پنج شنبه و روزهای جمعه در شاه عبدالعظیم جای سوزن انداختن نیست، دارا و ندار، پیر و جوان، همه در کنار هم سخن را پر می کنند. این قصبه برای خود کاروانسراها و حمام ها و بازارهایی دارد و آب را از طریق

ص: 85

هم چنین لیدی شیل همسر وزیرمختار انگلیس در عصر ناصری، که از این آستان دیدن کرده می نویسد: «آن جا زیارتگاه مشهوری است، بارگاه شاه عبدالعظیم، که مورد توجه فراوان مردم تهران بوده و برای مجرمین نیز محل تحصن شمرده می شود. عنوان شهر ری در حقیقت به همین محل اطلاق می شود که بر روی خرابه های ری قرار گرفته و همراه با تپه هایی مشرف بر آن، تقریباً صورت زاویه کوهستان البرز را دارند» (2). هم چنین ارنست اورسل در سفرنامه اش می نویسد:

«در دوفرسنگی جنوب تهران، مقبره «شاهزاده عبدالعظیم» و نیز فرزند امام هفتم، موسی کاظم علیه السلام و برادر امام هشتم علی بن موسی الرضا علیه السلام واقع شده است. از هشت قرن پیش به این طرف این بارگاه زیارت گاه مسلمانان شیعه است و به این جهت شهر کوچکی در اطراف آن خودبه خود ایجاد شده است. تهرانی ها دسته دسته بعضی برای زیارت، دعا و طلب حاجات و شفا، که توسل به این مقبره در بهبودی بعضی از ناخوشی ها بی تأثیر نیست، و بعضی دیگر فقط به منظور سیر و سیاحت و تماشا به آن جا می روند. در واقع شاه عبدالعظیم غیر از جنبه مذهبی و تقدس اش برای تهرانی ها گردشگاه پررونقی به شمار می رود. عصر پنج شنبه ها علی الخصوص روزهای جمعه جاده آن جا از پیاده ها و سواره، کالسکه، زنان سوار بر اسب و ملاحایی بر پشت الاغ شامی پر است. حتی گاهی شاه یا خانم های اندرون نیز باشکوه و تشریفات زیاد به این در رو می آورند. این شهر کوچک، منظره دلپاز و فرح انگیزی دارد. کنار جویبار کوچه های عریض و مستقیم آن، درختان چنار کاشته اند که سایه آن ها بعد از عبور از جاده ای که از میان بیابان خشک و سوزان می گذرد، بسیار مطبوع و خنک به نظر می رسد. ورود به قسمت ضریح برای مسیحیان ممنوع است» (3) (تصویر شماره 11)

ص: 86

1- - کارلاسرنا، آدم ها و آئین ها در ایران، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، زوار 1362 ش، ص 253

2- - سفرنامه لیدی شیل، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران، نشر نو، 1362 ش، ص 125.

3- - سفرنامه اورسل، 1882 میلادی، ترجمه علی اصغر سعیدی، صص 216 - 218

اشاره

علاوه بر بقعه و مجموعه آستان که تحولات آن در پهنه تاریخ به اختصار روشن شد، آثار و لوازم داخل حرم مطهر و نیز ابنیه ها و عمارت های این مجموعه نیز سابقه ای بس دراز دارند و تحولات عمده ای را شاهد بوده اند. در این بخش آثار و قسمت های مختلف این مجموعه آرامگاهی را بررسی می کنیم.

الف - آثار تاریخی

1 - صندوق عتیق

یکی از نفیس ترین و زیباترین آثار تاریخی آستان و درحقیقت قدیمی ترین اثر تاریخ دار، صندوق چوبی روی مرقد حضرت عبدالعظیم است که در چهارطرف آن آیات قرآنی به خط نسخ و ثلث برجسته، همراه با زیارت نامه توسط یحیی بن محمد اصفهانی در تاریخ 725 ه . ق . حکاکی شده است. (1) این صندوق براساس کتیبه آن، به دستور خواجه نجم الدین محمد، مقارن روزگار ابوسعید بهادرخان از ایلخانان مغول ساخته شده است. در این کتیبه به بنای مرقد توسط نامبرده اشاره شده، در حالی که او باید

ص: 87

1- - نصرت الله مشکوتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی، ص 216

مرقد را تعمیر کرده باشد، زیرا قبلاً اشاره کردیم مرقد در عصر علویان طبرستان ساخته شده است.

اندازه صندوق بدین شرح است: طول 58/2 متر، عرض 50/1، ارتفاع 20/1 متر،

پایه های صندوق و قبه های آن از چوب عود، ترنج و شمسه ها و نیم شمسه ها از چوب عود و گردو و نوبل، دو کتیبه ای به خط نسخ و ثلث برجسته در چهار بدنه به کار رفته است. (1) یکی از آن کتیبه ها از چهار گوشه بالای طرف راست (یعنی گوشه بالایی جنوب غربی) شروع می شود و بر حاشیه بالایی چهار ضلع صندوق دور می زند. دنباله آن در تمام اطراف بدنه جنوبی صندوق ادامه پیدا می کند و در گوشه بالایی ضلع چپ همان بدنه پایان می یابد. این کتیبه حاوی عبارات زیر است:

«بسم الله الرحمن الرحيم، امر بترتيب هذه البقعة الشريفة و الروضة المنيفة و المشهد المقدس و المرقد المنور، للسيد الاعظم الاجل المعظم جلال آل طه و ياسين جبل الله بن عبدالله بن علي بن الحسن بن زيد بن الحسن بن علي بن ابي طالب عليهم الصلوة و السلام باشارة المولى صاحب الاعظم و مفخر الحاج الحرمين دستورالعهد خواجه نجم الحق و الدين محمد بن المولى الصحاب الاعظم سلطان الوزرا كهف الحرمين دستورالخاتين خواجه عزالحق و الدنيا و الدين محمد بن محمد بن منصور القوهدي اعزالله انصاره و طاب مئوى آبائه العظام و اجداده الكرام و رزقه اياماً شفاعة اميرالمؤمنين و اولاده المعصومين الطيبين» (2)

این کتیبه تاریخ 725 ه. ق. را در زیر خود دارد. کتیبه دیگر بر روی چهار سوی صندوق مزبور در حاشیه هایی که به ترتیب بر دو طرف و پایین اضلاع غربی و شمالی

ص: 88

1- - دائرة المعارف بناهای تاریخی ایران، بناهای آرامگاهی، ص 367

2- - هدایتی، آستانه ری، 22

صندوق دور می زند به همان ترتیب به خط نسخ برجسته شامل آیه الکرسی یعنی آیات 255، 256 و 257 سوره بقره است. پس از کلمات «هم فیها خالدون» که آخر آیه شریفه است این عبارت مرقوم گردیده: تحریراً فی شهر سنة خمس و عشرين و سبعمائه، عمل یحیی بن محمد اصفهانی. (1)

براساس این کتیبه روشن است که خواجه نجم الدین محمد از وزرای ایلخانی و مصادف با پادشاهی سلطان ابوسعیدخان، بانی صندوق مطهر بوده است. احتمال قریب به یقین بنیاد اصلی حرم فعلی و قسمت پایین بنای حرم باید باقیمانده همان بنا باشد که بر بالای آن برای احداث گنبد زرین و بارگاه فعلی قسمت های لازم را افزوده و درون آن را با گچ مقرنس تزئین کرده اند. (2) بر روی حاشیه چهارطرف سطح فوقانی که صورت محرابی در وسط آن است، زیارت نامه ای به خط ثلث با این شرح مرقوم گردیده است:

«السلام عليك يا نبي الله، السلام عليك يا ولي الله، السلام عليك يا خليفة رسول الله، السلام عليك يا فلذة كبد رسول الله، السلام عليك يا حجة الله على خير خلقه، السلام عليك يا امام المتقين، السلام عليك يا امام المسلمين، السلام عليك ايها الغائب الحاضر، السلام عليك ايها الشاب المحمر، ادركني و خذ بيد ولاي». (3)

بر حاشیه باریک تری آیات 26، 27 و 28 سوره آل عمران (از «قل اللهم مالك الملك...») تا «و الي الله المصير») به خط ثلث برجسته و در قسمت آخر آن دو آیه دیگر نوشته شده است. (4) چون قسمت های پایین این صندوق به کلی پوسیده و خاک شده بود در 1329 ش از طرف احمد هدایتی، تولیت وقت آستان، به دست استاد خاتم ساز معاصر،

ص: 89

1- - شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص 68

2- - محمدتقی مصطفوی، آستانه حضرت عبدالعظیم، تهران، 1320، ص 7

3- - شهابی، همان، ص 68؛ نشریه انجمن آثار ملی، ص 79.

4- - هدایتی، همان جا؛ محمدتقی مصطفوی، همان، ص 5

حاج محمد صنّیع خاتم، که صندوق بعضی دیگر از بقاع متبرکه را نیز از خاتم ساخته و یا مرمت کرده است ترمیم شد. (1)

قبلاً يك تعمیر نسبتاً ناشیانه و غیر ماهرانه بر روی صندوق انجام شده بود که تاریخ آن روشن نیست. لوحه مستطیل کوچک در طرف پایین محراب سطح فوقانی صندوق نمونه مهم آن بود. بر روی یکی از ربع شمسه ها در يك گوشه ضلع شمالی صندوق هم این عبارت به صورتی ناقص با خط کاملاً عامیانه نوشته شده است: «بندگان شکسته بود درست کرد عمل استاد علی بن محمد (گلپایگانی)». (2)

این در حالی بود که محمد صنّیع خاتم از استادان برجسته، با کمک چندتن از استادان، به نحوی بسیار عالی صندوق مطهر را با آب و چوبک و مختصری محلول اسیدسولفوریک (جوهرگوگرد) شست و شو داد و با آغشتن آن به روغن سندروس که ویژه کارهای هنری قدیمی بود به نوشته ها و تزیینات صندوق جلا و روشنایی خاصی داد و حاشیه های خاتم کاری عالی بر لبه صندوق و در کنار کتیبه های تاریخی آن و دور شمسه ها، یعنی گل های ستاره شکل وسط بدنه های صندوق نصب کرد، سپس تمامی پوسیدگی ها و ریخته گی های صندوق را از بین برده و بازسازی کرد. (3)

در گذشته یعنی عصر صفوی، صندوق مطهر دارای روپوشی زربافت بود که بر سطح فوقانی صندوق و سمت شرقی، جنوبی و غربی آن کشیده می شد. این روپوش از قطعات مختلف زری های صفوی تهیه شده که به یکدیگر دوخته بودند. (4) روپوش مذکور که فرسوده و کهنه شده است، اکنون در موزه حضرت عبدالعظیم نگهداری می شود. (تصویر شماره 12)

ص: 90

1- - شهابی، همان جا؛ هدایتی، همان جا.

2- - محمدتقی مصطفوی، همان، ص 8

3- - نشریه انجمن آثار ملی، ص 82. امروزه تمامی این درب ها، در موزه جدید آستان به نمایش گذاشته شده است.

4- - همان، ص 87؛ مصطفوی، همان، ص 21

به درستی روشن نیست از چه زمانی بر روی صندوق مطهر ضریح نصب شده است؛ اما ضریحی که هم اکنون اطراف مرقد مطهر وجود دارد، ساخته عصر فتحعلی شاه قاجار است و بر روی آن تاریخ 1222 ه. ق. ثبت شده است. این ضریح که با همت میرزا ابراهیم خان امین السلطان صدر اعظم، توسط هنرمندان مرمت گردید، ابعاد آن به این شرح است:

طول ضریح 87/3 متر، عرض آن 95/2 متر و ارتفاع آن 40/2 متر، کتیبه بالای آن به پهنای 54 سانتی متر و دهانه های شبکه و پایه های آن به ارتفاع 86/1 متر است. این

ضریح بر پایه ای از سنگ مرمر به ارتفاع 25 سانتی متر قرار یافته است. ضریح مذکور از نقره است و همراه آئینه کاری و نقاشی ایوان جنوبی در عصر فتحعلی شاه ساخته شد. (1) هنگام ساخت ضریح در عصر فتحعلی شاه، کتیبه ای به خط ثلث زیبایی وجود داشت که سوره الرحمن بر روی آن نوشته شده و در حاشیه ذیل آن اشعار فارسی به خط نستعلیق و در وسط آن نام فتحعلی شاه و در ضلع غربی ضریح نام ناصرالدین شاه به خط ثلث نوشته شد. در چهارگوشه پایین آن نیز نام استادان مرمت کار عصر ناصری ثبت شده است. نام استاد محمد زرگرباشی به تعمیر حاجی محمد مهدی زرگر ولدان خیرالحاج حاجی آقا بزرگ زرگر نبیره استاد ملک محمد رشتی به خط رضاقلی با این بیت درج شده است:

پس از اتمام او مشرق رقم زد بهر تاریخش *** کز ابراهیم ثانی بین دویم کعبه بسی بنیان (2)

اما تعمیر اصلی و اساسی آن در سال 1320 ش به دستور تولیت وقت آستان، توسط استاد محمد صنیع خاتم تجدید و تعویض گردید. (3) به هنگام تعمیر و تعویض ضریح،

ص: 91

1- - شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص 391

2- - نشریه انجمن آثار ملی، ص 84؛ مصطفوی، همان، 9

3- - هدایتی، آستانه ری، ص 24

472 کیلو نقره به کار رفت که 21 کیلوی آن توسط آستانه از بانک ملی خریداری و بقیه از نقره های ضریح سابق و نقره های متفرقه موجود که در خزانه آستانه بود، استفاده شد. (1)

در این مرمت، کتیبه ها و ترنج هایی در آن تذهیب شده است، در حالی که داخل ضریح سابقاً ساده و فاقد نقش و نگار بود. بر روی ضریح سقفی گذاشتند و با نصب میله های آهنین آن را محکم کردند و داخل آن را به طوری زیبا تذهیب و مزین ساختند. در کتیبه هایی که بر بالای ضریح نوشته شد، نام های ائمه اطهار در اضلاع آن با خط زیبایی درج شد.

مجموعه هنرمندانی که تحت اشراف و نظارت استاد صنایع خاتم به تجدید و مرمت ضریح پرداختند عبارتند از: نصرت الله یوسفی (تذهیب کار)، حسین شفقت (استاد خاتم کار)، محمد منبت کار (استاد منبت کاری)، غلامحسین اقلیما (استاد نقره ساز)، عطاءالله اعظمی (سراستاد نقره ساز)، حاجی شیخ احمد معصومی (خطاط)، مهدی حکمی (استاد و خطاط هنرمند).

جمع دستمزدها و هزینه های پرداختی مبلغ 000,460,1 ریال بوده است. (2) لازم به ذکر است برخی از این هزینه ها و نیز مخارج آن توسط عناصر خیر تأمین شده است. (تصویر شماره 13)

3 - گنبد

نخستین گنبد که البته با معماری بسیار ساده برفراز مقبره عبدالعظیم علیه السلام ساخته شد، مربوط به دوران علویان طبرستان است که به دستور محمد بن زید علوی برپا گشت. در عصر آل بویه نیز تعمیراتی بر آن انجام گرفت، اما در عصر سلجوقی (بین سال های 480 تا 490 ه.ق.) گنبدی بزرگ و باشکوه به جای آن ساختند که امروزه هم چنان برفراز آن

ص: 92

1- - نشریه انجمن آثار ملی، ص 84

2- - همان، ص 83

مزار، شکوه، عظمت و زیبایی خیره کننده ای دارد. با این که قریب هزار سال از قدمت آن گذشته و تعمیرات اندکی بر روی آن انجام شده است، اما هنوز مقاوم و استوار در پهنه تاریخ، راست قامت مانده است. این گنبد که به دستور مجدالملک براوستانی قمی ساخته شد، (1) از قدیمی ترین گنبدهای ایران محسوب می گردد و یک سده زودتر از گنبد حرم امام رضا علیه السلام ساخته شده است. هنگام تهاجم مغولان، این گنبد برخلاف سایر اماکن و آثار شهر، دچار ویرانی نگشت و مغولان متعرض آن نشدند.

در هر حال، گنبد را در آن زمان، یعنی عصر سلجوقی، از آجر ساختند و در درون حرم، کتیبه ها را نیز با آجر نوشتند. در قرن ششم، که هنر کاشی کاری و نقاشی در بقاع متبرکه و مساجد معمول شد و نیز در عصر صفوی که اوج بهره گیری از صنعت کاشی سازی است، قسمت های رویین و پوشش گنبد و نیز قسمت های زیرین گنبد از داخل حرم تا قسمت های بالا و سقف گنبد، کاشی کاری و با نقش و نگار و آیات قرآنی و اشعار و احادیث تزین گشت. پوشش زیرین گنبد شامل طاق ضربی مدور و گنبد بالایی آن با ساقه و بدنه بلند به صورت مخروطی یا هرمی است که در زمان شاه طهماسب صفوی تغییر شکل یافته است. (2)

این گنبد در دوران ناصری به سال 1270 ه. ق. با پوششی زرین و طلایی تزین شد، که بر زیبایی آن بسیار افزود. به هنگام طلاکاری گنبد، چند بیت شعر از شمس الشعراء سروش با خط طلایی بسیار زیبایی در آن نقش بسته است:

تبارك الله در عهد دولت سلطان *** فراشته است سردین به گنبد گردان

قویم گنبد اسلام ناصرالدین شاه *** ابوالمظفر خورشید خسروان جهان

عظیم همت خسرو بذرناب اندود *** خجسته قبه شهرزاده عظیم الشان

به خشت های زرانود او چه تابد مهر *** هزار چشم خوراند روشد تابان

ص: 93

1- - فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، ص 217

2- - دائرة المعارف بناهای آرامگاهی، ص 367

بدین حریم خداوند این حرم بود *** ملك ستایش گوی و فلك ستاره نشان

نگاشت كلك سروش از برای تاریخش *** به حکم شاه که حکمش همیشه باد روان

هزار و دوصد و هفتاد رفته از هجرت *** فزوده گشت از این قبه قیمت زر و کان

بسیاری از جهانگردان و سیاحان که از این شهر بازدید کرده اند گنبد طلایی زیبای آن را توصیف کرده اند. از جمله آنان مادام دیولافوا است که گوید: «گنبد طلایی این مقبره از دور درخشندگی خاصی دارد و درختان کهن چنار نارون در اطراف آن سر به آسمان کشیده اند». (1) مادام کارلاسرنا نیز گوید: «چون نزدیک شدن مسیحیان به آن مسجد ممنوع است من نمی توانم با نگاهی از دور، درباره زیبایی ساختمان آن دقیقاً قضاوت کنم. بالای مسجد، گنبدی بسیار بلند و متأللی که گفته شده از طلای ناب است از دور می درخشید». (2)

اعتمادالسلطنه تذهیب و طلاکاری گنبد در عصر ناصری را چنین توصیف می کند:

«... و دیگر تذهیب گنبد شریف و قبه منیف مزار فائض الانوار حضرت معصوم زاده واجب التکریم سیدنا ابوالقاسم عبدالعظیم علیه التصلیه و التسلیم است که روی خشت های ظاهر آن را به طلای مباح خالص گرفتن فرمود و این خدمت بزرگ به دستگیری و پایمردی پدر مؤلف پرداخته شده...». (3) (تصویر شماره 14)

4 - مناره ها

در عصر ناصری، به هنگام طلاکاری گنبد مطهر، به سال 1270ق، دو مناره بلند و باشکوه در دوجانب ایوان اصلی آیینیه، یعنی ایوان شمالی ساخته شد. گلدسته ها از سطح بام از چهار قسمت تشکیل شده است: پایه استوانه ای آجری به پهنای هر ضلع 20/4 متر،

ص: 94

1- - مادام دیولافوا، همان، ص 137

2- - مادام کارلاسرنا، همان، ص 253

3- - اعتمادالسلطنه، المآثر و الآثار، ص 83

گلدانی روی آن، قلمه کشیده و سپس مأذنه زیبای فراز آن. روی گلدسته ها با کاشی های زیبای عصر قاجار تزیین شده است. طرح کاشی های روی بدنه استوانه ای گلدسته باتوجه به کاسته شدن تدریجی از قطر قلمه، از جلوه خاصی برخوردار است. (1) بلندی آن ها از کف بنا 33 متر است. این مناره از نظر تزیین و تناسب از جمله زیباترین مناره های عصر قاجار به شمار می رود.

از داخل هر مناره به وسیله پلکان می توان به بالای آن راه یافت. سابقاً مؤذنان در آن گلدسته ها اذان می گفتند. (تصویر شماره 15)

5 - حرم مطهر

از بنای حرم و از مقدار وسعت و فضای آن در ابتدای احداث اطلاعی در دست نیست، آن چه روشن است فضای حرم در هر دوره ای رو به توسعه و افزایش بوده است، اما عمده ترین توسعه تا قبل از عصر حاضر، در دوران ناصری همراه با تزیین و زیباسازی آن، به ویژه آئینه کاری و غیره انجام شده است.

طول هر ضلع حرم، که اتاقی چهارگوش بود به شکل مربع $55/7$ متر و ارتفاع آن $56/1$ و در بالا با چهار گوشواره به صورت هشت ضلعی و سپس به کمک طاق منبرهای کوچک به شانزده ضلعی تبدیل و زمینه برای برپایی گنبد فراهم گشت. (2) اطراف دیوارها در حاشیه، تا ارتفاع $65/1$ با سنگ سیاه در پایین و بالا و یک متر سنگ مرمر قدیمی در وسط پوشیده شده بود. کار آئینه کاری حرم و ایوان، ابتدا در عصر فتحعلی شاه و سپس در عصر ناصری به سال 1273 ق انجام شد. در 1291 ق نیز دوست محمدخان معیرالممالک رییس خزانه و امور مالیه عصر ناصری به کار تکمیل آن پرداخت. براساس کتیبه موجود، آخرین مرحله آئینه کاری عهد قاجار در ایوان آئینه به دستور امین السلطان توسط

ص: 95

1- - بناهای آرامگاهی، ص 367

2- - مصطفوی، آثار تاریخی تهران، 1/291.

مختار خان، حکمران زاویه مقدسه در سال 1309 ق انجام شده است.⁽¹⁾ زیر سقف، فیلگوش های زیبایی پوشیده از آینه دیده می شود. برفراز این طاق ها، کتیبه سراسری حرم مشتمل بر احادیثی نقش شده است.

در جانب شرقی حرم، مسجد زنانه و در سمت غرب، مسجد مردانه، سمت جنوب مقبره ناصرالدین شاه به وسیله يك در كوچك اختصاصی به حرم امامزاده حمزه ارتباط پیدا می کرد.

6 - درهای حرم

از هنگامی که برفراز قبر حضرت بنایی ساخته شد، يك در نیز برای ورود و خروج زائران در طرف شمال تعبیه گردید که سابقه آن به دوران محمد بن زید علوی یعنی قرن سوم می رسد، این در هم چنان تا عصر تیموری در سمت شمال مقبره پابرجا بود. در این عصر، در غرب مقبره، مسجدی به نام هولاکو ساختند که بعدها ناصرالدین شاه در آن جا دفن شد. برای این مسجد دربی چوبی و منبت کاری شده با تاریخ 848 ق نصب شد. این درب، قدیمی ترین درب موجود آستانه است. در وسط لنگه طرف راست، «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعلیق، سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدین» و بر روی لنگه دیگر آن «تمت هذا الباب المشهد المقدس سید عبدالعظیم علیه السلام سنة 848»⁽²⁾ دیده می شود که، این سال مصادف با روزگار پادشاهی شاهرخ تیموری است.

در عصر شاه طهماسب صفوی مدخل ورودی به طرف شرق تغییر یافت، و درهای چوبی مشبکی که در قسمت شرقی حرم، قبل از توسعه اخیر بود، از این امر حکایت می کرد.

در دوران ناصری، پس از احداث بناهای جدید در قسمت شمالی حرم و نیز ساخت

ص: 96

1- - دایره المعارف تشیع، ج 1، ص 81

2- - عطاردی، همان، ص 319؛ هدایتی، همان، ص 26

ایوان و صحن، در ورودی حرم دوباره به سمت شمال تغییر یافت و مدخل سابق در طرف شرق به مسجد زنانه تبدیل و در چوبی مشبك یادشده در این مکان نصب شد. به هنگام توسعه بعدی که در سمت شمال ایوان امامزاده حمزه انجام گرفت و آستانه آن جا از بین رفت، درگاه شمال ایوان امامزاده نیز تعویض و درب فوق الذکر هم برداشته و به محل مناسب دیگری منتقل شد.

اما دومین درب که از لحاظ تاریخی پس از آن قرار دارد، درب منبت کاری و چوبی است از دوران شاه اسماعیل که تاریخ 918 قمری دارد. بر روی يك لنگه آن، اشعاری نوشته شده که دو بیت آن چنین است:

گر نه باب الجنة است این در چرا *** گفت تاریخش در جنت سرا

زدر، درآ، و شبستان ما منور کن *** دماغ مجلس روحانیان معطر کن

بر روی لنگه دیگر آن این اشعار نوشته شده است:

بر در دولت سرای تو به زر بنوشته اند *** هذہ جنات عدن فادخلوها خالدین

هیچ نگشاید زدرهای دگوروزان تست *** ربنا افتح بیننا اذ انت خیر الفاتحین

این دو بیت نیز به خط ثلث ریز در وسط مرقوم گردیده است:

دوش می رفتم به مژگان، خاک این درگاه را *** گر گناهی کرده باشم پاك ساز راه را

بر درت جاکنند اهل نجات *** رفع الله قدرهم درجات(1)

این دولنگه، سابقاً در رواق نصب بوده ولی پس از تعمیر، به خزانه آستان منتقل شده است. (2) شایان گفتن است آن را در گیلان ساخته اند، و طول آن 77/1 متر و عرض 94

ص: 97

1- - مصطفوی، آستانه حضرت عبدالعظیم، ص 108

2- - نشریه انجمن آثار ملی، ص 85. امروزه تمامی این درب ها، در موزه جدید آستان به نمایش گذاشته شده است.

از دیگر درهای کهن، که به لحاظ قدمت و تاریخ آن به قرن نهم یا دهم هجری می رسد، در آهنی دولنگه با طول 82/2 و عرض 95س است که دولوح یا کتیبه کوفی متعلق به قرن پنجم یا ششم بر روی آن نصب شده است. هر يك از این دولوح هفتاد سانتی متر طول و دوازده سانتی متر عرض دارد و قدیمی ترین اثر موجود در آستان شمرده می شود. این دولوح را برای حفاظت بیشتر، از روی در آهنی یادشده، که در سردر کهنه واقع در انتهای معبر گوشه جنوب غربی صحن امامزاده نصب بود برداشته و در خزانه آستان نگهداری می کنند.

بر کتیبه کوفی روی لنگه راست، این جمله حك شده است:

«امر العبد الضعیف المذنب المرجي الی»؛

و دنباله آن در لنگه چپ:

«رحمة الله تعالى عبدالصمد بن فخر آور» (1).

وقتی شاه طهماسب در سال 945ق به ترمیم و بازسازی حرم فرمان داد، در فوق الذکر را در مدخل ورودی جدید نصب و بالای سر در آن، کاشی کاری معرقی در زمینه لاجوردی اجرا شد و کتیبه ای به خط ثلث (2) با این عنوان بر روی آن استوار گشت:

«خلافته معموره مابقی الضواء و العمام و خلد زمان اقباله ببقاء الانام و ابد میامن جلالته علی صفحات الايام فی شعبان 945 و سعی فی اتمامها القاضی مسعود الحسنی کتبه نظام الدین بن ابراهیم عبدالعظیمی». (تصویر شماره 17)

ص: 98

1- - هدایتی، همان، ص 25

2- - مصطفوی، همان، ص 14

اما درهای متعدد دیگری که با خاتم مزین گشته است در بیوتات آستان وجود دارد و يك جفت که نفیس تر از بقیه است در شمال حرم امامزاده حمزه و دیگری در ضلع شرقی رواق شمالی حرم نصب شده است. بانیان این درها عبارتند از:

1 - ملکزاده حسن 1229ق

2 - حاج میرزا آقاسی 1260ق

3 - دو نور چشم محمد علی شیرازی 1268ق

4 - میرزافتحعلی خان مستوفی 1269ق

5 - میرزا آقاخان نوری 1271ق

6 - مؤتمن السلطان 1272ق

7 - میرزا عبدالرحمان نوری

1282ق(1)

اما يك پنجره از کاشی مشبك بسیار نفیس به ابعاد $58/1 \times 56/1$ متر و مرکب از 12 خشت کاشی برفراز در، میان ایوان بزرگ شمالی نصب بوده است. این پنجره به استناد کتیبه ای که مربوط به آخرین آینه کاری عصر قاجار در ایوان مذکور است، در عهد ناصرالدین شاه به دستور امین السلطان، در 1309ق ساخته شده است. بر دوخشت وسط آن تصویر ناصرالدین شاه قرار یافته و ده خشت دیگر آن مشبك بوده و از نظر صنعت کاشی سازی اثر قابل توجهی به شمار می رود.

7 - صحن ها

7 - 1 - صحن عتیق (شمالی)

در زمان احداث نخستین بنای مقبره، یعنی در عصر علویان، چیزی به معنای صحن و ایوان وجود نداشت. برای نخستین بار در عصر قاجار، در سمت شمال مقبره، صحنی ایجاد شد که در حقیقت از آن جا به داخل آستان راه می یافتند. این صحن تنها صحن

ص: 99

1- - نشریه انجمن آثار ملی، ص 89

آستان بود که در عصر ناصرالدین شاه به همراه ایوان بزرگ آئینه به دستور امین السلطان، صدراعظم وقت و فرزندش میرزا ابراهیم خان به سال 1309 ق ساختند. ایوان آن با سنگ های سیاه و سفید مرمر پوشیده شد و بر بالای مدخل آن کتیبه ای بر کاشی ها نقش بست که قبلاً شرح آن رفت.

برخی احتمال داده اند قبل از عصر قاجار به جای رواق و ایوان شمالی، مسجدی بوده که بخش دنباله آستان محسوب می شده است و بر کتیبه های روی در آهنین مدخل ورودی شمالی، نام «جنت سرا» بر آن دیده می شد. بر این اساس احتمالاً مسجدی در بخش شمالی حرم به این نام وجود داشته است. (1) البته در این صحن آثاری از عصر محمدشاه قاجار و مظفرالدین شاه نیز وجود دارد. در هر حال، این صحن که امروزه محل اصلی تردد و ورود زائران است، از سمت شمال به بازار و از طرف جنوب به حرم و از طرف غرب به صحن باغ طوطی و صحن غربی راه دارد و امامزاده طاهر نیز در شرق آن واقع شده است. (تصویر شماره 18)

در بالای ایوان های کوچک این صحن، قصیده مرحوم کاشانی در تعزیت شهدای کربلا با خط نستعلیق در زمینه لاجوردی نوشته شده است. در سال های گذشته بر سر در ورودی صحن، یعنی سمت بازار، کتیبه ای با عنوان حکومت جمهوری اسلامی به زعامت امام خمینی در زمینه لاجوردی به خط نستعلیق نوشته شده است. (تصویر شماره 19)

در سمت شمال، مسجد یا جامع مصلی قرار دارد که در عصر قاجار ساخته شده است.

7-2 - صحن باغ طوطی (شمال غربی)

بخشی از محل این صحن قبلاً مدرسه دینی بود که طلاب در آن مشغول تحصیل

ص: 100

بودند. آن را ابراهیم خان فرزند امین السلطان ساخته بود. این مدرسه تا 1299 هجری دایر بود و در سال های بعد تعطیل و حجره های آن به مقبره تبدیل شد. (1) در این مقبره بسیاری از اشراف، دولت مردان، رجال و شخصیت های سیاسی به خاک سپرده شدند. صحن باغ طوطی يك راهرو باریك ارتباطی با حرم به اندازه $5/5 \times 5/4$ متر داشته است. (تصویر شماره 20)

7-3 - صحن ناصری (غربی)

این صحن در قسمت غربی حرم قرار گرفته و از سمت شمال به باغ طوطی و از طرف غرب به مدرسه علوم دینی جدیدالتأسیس و از شرق به اماکن متبرکه محدود بوده است. این صحن را از آن جهت ناصری می گفتند که قبر ناصرالدین شاه در رواق آن قرار دارد. اکنون آن را صحن آیت الله کاشانی می نامند. در بالای ایوان شرقی این صحن، که به طول و عرض 6×3 متر است، آیه شریفه «قل اللهم مالك الملك تؤتي الملك من تشاء و...»

نوشته شده است. در میان آن آمده: «مضجع مرحوم مغفور مجاهد کبیر آیت الله العظمی حاج سید ابوالقاسم کاشانی قدس سره» و پس از آن آیه مبارکه «یولج اللیل فی النهار...»

نگارش شده است. (تصویر شماره 21)

7-4 - صحن باغچه علی جان (شمال شرقی)

این صحن در شرق امامزاده طاهر علیه السلام قرار دارد، که امروزه به وسیله راهرویی مسقف به صحن عتیق وصل می شود. در گذشته نه چندان دور این مکان که باغ یا باغچه ای باصفا و زیبا بود برای استراحت زائران استفاده می شد و سقاخانه ای هم که قبلاً در صحن عتیق مقابل ایوان آینه قرار داشت به این باغچه منتقل شد. پس از چندی باغچه علی جان به عنوان مقبره ای محل دفن اموات گردید. (تصویر شماره 22)

ص: 101

صحن جنوبی، در شرق ایوان آینه حرم امامزاده حمزه علیه السلام قرار گرفته که به سبب هم جواری با آن به صحن امامزاده حمزه علیه السلام نیز معروف است.

8 - ایوان ها

8 - 1 - ایوان شرقی

قدیمی ترین ایوان در مجموعه آستانه، ایوان شرقی حرم است که آن را در 944ق به فرمان شاه طهماسب صفوی ساختند و در 1270ق به فرمان ناصرالدین شاه توسط میرزا آقا خان نوری آینه کاری و تزیین شد. (1) (تصویر شماره 23)

8 - 2 - ایوان شمالی

این ایوان در زمان قاجار و توسط میرزا ابراهیم خان امین السلطان، صدراعظم ناصری و فرزندش میرزا علی اصغر خان به سال 1309ق ساخته شد. آن را به صورت زیبایی آینه کاری کردند، که کتیبه زیر سقف ایوان به این موضوع اشاره دارد. ایوان شمالی، راه مدخل اصلی حرم است. بعد از ساختن این ایوان، در ورودی حرم از شرق به این جا منتقل شد. (2) میان ایوان بزرگ شمالی و حرم، رواق کوچکی وجود دارد که اندکی از آن با کاشی های معرق و با آینه تزیین شده است. شاید این جا مکانی باشد که قبلاً مسجد جنت سرا در آن واقع بود، (3) میان این رواق و مسجد زنانه، در بزرگ چوبی به تاریخ ساخت 904ق (عصر تیموری) وجود داشته است. این ایوان که امروزه محل ورود زائران از سمت شمال و صحن عتیق است، 10 ستون دارد. (تصویر شماره 24)

ص: 102

1 - 1 - Persia, introduction by James Morris, London, p200

2 - - عطاردی، همان، ص 314

3 - - هدایتی، آستانه ری، 272.

اشاره

در اطراف مرقد، چند رواق وجود دارد که به طرز زیبایی تزئین و آینه کاری شده است.

9 - 1 - رواق شرقی

این رواق، که قدیمی ترین رواق موجود در آستان محسوب می شود، مربوط به عصر شاه طهماسب صفوی است و آن را در 944 قمری ساخته اند. در گذشته، درب ورودی حرم مطهر در آن جا بود و پنجره های قدیمی مشبك آن هم چنان باقی مانده اند. پس از آن که رواق شمالی ساخته شد، آن در را بسته و مدخل آن به صورت مسجد و رواق زنانه درآمد، (1) که هم اکنون نیز در محل حضور و ورود بانوان است.

9 - 2 - رواق شمالی

این رواق بین حرم مطهر و ایوان شمالی قرار دارد و اکنون راه اصلی ورود به حرم مطهر است. وسط آن نرده ای آهنی قرار دارد که خانم ها را از آقایان جدا می سازد و به طور مجزا آنان می توانند وارد حرم شوند. کتیبه ای آجری که قبلاً از آن سخن گفتیم و بیانگر احداث بنا به دست وزیر بر کیارق عبدالملك براوستانی در عصر سلجوقی است در مدخل ورودی این رواق قرار دارد.

9 - 3 - رواق غربی = رواق بالاسر

در قسمت غربی حرم، رواق بزرگی معبر اتصال به حرم امامزاده حمزه علیه السلام است که چون در بالاسر حضرت عبدالعظیم علیه السلام واقع شده آن را رواق بالاسر می نامند. مقبره ناصرالدین شاه در داخل همین رواق قرار دارد. از این جا به حرم امامزاده عبدالعظیم و حمزه و نیز رواق شمالی راه دارد و معمولاً نماز جماعت در آن اقامه می شود. چنان که

ص: 103

قبلاً اشاره شد مکان مقبره ناصرالدین شاه را مسجد هولاکو می گفتند. ناصرالدین شاه یکی از همسران خود به نام ملکه جیران را در این مکان به خاک سپرد و خود نیز پس از کشته شدنش در آن جا دفن شد. این زن که ظاهراً محبوب ترین زن های ناصرالدین شاه بود، به علت حسادت سایر زنان، مسموم و کشته شد. شاه برای جبران مافات و تسلیت روحش دستور داد تا مقبره ای میان حرم عبدالعظیم و امامزاده حمزه برای او بسازند و آن را تزیین و آینه کاری زیبایی کنند. چون این اقدام ناصرالدین شاه کم کم در افواه عامه اثری منفی گذاشت و این سخن بر سر زبان ها افتاد که شاه يك زن را به حضرتین عبدالعظیم و حمزه ترجیح داده است، لذا ناچار شد تا آینه کاری کامل حرم و این رواق را هم انجام دهد و راهروی ارتباطی آن دو امامزاده را نیز با گچ بری های بسیار زیبا تزیین کند.⁽¹⁾ روی قبر همسر او يك مجسمه سنگی نصب شد که پس از انقلاب آن را به همراه سنگ قبر ناصرالدین شاه برداشته و به موزه کاخ گلستان منتقل کردند.⁽²⁾

این رواق در شمال قبر امامزاده حمزه قرار دارد و امروزه معبر ارتباط با آن مقبره است. در گذشته این دو حرم به یکدیگر ارتباط نداشت. هنگام سکونت عبدالعظیم حسنی علیه السلام در این محله، ایشان چنان که در بحث های گذشته اشاره شد از داخل کوچه ای به زیارت این قبر می رفتند که مقابل خانه او قرار داشته است. این دو قبر که قبلاً بین آن ها کوچه ای فاصله بود، در دوران قاجار به هم متصل شد، زیرا پس از ایجاد مقبره ناصرالدین شاه، به وسیله راهروی «بین الحرمین»، که از جنوب حرم مطهر تا برابر ایوان آئینه حرم امامزاده حمزه امتداد دارد ارتباط برقرار گردید. ایوان آئینه حرم امامزاده حمزه در شرق آن قرار دارد که در برابر آن نیز پیش ایوان ستون دار اتابکی است.⁽³⁾

اما برخی نیز ارتباط این دو بقعه را به پیشتر از آن مربوط می دانند، یعنی در سده نهم، که همراه با ساختمان های اطراف، این دو بقعه به صورت يك مجموعه درآمد. سند این

ص: 104

1- - جعفر شهری، تاریخ اجتماعی در قرن سیزدهم، تهران، مؤسسه رسا، ج 5، ص 434

2- - عطاردی، همان، ص 314

3- - دائرة المعارف تشیع، ج 1، ص 81؛ عطاردی، همان، ص 313

سخن، دو کتیبه چوبی به تاریخ 848ق بر روی در منبت کاری کهنه ای است که قبلاً میان مسجد بالاسر و مقبره ناصرالدین شاه بود و سپس آن را در دهانه راهرویی که به شمال ایوان امامزاده حمزه منتهی می گردد، کار گذاشتند. در دیوار جنوبی حرم به سمت غرب، به احتمال قوی محرابی بوده که به دالانی مبدل شده و اکنون به ایوان بقعه امامزاده حمزه متصل می شود. (1)

در هر حال این رواق که در گذشته بزرگ ترین و زیباترین رواق ها بوده، در عصر صفویان ساخته شده و در عصر قاجار آئینه کاری و سنگ شده است. اندکی از دیواره های اطراف آن سنگ مرمر سیاه و سفید و سپس بقیه آئینه کاری است. محراب زیبایی از کاشی های آئینه کاری شده، این رواق را جلوه خاصی بخشیده است. بین مسجد بالاسر و حرم عبدالعظیم حسنی علیه السلام، از سمت شرق، دری زیبا و منبت کاری وجود داشت که به دستور اعتمادالدوله و توسط میرزا محمد حسین شیرازی به سال 1271ق ساخته شد. (2) بر بالای این در، پنجره های مشبک واقع است که گرداگرد آن آئینه کاری است. (تصویر شماره 25)

ص: 105

1- - دایره المعارف بناهای آرامگاهی، ص 367

2- - همان، ص 368

اشاره

آستان مبارك، از دیرباز مجموعه هایی را در خود جا داده که در دوره های مختلف روبه توسعه و تجهیز بیشتر بوده است. این متعلقات مجموعه را می توان در سه محور مورد بررسی قرار داد.

الف - کتابخانه

اشاره

برای بقعه و آرامگاه، از عصر صفویه، کتابخانه ای اختصاص یافت که در آن کتاب های نفیس و قرآن های خطی اهدایی نگهداری و استفاده می شد. از آن هنگام پادشاهان و رجال، قرآن های نفیس و ارزشمند و نیز کتاب های خطی ذی قیمتی به این کتابخانه تقدیم کردند.

این کتابخانه به همت تولیت وقت آستان در عصر شاه طهماسب صفوی یعنی یکی از نوادگان محقق کرکی بنیاد نهاده شد، که از کتابخانه های مهم عصر خود محسوب می گشت، زیرا قرآن ها و کتاب های نفیس اهدایی پادشاهان صفوی و سایر نسخه های خطی مثل «منتقلة الطالبیه»، اثر ابواسماعیل ابراهیم بن طباطبا در آن نگهداری می شد.

شاه عباس نیز در 1037ق، 120 جلد کتاب، که به خط و مهر خود آراسته بود وقف

ص: 106

کتابخانه و طلاب آستان کرد. امروزه از آن ها تنها سه جلد باقی مانده است. (1) این کتابخانه

تا حدود اواخر قرن سیزدهم هجری، یعنی اواسط عصر قاجار، بسیار غنی و ارزشمند و همه کتاب ها در آن متمرکز بود. در این سال میرزا ابراهیم فرزند امین السلطان، مدرسه ای در کنار حرم به نام مدرسه «امینیه» ساخت و در آن جا کتابخانه ای هم دایر کرد که مدرسه و کتابخانه هر دو تعطیل شدند. از آن پس کتاب های آن در دست اشخاص و مکان های دیگر پراکنده شد و کتابخانه از رونق افتاد. کسی از وجود چنین کتابخانه ای تا سال 1324 ش اطلاع نداشت. در آن سال یکی از کارکنان آستان، یعنی مرحوم شیخ جواد مؤذنی به وجود کتابخانه قبلی پی برد و در این مورد با تولیت وقت، مرحوم حاج سید احمد هدایتی، که خود فردی عالم و علاقه مند به علم و ادب بود مشورت کرد. ایشان نیز نامبرده را به اتفاق فرزند خود، یعنی دکتر محمدعلی هدایتی، که پس از پدر به تولیت آستان رسید، مأمور تأسیس کتابخانه کرد. با خرید ششصد جلد کتاب از کتب مرحوم نظریک، یکی از استادان مدرسه سپهسالار، در ضلع شرقی صحن امامزاده حمزه، در تیر ماه همان سال کتابخانه احداث و مرحوم مؤذنی از سوی تولیت به ریاست آن کتابخانه منسوب شد. از آن هنگام توجه بیشتری به کتابخانه مبذول و کتاب های نفیس و ارزشمندی به آن اهدا و بر تعداد کتاب های آن همواره افزوده شد. مرحوم مؤذنی پنجاه سال در کتابخانه انجام وظیفه کرد و در این راه تلاشی بی وقفه به عمل آورد. کتاب های آن جا را طبقه بندی کرد و سرانجام در اسفند 1371 ش از دنیا رفت. پس از او فرزندش حسین مؤذنی به عنوان مدیر، ادامه دهنده راه پدر شد، که اکنون نیز مدیریت این گنجینه ارزشمند را برعهده دارد. در 1339 ش که ساختمان کتابخانه گنجایش کتاب های موجود را نداشت، یکی از افسران ارتش به نام سرتیپ محمد میمند، در ضلع جنوبی صحن امامزاده حمزه، ساختمانی دو طبقه در چهارصد متر مربع به عنوان مدرسه بنا کرد و پس از

آن که مدیر کتابخانه محل کتابخانه را به وی گوشزد کرد، او نیز محل مدرسه را به عنوان

ص: 107

کتابخانه تقدیم آستان کرد. (1) در 1340 ش کتابخانه به آن محل انتقال یافت و در سیزدهم رجب آن سال طی جشنی باشکوه، محل کتابخانه افتتاح گردید. امروز این کتابخانه بیش از شش هزار جلد کتاب را در خود جا داده است. پس از انقلاب به علت کثرت کتاب های موجود، آن مکان گنجایش کتاب های بیشتری را نداشت و رو به تعطیلی رفت تا این که در زمان تولیت جدید که در فصل بعد به آن خواهیم پرداخت مناسبی در داخل دانشکده علوم حدیث، کتابخانه جدیدی ساخته شد که بزودی به آن مکان منتقل خواهد شد. (تصویر شماره 26)

قرآن های خطی و نفیس

در آستان، قرآن های بسیار نفیس و ارزشمندی قرار دارد که از سوی پادشاهان صفوی و قاجار اهدا و وقف شده است.

قدیمی ترین قرآن و نفیس ترین آن از سوی شاه طهماسب تقدیم آستان شد. این قرآن تاریخ کتابت 940ق، یعنی یازدهمین سال سلطنت وی را بر خود دارد، که آن را به هنگام تشکیل گنجینه قرآن در موزه ایران باستان به آن مکان انتقال دادند. مشخصات این قرآن عبارت است از:

خط متن، نسخ کتابت، سه سطر اول، وسط و آخر هر صفحه، خط ثلث بسیار زیبا بدون شماره با تحریر 940ق، کاغذ سمرقندی، جدول زرین دار، جلد سوخته معرق طلاپوش لولادار (قرن یازدهم)، شماره صفحه ها 1004، هر صفحه 11 سطر، قطع وزیری بزرگ به اندازه 20 × 31 س. (2) هم چنین فرامین شاه طهماسب و سایر سلاطین صفوی نیز در این کتابخانه نگهداری می شود.

ص: 108

1- عطاردی، همان، ص 322

2- شهابی، همان، 71 به نقل از مهدی بیانی، فهرست راهنمای گنجینه موزه ایران باستان، مصطفوی، آستانه حضرت عبدالعظیم، 21.

اشاره

از دیرباز در جوار مقبره عبدالعظیم حسنی، برای تحصیل طلاب مدرسه هایی ساخته شده بود که قدیمی ترین آن به عصر صفویه برمی گردد. این مدارس عبارتند از:

1 - مدرسه علمیه برهان

در قسمت شمالی صحن بزرگ (عتیق) و پشت مسجد جامع آن صحن قرار داشت که قدیمی ترین مدارس دینی و همواره فعال بود. تاریخ بنای آن روشن نیست ولی کتیبه سنگی که در مدخل مدرسه از سمت بازار بر دیوار نصب شده، از مرمت آن در زمان آقامحمدخان قاجار خبر می دهد. تاریخ تعمیر و مرمت 1206ق و بانی آن مهدی قلی خان بوده است.

این مدرسه بعدها رو به ویرانی نهاد تا آن که شیخ علی اکبر برهان به تعمیر و بازسازی آن همت گماشت. مرحوم برهان امام جماعت مسجد میرزاده، از افراد نیکوکاری بود که مدارس و مساجد زیادی ساخته است. او با کمک افراد خیر، ساختمان کهنه را خراب و بازسازی کرد. بنای آن در 1362ق به پایان رسید. در این مکان طلاب بسیاری مشغول تحصیل و استادان بنامی مثل شیخ محمدرضا بروجردی، مصحح نهج البلاغه شرح ابن هیثم تدریس کرده اند.⁽¹⁾ این مدرسه زیر نظر آستان اداره می شد و چنان که در فصل های بعد خواهیم گفت ساختمان جدیدی به جای آن احداث کرده اند.

2 - مدرسه علمیه امینیه

یک مدرسه نیز در غرب صحن شمالی توسط میرزا ابراهیم خان، فرزند امین السلطان صدراعظم ناصرالدین شاه ساخته شد.⁽²⁾ که طلاب زیادی در آن مشغول

ص: 109

1- - عطاردی، همان، ص 326

2- - اعتمادالسلطنه، المآثر و الآثار، ج 1، ص 114

تحصیل بودند. داخل مدرسه کتابخانه ای وجود داشت و نسخه ای خطی از تفسیر مجمع البیان که توسط امین السلطان وقف مدرسه شده بود، در آن نگهداری می شد. در اواخر عصر قاجار این مدرسه که تا 1299ق دایر بود. کم کم از رونق افتاد و روبرو به خرابی رفت. و حجره های آن تبدیل به مقبره های خانوادگی شد. پس از آنکه دیوارهای حجره ها را خراب کردند آنجا به يك قبرستان عمومی تبدیل شد. صحن باغ طوطی، همان مکان مدرسه امینیه است.

ج - مسجد جامع (عتیق)

در مجاورت صحن (عتیق)، یعنی صحن شمالی، مسجدی ساختند که از طرف جنوب به صحن، از شمال به مدرسه علمیه برهان و از غرب به بازار مرتبط می شد. این مسجد که تاریخ احداث آن روشن نیست، در 1243ق توسط سرتیپ محمد یوسف خان نوری تعمیر شده است. این تاریخ و نام بر لچکی های طرفین مسجد دیده می شود. مسجد دارای دو طبقه رویین برای استفاده در تابستان و زیرین برای استفاده در زمستان است و دیوارهای آن با کاشی های رنگی پوشیده شده است. برخی از آگاهان محلی اظهار می دارند قبل از ساختمان صحن در زمان قاجار، بین مسجد و بقعه حضرت عبدالعظیم کوچه ای فاصله بود و قسمت وسط مسجد که اکنون با پنجره های مشبك پوشیده شده راهروی مدرسه بوده و طرفین آن را شبستان تشکیل می داده است. پس از احداث صحن، کوچه نیز به صحن و راهروی مدرسه به مسجد ملحق و دوشبستان نیز به هم متصل شد. آن گاه راهروی مدرسه را بستند و در دیگری از طرف بازار برای آن باز کردند. (تصویر شماره 27)

د - موزه

از دیر هنگام، به سبب تقدیم هدایای فراوان از سوی پادشاهان و حکمرانان، اشیا و لوازم نفیسی در این آستان گردآوری می شد که برای حفاظت از آن موزه ای ساختند و

در آن نگهداری کردند. برای نخستین بار شاه طهماسب دستور داد تا محلی مناسب برای خزانة جدید بیابند. این موضوع در فرمان سال 950ق عنوان گشته بود. (1) از آثاری که امروزه در موزه نگهداری می شود می توان به دو درِ منبت کاری کهن از عصر شاه اسماعیل اول صفوی اشاره کرد که قبلاً در مدخل مسجد زانانه فعلی (در مشرق) نصب بود. (2) هم چنین يك درِ منبت کاری دیگر که دارای دو کتیبه با تاریخ 848ق بوده و در مسجد هولاکو قرار داشت، (3) همراه پنجره ای نفیس از کاشی که از آثار عصر ناصری است و قبلاً بر فراز درِ میانی ایوان بزرگ شمالی نصب بوده است (4) را به آن مکان منتقل کردند. از دیگر آثار نسبتاً قابل توجه موزه حضرت، غیر از قرآن ها و شمعدان ها و پرده های نقاشی، فرش های متعدد و می توان از يك جفت پرده ماهوت مشکی با گل و بوته گلابتون دوزی با اشعاری که در حاشیه آن ها مروراید دوزی شده اشاره کرد. این پرده توسط عزت الدوله همسر ناصرالدین شاه براساس این بیت اهدا شده است:

یگانه گوهر تابنده عزت الدوله *** که با شه آمده از يك طرف چو در یتیم

کارهای مروراید دوزی و گلابتون آن توسط فاطمه خاتون انجام شده است. (5)

ص: 111

1-- هدایتی، همان، 79.

2-- همان، 26.

3-- مصطفوی، همان 1/56.

4-- مصطفوی، همان، 1/160.

5-- نشریه انجمن آثار ملی، 87

تولیت آستان (از ابتدا تا انقلاب اسلامی)

فصل چهارم: تولیت آستان (از ابتدا تا انقلاب اسلامی)

اشاره

ص: 113

تولیت آستان (از ابتدا تا انقلاب اسلامی)

از هنگامی که مقبره و آستانه ای برای عبدالعظیم حسنی علیه السلام و دو امامزاده بزرگوار دیگر ایجاد شد، برای نگهداری، بازسازی و صیانت از اموال موقوفی و نیز ارایه خدمات به زائران و دوستداران آنان، در اعصار آل بویه و سلاجقه، از میان علویان و نقیبان ری، متولیان و خادمان و کلیددارانی انتخاب می شدند. آنان از سوی همان کسانی که موقوفه ای برای آستان مقدس قرار می دادند، تعیین و به نمایندگی ایشان به این امر می پرداختند. به عبارتی دیگر، از سوی پادشاهان و امیران برای این منصب حکمی دریافت نمی داشتند، لذا به این سبب تا قبل از دوران صفویه، که رسم بر آن شد تا متولیان بقاع و اماکن متبرکه از سوی شاه احکامی را در آن خصوص دریافت دارند، ما نام های روشنی از متولیان این مکان، جز چند نفر در متون سراغ نداریم. اگرچه برخی پنداشته اند که تولیت رسمی آستان از دوران صفویه و براساس فرمان طهماسب اول است، اما باید گفت این مقام و منصب از همان عصر آل بویه و سلاجقه به طور رسمی وجود داشته و کسانی آن را در خاندان خود به طور موروثی حفظ می کرده اند.

الف - تولیت آستان از عصر سلجوقیان تا عصر صفوی (دوران شاه طهماسب)

1 - سید شرف الدین محمد بن علی

سید شرف الدین محمد، قدیمی ترین نامی است که از متولیان امامزاده عبدالعظیم در متون ذکر شده است. نام او در فرمان شاه طهماسب به عنوان مقام تولیت در عصر طغرل

سلجوقی آمده است. فرمانی به تاریخ 961 هجری از سوی طهماسب برای برخی از علما جهت تعیین و تحقیق اوقاف آستان و شروط واقفان و متولی و خدام آن صادر شده است تا به این امر پردازند، تحقیق و بررسی چنین نتیجه داد که بیشتر رقبات موقوفه را سید شرف الدین، که خود از متولیان بوده وقف کرده و تولیت را به خود و اولادش اختصاص داده است. برخی دیگر از موقوفات را هم که دیگران وقف کرده اند تولیت آن را به سید مذکور یا به پسر او، سید علیشاه سپرده اند.

در فرمان شاه طهماسب آمده است که مزرعه مبارک آباد غار معروف به «خیرآباد» ری را طغرل سلجوقی وقف کرده و تولیت آن را به سید شرف الدین داده است. این مزرعه همان مکان دفن این سه امامزاده و اطراف آن است که در بخش موقوفات حرم تشریح خواهد شد. بنابراین سید شرف الدین، معاصر این پادشاه سلجوقی و نیز المسترشد بالله، خلیفه عباسی بوده که در سال 529ق از دنیا رفته است. تولد سید شرف الدین را 504ق ذکر کرده اند. سلسله نسب او بدین گونه به عبدالله باهر فرزند امام سجاد علیه السلام می رسد، شرف الدین محمد بن علی بن محمد بن احمد بن محمد بن محمد بن اسماعیل بن محمد ارقط بن عبدالله بن باهر بن سجاد علیه السلام. (1)

او ممدوح خاقانی شاعر مشهور و بدرالدین قوامی رازی از معاصران خود بوده و خاقانی در مورد او چنین سروده است:

«در ستایش امام شرف الدین محمد بن مطهر علوی»

این قدر و صفا که خاطر راست *** از خدمت سید اجل خاست

ذوالفضل محمد مطهر *** آن عرق محمد پیمبر

دین را شرف است و شرع را فخر *** بل سید شرع و دین لافخر

قوامی رازی که از شعرای بنام نیمه اول قرن ششم هجری است، چهار قصیده در مدح سید شرف الدین ساخته که نخستین آن در 45 بیت و مطلع آن چنین است:

ص: 116

از دست برده از همه خوبان به دلبری *** وز دستبرد تو شده مردان زدل بری

تا آن جا که گوید:

فخر زمانه تاج الاسلام صدر دهر *** خورشید شرع ذوالحسین اصل مهتری

بوالقاسم اجل شرف الدین مرتضی *** کورا عنایت ازلی داد یآوری

دومین قصیده او دارای 76 بیت با این مطلع است:

دارای آسمان و زمین کردگار ماست *** آن حی لایموت که جاوید پادشاست

تا آن جا که:

تا صاحب الزمان برسیدن به کار دین *** اولی ترین کس شرف الدین مرتضاست

قصیده سوم با هشتاد بیت، مطلع آن چنین است:

چهار دار امام ای پسر ولی سه چهار *** کزین دوازده یابی بهشت و جنت و نار

تا آن جا که:

نقیب آل محمد سلاله نبوی *** مجال گوهر سلجوق و فخر آل و تبار

تواز نژاد امامان و پادشاهان *** کراست این درج و رتبت از صغار و کبار

قصیده چهارم با هشتاد بیت که در آن به مدح علی علیه السلام و یازده فرزند او و نیز مدح نقیب النقبای ری شرف الدین مرتضی پرداخته

است. (1)

عبدالجلیل قزوینی رازی از متکلمان شیعی قرن ششم در کتاب خویش از سید شرف الدین محمد بن علی مرتضی با اعزاز و اکرام به عنوان

رئیس نقبا و سادات ری یاد می کند. (2)

ص: 117

1- همان، صص 39-42؛ 73-77؛ 125-146

2- بنگرید: بعضی مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض، صص 3، 48، 437.

2 - سید علی شاه

عزالدین ابوالقاسم فرزند سید شرف الدین محمد است که پس از او به تولیت آستان رسید. از او تنها نامی در مورخ 961 ق. طهماسب موجود است.

3 - امیر عنایت الله

امیر عنایت الله متولی مزار امامزاده عالیقدر سیدعبدالعظیم در شهر ری بوده است و پیش از تولیت نیز شعر می گفت؛ این رباعی از اوست:

ای دل طلب وصال جانان نکنی *** تا محنت هجر بر خود آسان نکنی

تا پا نهی ز ورطه عقل برون *** سرمنزل خویش کوی جانان نکنی (1)

4 - امیر خلیل الله

سید شرف الدین امیر خلیل الله برادر امیر عنایت الله، پس از برادر به تولیت آستانه رسید. او که در دوران طهماسب به سال 971 ق از دنیا رفت، تولیتش در ابتدای آن عصر به فرزندش منتقل شده بود. نام او در فرمان 961 ق شاه طهماسب به عنوان تولیت سابق یاد شده است. او را پس از فوت در صحن باغ طوطی به خاک سپردند. بر سنگ مزارش چنین ثبت شده است.

«مضجع شریف سید جلیل و عالم نبیل السید شرف الدین امیر خلیل الله رضوان الله علیه متولی آستانه مقدسه حضرت عبدالعظیم علیه السلام که در زمان دولت علیه و دودمان مصطفوی شاه طهماسب صفوی انارالله برهانه در سال 971 ق دعوت حق را لبیک اجابت گفتند».

ص: 118

5 - امیر هدایت الله

وی برادر امیر خلیل الله و امیر عنایت الله است. او از سادات و نقبای ری بود و نیز گاهی با تخلص عظیم شعر می گفت. این بیت از اوست:

از سرکویش مراد نبود هوای پای گل *** بی گل رویش کجا باشد مرا پروای گل (1)

در زمان شاه طهماسب نام وی به عنوان تولیت دیده نمی شود. ممکن است وی در کنار برادرانش به این امر مشغول بوده است.

6 - نظام الدین علی شاه

نظام الدین علی شاه فرزند امیر عنایت الله پس از وفات پدر در حدود موقوفات و وظایف او به تولیت آستان رسید. در کنار او نیز پسرعمویش امیر حسام الدین ابراهیم پس از فوت پدرش خلیل الله وظایف و موقوفات مقرره تحت نظارت پدر خود را به ارث برد. نام این دو، به عنوان وارثان تولیت از پدرانشان در فرمان شاه طهماسب به سال 961 آمده و مورد تأیید قرار گرفته است. (2) نظام الدین علی شاه نیز اهل شعر و ادب بود. این مطلع از اوست:

ساقی چه دهی جام ناب به دستم *** کاز جام می عشق بتان بی خود و مستم (3)

7 - امیر حسام الدین ابراهیم

پس از پدرش امیر خلیل الله، در محدوده وظایف مقرره پدر، تولیت آستان را در کنار پسرعمویش نظام الدین علی شاه به ارث برد.

ص: 119

1-- همان، 44

2-- هدایتی، همان، 44

3-- سام میرزا صفوی، همان، 66

پس از برادرش نظام الدین علی شاه از متولیان آستان گردید. نام امیر نورالله فرزند امیر عنایت الله در تحفه سامی دیده می شود. او طبع شعر نیز داشت، اما اشعاری از او ثبت نشده است. (1)

9 - امیر مجدالدین

فرزند امیر حسام الدین ابراهیم و نوه نظام الدین علی بود که پس از پدر براساس وقفنامه زینت بیگم دختر شاه طهماسب به سال 997ق تولیت موقوفات آستان از جمله مزرعه خوارذیل در بلوک غاری را به ارث برد. براساس آن وقفنامه، این تولیت نسلاً بعد نسل به فرزندانش منتقل خواهد شد. (2)

ب - تولیت آستان از عصر صفوی (شاه طهماسب) تا عصر قاجار

10 - سید حسین خاتم المجتهدین

خاندان و نوادگان خاتم المجتهدین میر سید حسین ملقب به خاتم المجتهدین، از دیگر خاندان هایی هستند که تولیت آستان از عصر صفوی تا پایان قاجار و نیز پهلوی به توارث در اختیار آنان قرار داشته است. او از این طریق به امام صادق علیه السلام نسب می رساند:

«سید حسین بن ابوالحسن بن الحسین بن جعفر المکی بن الحسین بن علی بن عبدالله بن مفضل بن احمد بن جعفر بن محفوظ بن حسین بن عدنان بن جعفر بن محمد بن حسین بن علی الخارص بن محمد الدیاج بن جعفر بن محمد الصادق علیه السلام». (3)

میر سید حسین که از علمای بزرگ جبل عامل و نوه دختری شیخ عبدالعال کرکی

ص: 120

1-- همان، ص 42

2-- هدایتی، همان، ص 44

3-- بنگرید: سید شهاب الدین مرعشی نجفی، شجرات آل رسول الله.

بود در زمان شاه اسماعیل صفوی به منظور زیارت امام رضا علیه السلام به ایران آمد و مورد لطف و اکرام شاه اسماعیل قرار گرفت. میرسیدحسین که در این هنگام بر اثر تمایل شاه صفوی در ایران ساکن شد، در عصر شاه طهماسب، پس از ازدواج با دختر محقق کرکی از علمای شیعه عصر صفوی مسؤولیت هایی را در دستگاه حکومتی از جمله امور شرعی اردوی شاه طهماسب بر عهده گرفت. پس از چندی شاه او را به تولیت آستان عبدالعظیم، حضرت معصومه و نیز احمد بن موسی شاه چراغ و امامزاده حسین در قزوین منصوب کرد. (1)

او مدتی را در قزوین ساکن شد و سپس با سمت شیخ الاسلامی به اردبیل رفت. (2) میرسیدحسین از علمای اهل فضل و مورد اعتماد قاطبه علمای ایران و شاهان وقت صفوی بود، به گونه ای که او را پس از فوت محقق کرکی به عنوان جانشین وی می دانستند.

وی تألیفات متعددی نیز داشت که نام آن ها در منابع مضبوط است. (3) میرسیدحسین در سال 1002 هجری در اردبیل از دنیا رفت به هنگام فوت، شاه عباس بر جنازه او نماز خواند و جنازه او نیز به عتبات منتقل شد.

از ازدواج او با دختر محقق کرکی پنج فرزند پسر و یک دختر باقی ماند. چهار فرزند پس از او هر یک مناصب پدر را به ارث بردند: 1 - میرزا حبیب الله متولی آستان حضرت عبدالعظیم شد؛ 2 - میرسید محمد به قضاوت اردو و لشکریان گماشته شد که نوه اش میرزا ابراهیم به تولیت آستانه عبدالعظیم رسید؛ 3 - شیخ میرزا عبدالعال که از طرف شاه طهماسب شیخ الاسلام قزوین شد؛ 4 - میرسیداحمد به تولیت مزار شیخ صفی الدین اردبیلی رسید. (4)

ص: 121

1- - مدرسی، ریحانة الادب في تراجم المعروفين بالكنية او اللقب، ج2، ص44؛ عطاردی، همان، ص322

2- - هدایتی، همان، صص40 - 41

3- - هدایتی، همان جا.

4- - اسکندربیک منشی ترکمان، عالم آرای عباسی، ص145؛ مدرسی، همان، ج3، ص449

فرزندان و نوادگان و اعقاب میرسیدحسین از قرن دهم تا اواخر قرن چهاردهم هجری هم چنان پی در پی متولی و سرپرست آستان عبدالعظیم حسنی بوده اند. تولیت آستان حدود 450 سال در این خاندان تا قبل از انقلاب قرار داشت که آخرین آن ها محمد علی هدایتی بود.

11 - میرزا حبیب الله

وی فرزند ارشد میرسیدحسین خاتم المجتهدین بود که از طرف شاه عباس پس از مرگ پدر به تولیت آستان رسید. برادر او میر سید محمد که فرزند دوم بود، به تصدی امور شرعی اردوی شاهانه منصوب و فرزندان او هر یک متولی امامزاده ای شدند، از جمله میرسید مرتضی تولیت مزار شاه نعمت الله ولی در ماهان، میرزا آقایی که فرزندان دختری اش تولیت شاه چراغ را تا عصر پهلوی برعهده داشتند و دیگری میرزا نظام الدین علی است که فرزندش میرزا ابراهیم متولی بقعه حضرت عبدالعظیم گشت. (1)

12 - میرزا ابراهیم شیخ الاسلام

او نوه میرسیدحسین، خاتم المجتهدی و فرزند نظام الدین علی بن میر سیدمحمد بود و پس از عمویش به تولیت آستانه رسید. وی تولیت را در فرزندانش به ارث گذاشت.

13 - میرزا محمد علی الحسینی

میرزا محمد علی ملقب به صدرالممالک فرزند محمد حسین عضدالممالک بن بهاءالدین بن کمال الدین بن عبدالعال بن میرسید حسین خاتم المجتهدین، (2) از نوادگان آن مرحوم از نسل شیخ عبدالعال، از دیگر متولیان آستان در عصر نادری بود. پدرش

ص: 122

1- - هدایتی، همان، ص 37

2- - هدایتی، همان، ص 38

عضدالملک ریاست و صدارت دیوانخانه عدلیه وقت در عصر شاه عباس را برعهده داشت. در فرمان شاه عباس به سال 1033ق به صدارت وی اشاره شده است. در دو فرمان دیگر از شاه طهماسب دوم به سال 1140 و 1143ق این تولیت ابقاء شده است. اشرف افغان نیز پس از فتح اصفهان و سقوط صفویه براساس فرمانی به تولیت او صحنه گذاشت. (1)

ج - تولیت آستان از عصر قاجار تا انقلاب اسلامی

14 - میرسید علی الحسینی

میرسیدعلی فرزند عبدالخالق بن میرزا نظام الدین علی نواده میرسیدحسین خاتم المجتهدین، متولی آستانه در عصر قاجار بود. بر اساس وقفنامه میرزا شفیع صدراعظم به سال 1222ق تولیت بلوک غار به او و فرزندانش نیز واگذار شده است. او را پس از فوت به نجف اشرف منتقل ساختند و در مقبره خانوادگی معروف به مقبره شاه عبدالعظیمی ها در وادی السلام به خاک سپردند.

15 - میرزا ابوالحسن متولی باشی

براساس وقف نامه ای از سوی امیر سلیمان خان قاجار به تاریخ ذی قعدة 1274ق موقوفات ذکر شده از جمله قنات مقصودآباد به میرزا ابوالحسن فرزند میرزا سید علی واگذار شده که نسل در نسل به اعقاب او می رسد. (2) وی هم زمان در کنار پدر به این مسئولیت گماشته شد. فرمانی دیگر از ناصرالدین شاه به تاریخ 1279ق در خصوص تولیت وی در موزه آستان وجود دارد.

ص: 123

1- - همان، ص36

2- - همان جا.

وی فرزند ابوالحسن متولی باشی است. او پس از پدر به تولیت آستان رسید. پس از فوت او را در مقبره شاه عبدالعظیمی ها در نجف به خاک سپردند.

بر سنگ مزارش می خوانیم: «قد ارتحل من دار الفناء الی دارالبقاء السید الجلیل و المجر النبیل المتولی لبقعة حضرت عبدالعظیم علیه السلام میرسید علی الحسینی طاب ثراه عام 1271ق». (1) به تولیت او در عصر قاجار براساس فرمانی از سوی محمدشاه به سال 1260ق اشاره شده است. این فرمان درخصوص واگذاری زرگنده به سفارت روس است. (2)

17 - ابوالحسن آقامیر (متولی باشی)

وی فرزند میرزا سید علی است که با 9 واسطه به میرسید حسین خاتم المجتهدین سرسلسله این خاندان می رسد، بدین طریق: «ابوالحسن بن میرزاسید علی بن ابوالحسن ابن میرزا سید علی بن میرزا عبدالخالق بن میرزا نظام الدین بن میرزا مجدالدین بن میرزا ابراهیم بن نظام الدین علی بن سید محمد بن میرحسین خاتم المجتهدین». (3) مرقد او در گوشه جنوب غربی صحن امامزاده حمزه است. بر مزارش چنین نگاشته اند: «هذا المرقد و مضجع روحانی مرحمت و غفران پناه جنت و رضوان جایگاه سلاله دودمان مصطفوی و سلسله مرتضوی سلاله الاعاظم و الاقافم مرحوم مغفور جناب آقامیرزا ابوالحسن مشهور به آقامیر متولی سرکار فیض آثار حضرت عبدالعظیم علیه آلاف التحية و التسليم خلف مرحمت و غفران پناه آقامیرزا سید علی متولی باشی طاب ثراهما و جعل الجنة مأواهما و حشرهما الله مع اجدادهما الطيبين الطاهرين».

ص: 124

1- - هدایتی، همان، ص 36

2- - همان جا.

3- - هدایتی، همان، به نقل از شجرات آل رسول الله، سید شهاب الدین نجفی مرعشی.

در عصر قاجار در آستانه مسؤولیت ها و مناصب متعددی پدید آمد که مسؤولان آن عبارت بودند از:

1 - میرزا اسماعیل خان امین الملکخازن مهر مقدس

2 - امیرزاده حسینقلی خانناظم التولیه و نایب الحکومه

3 - آقا سید حسنفرشابشی

4 - حاجی میرزا عبدالکریمصور الحفاظ

5 - میرزا عیسیناظر

6 - میرزا حبیب الله کلیددار

7 - میرزا عبدالحسینسرکشیک

8 - میرزاباقرسرکشیک

9 - میرزا بزرگفرش ضریح مطهر

10 - میرزا کاظممستوفی

11 - میرزا ولیمنشی باشی

12 - حاجی آقا محمدتحویلدار نقد و جنس

13 - میرزا حسینسررشته دار

14 - خدامبیست و پنج نفر

15 - قراءبیست نفر

16 - گلاب دارپانزده نفر

17 - مؤذن و چراغچیانزده نفر(1)

18 - جناب مخبرالملکرئیس کل(2)

1- - اعتماد السلطنة، المآثر والآثار، ج1، ص392

2- - همان، ج1، ص405

در عصر پهلوی اول و دوم، سه تن از خاندان میر سیدحسین خاتم‌المجتهدین

تولیت آستان را یکی پس از دیگری بر عهده گرفتند.

18 - میرزا هدایت الله

وی فرزند ابوالحسن آقامیر بود که پس از پدر در عصر پهلوی اول تولیت آستانه را بر عهده گرفت. اسناد و مدارک و وقفنامه های خاندان میرسید حسین مجتهد در اختیار او بود که آن ها را به فرزندش احمد منتقل ساخت.

19 - سید احمد هدایتی

فرزند میرزا هدایت الله بود که نام خانوادگی هدایتی را برای خود انتخاب کرد. او پس از پدر در عصر پهلوی دوم به تولیت آستانه رسید.

20 - محمدعلی هدایتی

محمدعلی فرزند سید احمد، آخرین متولی بازمانده از خاندان میر سیدحسین خاتم‌المجتهدین بود. او در اواخر عصر پهلوی دوم پس از فوت پدر، منصب تولیت را بر عهده گرفت. اسناد و مدارکی که از آن خاندان نزد پدرش مرحوم احمد هدایتی بود و به او سپرده شد، همه آنها با اهتمام وی تحت مجموعه ای باعنوان «آستانه ری» به چاپ رسید که یکی از منابع مهم نوشتار حاضر است. در 1346ش دولت کلیه متولیان و متصدیان بقاع متبرکه و تعدادی از مساجد معروف ایران را که تولیت آن ها در دست خاندان های کهن به طور موروثی بود از کار برکنار کرد. در این هنگام تولیت حضرت عبدالعظیم نیز به همان وضعیت دچار شد. از آن هنگام تا ظهور انقلاب اسلامی اداره اوقاف رسماً آستان را در اختیار گرفت و کارگزاران سابق را برکنار کرد.

سلسله نسب ميرسيد حسين خاتم المجتهدين

(توليت آستان در عصر صفوى)

امام جعفر صادق

محمد الدياج

على الخارص

حسين

محمد الحور

جعفر

عدنان

حسين

محفوظ

جعفر

احمد

مفضل

عبدالله

على

حسين

جعفر المكي

حسين

حسن

مير حسين خاتم المجتهدين

1 - میرزا حبیب اللہ 2 - سیّد محمّد 3 - شیخ عبدالعال 4 - میرسیّد احمد

1 - میرسیّد مرتضیٰ 2 - میرزا آقایی 3 - نظام الدین علی کمال الدین

میرزا ابراہیم

مجد الدین

نظام الدین

عبدالخالق

میرسیّد علی حسینی

ابوالحسن متولی باشی

سیّد علی (میرزا بزرگ)

ابوالحسن اقا میر

ہدایت اللہ

احمد ہدایتی

محمّد علی ہدایتی

بہاء الدین

محمّد حسین عضدالممالک

محمّد علی صدرالممالک

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی قدس سره برای اداره آستان تصمیم گرفتند مدیریت آن را به هیأت امنایی بسپارند و این هیأت تا تعیین تولیت جدید، مسؤولیت اداره آستان را بر عهده گیرد. به گفته حجه الاسلام والمسلمین غیوری، که در آن هنگام نماینده حضرت امام قدس سرهدر شهر ری بود، بر اساس فرمایش و خواست معظم له، چند نفر از معتبرین و معتمدین محلی از جمله حاج قنبر کریمی، حجه الاسلام والمسلمین رفیعی (امام جمعه ری که هنوز منصوب نشده بود) و حاج حسن پورمختاری به عنوان هیأت امنای و نیز آقای شیخ احمد مولایی که تولیت آستانه حضرت معصومه را بر عهده داشت، به عنوان تولیت آستان عبدالعظیم حسنی علیه السلام به امام پیشنهاد شد.

حضرت امام قدس سره نیز در مورخ 5/1/58، طی نامه ای خطاب به آقای مولایی، چنین فرمودند:

باسمه تعالی

«جناب حجه الاسلام آقای شیخ احمد مولایی دامت افاضاته، لازم است جنابعالی برای تنظیم امور آستانه مقدسه حضرت عبدالعظیم علیه السلام و بقاع متبرکه همجوار بدانجا بروید و با همکاری مشورت آقایانی که خودتان صلاح می دانید، هیأتی را به عنوان سرپرستی آنجا به طور موقت انتخاب و تعیین نمایید تا تکلیف قطعی انشاء الله بعدا معلوم شود.»

روح الله الموسوی الخمینی

5/1/58

اگر چه در این حکم به صراحت، به عنوان تولیت برای ایشان اشاره ای نشده است اما وی به عنوان مدیریت موقت کار خود را بلافاصله با تشکیل هیأت امنایی متشکل از آقایان سیدعلی غیوری، حاج حسن پورمختاری، حاج قنبر کریمی، باقر رفیعی و نیز محمدعلی هدایتی که قبل از انقلاب تولیت آستان را بر عهده داشت آغاز کرد. جلسات هفتگی هیأت امنای برای اداره آستان به طور مرتب تشکیل می شد. دوران مدیریت آقای

ص: 129

مولایی از سال 58 تا 68 ادامه یافت. در این دوران اقدامات زیر انجام شد:

1 - احداث قرض الحسنه

برای رفع نیازمندی های نیازمندان، صندوق قرض الحسنه ای به همت آقای غیوری از هیأت امنا و نیز امام جمعه شهر ری در 1361ش تأسیس شد. اگر چه سرمایه این قرض الحسنه چندان چشمگیر نبود اما با پرداخت وام هایی نیازمندان را برطرف می کرد.

2 - احداث درمانگاه عمومی

برای ارائه خدمات پزشکی به کارکنان آستان و نیز زائران، یک درمانگاه کوچک عمومی در جوار حرم حضرت عبدالعظیم در سال 1361ش تأسیس شد. این درمانگاه فاقد امکانات پیشرفته و تخصصی بود. چنانکه در فصل بعدی اشاره خواهیم کرد، به هنگام اجرای طرح توسعه آستان در دوران تولیت جناب آقای محمدی ری شهری، این درمانگاه به محل بزرگتری واقع در نزدیکی چشمه علی انتقال یافت. و در سال 1369 بخش های تخصصی آن آغاز به کار کرد. در داخل مجموعه آستان نیز یک دارالشفای جدید ساخته شد.

3 - برداشتن دیوار صحن باغ طوطی

دیواری که در سمت جنوب صحن باغ طوطی قرار داشت برای توسعه فضای تردد زائران برداشته شد.

4 - حوزه علمیه حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام

پس از تخریب آرامگاه رضاشاه در جنوب غربی آستان که پس از پیروزی انقلاب اسلامی توسط آقای خلیفای خلیفای انجام شد، حوزه علمیه ای برای تربیت و تعلیم طلاب در سال 1361 ساخته شد. برنامه های آموزش آن بر اساس برنامه های حوزه علمیه قم تنظیم گشته و صدها طلبه در آن به تحصیل پرداختند. این حوزه که هم اکنون نیز پابرجاست، 70 حجره برای اسکان طلاب و یک کتابخانه تخصصی به مساحت 350 متر دارد. و تحت سرپرستی حجّه الاسلام والمسلمین کروی کار خود را آغاز کرد. (تصویر شماره 28 و 29)

ص: 130

از آنجا که در طی ده سال، از يك طرف اقدامات قابل توجهی در مدیریت آستان و بر اساس انتظاراتی که از این پایگاه معنوی و عبادی می رفت انجام نشده بود و از طرف دیگر نیز گزارش های متعددی در خصوص نابسامانی اوضاع شهر ری و آستان به دفتر مقام معظم رهبری ارسال گردیده بود، لذا از سوی ایشان هیأتی برای بازرسی از وضعیت آستان در سال 1368 ش اعزام شد. گزارش آن هیأت حکایت از وضعیت نابسامان آستان داشت و وجود ناهنجاری های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، به یغما رفتن موقوفات و سوء استفاده های فراوان از آن به دلیل سیاست های رژیم گذشته و عدم برخورد قاطع و مناسب با آن پس از انقلاب و نبودن يك برنامه منسجم برای اعاده حقوق آستان و سایر مسائلی که ذکر آنها در اینجا ضروری به نظر نمی رسد مورد تأیید بازرسان رهبری قرار گرفت؛ لذا در نتیجه گزارش آنان، مقام معظم رهبری ضرورت تغییر مدیریت آستان و نصب تولیت جدیدی برای اصلاح امور را احساس کرده و طی حکمی در مورخه 20/1/69 آقای محمدی ری شهری را به تولیت آستان برگزیدند.

آستان مقدس حضرت عبدالعظیم در عصر حاضر

فصل پنجم: آستان مقدس حضرت عبدالعظیم علیه السلام در عصر حاضر

اشاره

ص: 133

از آن جا که اداره و مدیریت آستان به سبب اهمیت فراوان آن و نیز افزایش تعداد زائران و علاقه مندان، پس از انقلاب اسلامی از حساسیت ویژه ای برخوردار بود و توسعه و مدیریت آن بر اساس اهداف مبارك انقلاب اسلامی صورت نمی پذیرفت، بر اساس آنچه اشاره کردیم، با توجه به نتیجه بررسی های به عمل آمده از سوی دفتر مقام معظم رهبری پیرامون گزارش های واصله، برای این مسئولیت خطیر، یکی از رجال برجسته حوزه که علاوه بر سابقه مبارزاتی، سال ها پس از انقلاب در مسئولیت های حساس و سنگین انجام وظیفه کرده و تجربه و سابقه مدیریتی، علاوه بر علم و اجتهاد او روشن بود، به تولیت آستان برگزیده شد. متن حکم مقام معظم رهبری خطاب به آقای محمدی ری شهری به این شرح است:

بسم الله الرحمن الرحيم

جناب حجّه الاسلام والمسلمین آقای محمدی ری شهری دامت افاضاته جنابعالی را به سمت تولیت آستان مقدّس حضرت عبدالعظیم الحسنی و بقاع متبرکّه وابسته به آن منصوب می کنم.

لازم است با دقت و جدّیت به مراقبت و حراست از موقوفات و اموال و عایدات این آستان اقدام کرده و آنها را در عمران و نگهداری این بارگاه مبارك و نیز

احداث ابنیه لازم و انجام خدمات برای زائران و مجاوران و مردم شهر ری و نشر و گسترش معارف اهل بیت علیهم السلام، در خدمت به محرومین و مستضعفین به کار گرفته و از هر گونه سوء استفاده ای ممانعت فرمایید.

با تشکر از خدمات جناب حجّه الاسلام والمسلمین آقای مولایی، توفیق جنابعالی را از خدای متعال خواستارم.

سیدعلی خامنه ای

30/1/69

تولیت جدید بلافاصله کار خود را در آن سال آغاز کرد. او که خود از اهالی شهر ری و در آن زاویه مقدسه دیده به جهان گشوده بود، بیش از هر کس دیگری از موقعیت سیاسی، اجتماعی و مذهبی این شهر و نیز وضعیت آستان آگاهی داشت به ویژه آن که به طور مقدماتی تحقیقات گسترده ای را پیرامون وضعیت موجود آستان انجام داده و وضعیت آن را بسیار تأسف بار دیده بود، علاوه بر آن در حکم تولیت ایشان بر امر مراقبت و حراست از موقوفات و اموال و نیز عمران و آبادانی آستان و نشر معارف اهل بیت و نهایتاً جلوگیری از سوء استفاده ها تأکید شده بود و تولیت جدید باید تلاش خود را مصروف آن می ساخت. از یک طرف عدم وجود امکانات مادی برای ایجاد تحولات مورد نظر و متناسب با نظرات مقام معظم رهبری و از طرف دیگری وجود مقابر و ابنیه نامناسب و ناهمگون با شأن و منزلت آستان، که بعضاً با هدف سودجویی مادی ایجاد شده و در برخی از آنها نیز حتی اعمال خلاف اخلاق نیز انجام می شد از دیگر مشکلاتی بود که فراروی تولیت قرار داشت. ایشان نیز نخستین مسؤولیت خطیر خود را توسعه حرم و بازسازی آن با طرح ها و برنامه های منظم دید، توسعه ای که از یک سو با اهداف و ارزش های انقلاب متناسب و از سوی دیگر با رشد روزافزون زائران و علاقه مندان آن آستان همگام بود و علاوه بر آن، جلوه ای بارز از معماری اسلامی را با بهره گیری از تکنولوژی جدید در شأن و جایگاه آن امامزاده مکرم به نمایش می گذارد.

ص: 136

با عنایت به شرایط فوق‌الاشاره و پس از مطالعات اولیه، اولیت‌ها چنین مشخص شد:

1- ایجاد ساختاری نوین برای تشکیلات اداری آستان.

2- فراهم ساختن راه کارهای قانونی، حقوقی و اجرایی برای انجام تحولات.

3- ایجاد ارتباط با دستگاه‌های مسؤول و انتقال شرایط نامطلوب موجود به مسؤولان عالی رتبه نظام و دستگاه‌های مربوطه برای بهره‌گیری از مساعدت‌ها و همکاری‌های آنان.

4- به‌کارگیری مشاوران مجرب و خبره با هدف تهیه طرحی مناسب و جامع با توجه به نیازهای منطقه و سابقه فرهنگی و تاریخی آن.

5- اجرای طرح مذهبی و ملی توسعه آستان مقدس.

ص: 137

اجرای طرح عظیم ملی و مذهبی توسعه آستان

برای اجرای طرح توسعه و بازسازی آستان، در گام اول طراحی های مورد نظر از سوی دفاتر فنی آستان و سایر مراکز به این شرح انجام شد:

مطالعات و طراحی مقدماتی اطراف حرم های مطهر توسط دفتر فنی آستان و دفتر فنی شهرداری منطقه شهری.

به تصویب رسانیدن حوزه کاربری و توسعه آستان به شعاع دویست متر توسط کمیسیون ماده پنج شهرستان تهران.

ارائه طرح توسعه مجموعه و تصویب آن طرح ها از سوی شرکت های مهندسی همکار.

نارسایی ها و مشکلات فراوانی وجود داشت که باید برای انجام هر چه بهتر توسعه برطرف می شد:

1 - عدم توسعه شبکه پیاده روها، سواره رو، امکانات حمل و نقل.

2 - فقدان مراکز مناسب فرهنگی، هنری، آموزشی متناسب با نیازهای مردم شهر و زائران.

3 - نبودن خدمات شهری مناسب از قبیل پارکینگ، زائرسرا، فضاهای تفریحی و...

4 - فرسودگی بافت مسکونی اطراف حرم.

5- عدم تطابق مجموعه حرم و بافت اطراف آن با توسعه نامتعادل شهری که نزدیک به نیم میلیون جمعیت را در خود جا می داد.

برای اجرای هر چه بهتر برنامه توسعه، تولید آستان به ایجاد يك سازمان و تشکیلات کارآمد و قوی پرداخت و اساسنامه ای بر اساس ضوابط و قوانین موجود تنظیم و به ثبت رسانید که پس از چندی نیز در آن بازنگری شد. در فصل بعد عملکرد آنها را تشریح خواهیم ساخت.

1 - برنامه ها و اهداف طرح توسعه

اشاره

برنامه ها و اهداف طرح توسعه (1)

اهداف طرح توسعه را می توان به اجمال در موارد زیر تشریح ساخت.

1- احیا و باز آفرینی جایگاه حرم مطهر به عنوان مرکز و پایگاه معنوی و فرهنگی که در طول دوران رژیم گذشته از دست رفته بود.

2- ایجاد يك قطب و مرکز علمی، دانشگاهی، با تأسیس دانشکده علوم حدیث و سپس توسعه آن به عنوان دانشگاه حدیث و پرورش محدثان و محققان در امر حدیث در جوار مرقد محدث عظیم الشأن حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام محقق شود.

3- توسعه فرهنگ اسلامی و نشر معارف تشیع با احداث حوزه های علمیه و مجتمع های آموزشی.

4- ارتقای فرهنگ عمومی شهری و جنوب تهران، از طریق احداث مرکز فرهنگی جوانان، کتابخانه، موزه و مرکز نجوم و ...

5- ارایه بهتر خدمات رفاهی و پزشکی به زائران حرم مطهر با توسعه درمانگاه و احداث دارالشفاء، ایجاد زائرسرا و مهمان سرا و ...

6- ساماندهی و بهبود اوضاع اقتصادی و تجاری و افزایش سطح معیشتی ساکنان

ص: 139

1-1 - کلیه اطلاعات و آمارها و ارقام ارایه شده در این فصل عمدتاً از گزارش های ماهانه و سالانه معاونت عمرانی و نیز گزارش ده ساله معاونت اقتصادی آستان اقتباس شده است.

منطقه و اشتغال زایی و محرومیت زدایی از منطقه به واسطه احداث بازار، میهمان سرا، بیمارستان و ایجاد طرح تعاون با مؤمنین...

7 - ایجاد تغییر بهینه در بافت شهری و معماری در چارچوب پروژه شهر سالم.

در طرح اصلی و اولیه توسعه در سال 1369 حدود 120 هزار متر مربع زیر بنا، در زمینی به وسعت سی هزار متر مربع پیش بینی شد که در برنامه نوسازی و بازسازی قرار گرفت. شایان گفتن است مجموعه قبلی آستان تنها مساحتی حدود چهار هزار متر مربع را در بر می گرفت. بر اساس این طرح، از گنبد مطهر تا شعاع 250 متر از هر طرف این فضا افزایش و توسعه می یافت و ابنیه های متعددی شامل مراکز رفاهی، خدماتی، بهداشتی، فرهنگی، تجاری، ورزشی و فضای سبز ایجاد می شد. (تصویر شماره 22)

برای اجرای این پروژه عظیم بدیهی بود نذورات، موقوفات و سایر درآمدهای آستان به هیچ وجه پاسخگوی هزینه های مورد نیاز نبود؛ لذا طی مدت اجرای طرح، با تلاش های معاونت اقتصادی آستان نسبت به استقرار در چندین مرحله و تحت عناوین مختلف از جمله وام قرض الحسنه، اوراق مشارکت شهر سالم و نیز فعالیت های اقتصادی از طریق جلب حمایت دولت و کسب موافقت ریاست محترم جمهوری وقت اقداماتی انجام شد. البته شایان ذکر است که آستان در هنگام تولید جدید از هیچ گونه بودجه دولتی و در آمد قابل توجهی که بتواند در اجرای طرح وسیع و گسترده حرم مطهر نقش اساسی ایفا کند برخوردار نبود. در یکی از بازدیدهایی که ریاست محترم جمهور وقت جناب آقای هاشمی رفسنجانی از طرح توسعه داشت، ضمن ستودن همت بلند تولید آستان، که با دست خالی کاری به این بزرگی را در خصوص حرم حضرت عبدالعظیم شروع کردند گفت: «شروع چنین طرح عظیمی با نداشتن بودجه ای مطمئن، همت بسیار جدی می خواهد که این همت قابل ستایش است.»

این طرح و توسعه با هفده پروژه اصلی و چندین پروژه فرعی در مجموعه و خارج آن در محورهای زیر از ابتدای سال 1372 به اجرا درآمد.

- 1 - بازسازی و توسعه حوزه علمیه برهان.
- 2 - ایجاد دارالضیافه در ضلع شرقی صحن امامزاده طاهر برای پذیرایی از شخصیت ها و اقدار مختلف زائران.
- 3 - تجهیز و توسعه کتابخانه آستان و احداث مکان جدیدی که گنجایش صد هزار جلد کتاب داشته و به کلیه وسایل مدرن و پیشرفته اطلاع رسانی، مجهز باشد.
- 4 - احداث دارالشفای کوثر در داخل حرم و مجهز به کلیه تجهیزات و تکنولوژی های پیشرفته پزشکی.
- 5 - ایجاد صحن بزرگی (صحن مصلی) در قسمت شرقی حرم، که صحن قبلی آستان (صحن باغچه علیجان) به وسیله زیرگذر به آن ارتباط یابد.
- 6 - احداث صحن جدیدی در جنوب حرم امامزاده حمزه علیه السلام.
- 7 - صحن امامزاده طاهر در قسمت شمالی مجموعه.
- 8 - ایجاد مصالایی به مساحت هفت هزار متر مربع در صحن جنوبی حرم امامزاده حمزه علیه السلام، همراه با صحن و امکانات جانبی آن.
- 9 - احداث دارالتولیه در ضلع غربی صحن امامزاده حمزه علیه السلام.
- 10 - احداث دانشکده علوم حدیث برای تدریس دروس حدیث و ایجاد کتابخانه تخصصی و مرکز نجوم و سایر امکانات آموزشی در آن.
- 11 - احداث سالن اجتماعات، همایش و کنفرانس ها.
- 12 - ایجاد مرکز فرهنگی جوانان.
- 13 - ساخت چندین شبستان و رواق و الحاق آنها به شبستان های قبلی برای گنجایش بیشتر زائران. از جمله رواق بین الحرمین، امامزاده طاهر علیه السلام، و امامزاده حمزه علیه السلام.
- 14 - احداث بست های جنوبی و شمالی.
- 15 - ساختمان جدید موزه آستان.

16 - ایجاد تخت گاه های شمالی و جنوبی.

17 - احداث بازار جدید.

ب: پروژه های فرعی

1 - احداث حسینیه در امتداد دارالضیافه که دارای صحن بزرگ و متصل به شبستان بین الحرمین باشد.

2 - توسعه در مانگه حضرت عبدالعظیم و ایجاد در مانگه تخصصی آن شامل

بخش های قلب و عروق، گوش و حلق و بینی، زنان، چشم پزشکی، جراحی عمومی، پوست، داخلی، دندان پزشکی، رادیولوژی، آزمایشگاه، داروخانه، تزریقات و پانسمان، واکسیناسیون و تنظیم خانواده.

3 - احداث وضوخانه ها و سقاخانه های متعدد با گنجایش قابل توجه.

4 - سیستم تأسیسات و موتورخانه مرکزی.

5 - احداث خیابان 20 متری در گرداگرد حرم مطهر که از چهار جهت جغرافیایی بتوان از طریق بلوارهایی به سهولت به حرم راه یافت.

در اینجا ابتدا يك نگرش کلی به طرح توسعه داشته و سپس آن را در سه محور مراکز زیارتی، علمی و خدماتی تشریح خواهیم کرد.

6 - احداث قرض الحسنه.

7 - احداث زائرسرا.

ج: پروژه های خارج از شهر ری

اشاره

1 - مؤسسه فرهنگی دار الحدیث در قم.

2 - احداث دانشکده و پژوهشکده حدیث در قم.

3 - زائرسرای حضرت عبدالعظیم در مشهد.

4 - مجتمع تفریحی، فرهنگی کوثر در روته فشم.

2 - نگاهی کلی و مختصر به مراحل اجرایی طرح توسعه از 1370 تا 1380ش

عملیات اجرایی پروژه احداث ابنیه ها و توسعه اماکن مجموعه آستان، در اوائل سال 1372ش، یعنی پس از تصویب نقشه های قطعی مربوط به موقعیت پروژه ها از سوی معاونت عمرانی و با حمایت معاونت اقتصادی آستان آغاز شد. برای انجام عملیات اجرایی، نخستین گام، آزادسازی زمین مورد نیاز بود که در آن قبور، دیوارها و اتاقک های مقابر قرار داشت و هر يك دارای صاحبان و وارثانی بودند. دیوارها و ساختمان های مقابر با کسب رضایت صاحبان و پرداخت مبالغی، ضمن رعایت موازین شرعی، تسطیح گردید، که البته به مرور زمان، خود دچار تخریب و ویرانی شده بود.

بخش عظیمی از زیربنای طرح را نیز خانه ها و مغازه ها اشغال کرده بودند، که ضمن مذاکرات متعدد با صاحبان و با متصرفان آنها، بدون نیاز به استفاده از اهرم های قانونی و به مرور زمان با رضایت آنان چهل هزار متر مربع از املاک محدوده خریداری و تخریب و تحویل معاونت عمرانی آستان شد. برای اجرای این آماده سازی بالغ بر پانزده میلیارد

ریال هزینه گشت. (تصویر شماره 32 و 33)

در این مجموعه، مراحل اجرایی شش پروژه به مدت حدود سه سال خاک برداری

و تسطیح شد، شامل:

1 - رواق های جدید.

2 - دارالتولیه.

3 - مصلاهی بزرگ ری.

4 - تخت گاه جنوبی.

5 - صحن مصلی.

6 - مرکز فرهنگی جوانان.

علاوه بر این، حدود 73 هزار متر مربع برای ایجاد گذرگاه های جنوبی و شرقی جهت دسترسی بهتر زائران و مجاوران به حرم مطهر نیز آزاد شد.

مراحل اجرایی این پروژه ها اندکی با کندی روبه رو بود و مشکلات متعددی

فراروی مسؤلان و کارشناسان قرار داشت که لزوم ایجاد تغییرات و تحولات اساسی در شیوه اداری طرح توسعه را مشهود می ساخت.

بنابراین به دنبال انتصاب معاونت جدید عمرانی آستان در اردیبهشت 1372، در نحوه مدیریت پروژه تحولات اساسی پدید آمد. این معاونت به تشکیل واحد های مختلفی نظیر دفتر امور معماری، سازه، نظارت، قراردادها، کنترل پروژه، تأسیسات و... اقدام و با جذب سی نفر از نیروهای متخصص و متعهد، فعالیت های عمده خود را در چهار زمینه زیر آغاز کرد.

1 - هدایت فعالیت های مختلف طرح توسعه مطابق برنامه ریزی های انجام شده.

2 - کنترل فنی نقشه های سازه، معماری تأسیسات (فاز دو).

3 - دستگاه نظارتی.

4 - فعالیت های امانی.

در گام بعدی، پیمان کاران و سنتی کاران دیگر برای شرکت در امور طرح توسعه دعوت شدند.

علاوه بر آن يك مركز کامپیوتری با امکانات مورد نیاز و پیشرفته برای پشتیبانی اجرایی و اطلاعاتی پروژه ها و تنظیم و کنترل سیستم های مالی و پرداختی تأسیس شد. گروه هایی از کارشناسان تحت نظارت معاونت عمرانی به کار گرفته شدند. بر این اساس و تلاش مجریان، ضمن برطرف شدن مشکلات و معضلات، روند احداث پروژه ها با سرعت بیشتر دنبال شد.

تا پایان سال 1373، یعنی شش ماه پس از این تحولات و تغییرات مدیریتی و اداری، گروه جدید به اجرای بیش از پنجاه هزار متر مربع از اسکلت پروژه ها یعنی نزدیک به چهار برابر میزان قبلی با صرف 5/1 برابر هزینه در سال های 71 و 72 توفیق یافت. از آن

هنگام اجرای پروژه های دیگر نیز آغاز شد. از جمله:

1 - دانشکده علوم حدیث.

2 - سالن اجتماعات و همایش ها.

ص: 144

3 - کتابخانه ری.

4 - بست جنوبی.

5 - حوزه علمیه برهان.

6 - صحن امامزاده حمزه.

7 - تخت گاه شمالی.

علاوه بر اجرای اسکلت پروژه ها در طی این مدت، بخش اعظم نازک کاری رواق های جدید به وسعت 4000 متر مربع انجام و مدت دو ماه بعد یعنی در خرداد 1374 به بهره برداری رسید، که از نظر سرعت عمل و کیفیت کار، شگفتی مسئولان و کارشناسان را برانگیخت. تجربه ها و موفقیت های اجرای پروژه در سال 72 و تغییرات و تحولات مربوط به آن، شور و دل گرمی بیشتری برای دست اندر کاران طرح پدید آورد که در سال 1374 ادامه روند توسعه با سرعت و شدت بیشتری دنبال شد. در این سال عملیات اجرایی پروژه های زیر آغاز شد:

1 - بیمارستان و درمانگاه تخصصی.

2 - ایجاد موزه.

علاوه بر آن اسکلت پروژه های زیر برپا شد:

1 - دارالتولیه.

2 - مرکز فرهنگی جوانان.

3 - مصالای بزرگ.

4 - صحن مصلی.

5 - صحن امامزاده حمزه.

6 - تختگاه شمالی و جنوبی.

7 - سالن اجتماعات و همایش ها.

همچنین بخش هایی از اسکلت پروژه های زیر به اجرا درآمد:

1 - دانشکده علوم حدیث.

2 - حوزه علمیه برهان.

3 - کتابخانه ری.

علاوه بر آن در سال 1374 عملیات نازک کاری پروژه های زیر اجرا شد:

1 - مصلی.

2 - مرکز فرهنگی جوانان.

3 - صحن امامزاده حمزه.

4 - دارالتولیه.

در خرداد ماه این سال، رواق های جدید بین الحرمین، امامزاده حمزه و امامزاده طاهر جمعا به وسعت 3700 متر مربع افتتاح و به مرحله بهره برداری رسید.

در طی این سال، حجم کار انجام شده نسبت به سال های قبل از آن، پیشرفت چشم گیری داشت به طوری که بیش از 163/16 متر مربع (2/19% از کل طرح) به اجرا درآمد.

بیشترین فعالیت های طرح توسعه در سال 1375 بر روی تکمیل و بهره برداری

پروژه های زیر متمرکز شد:

1 - مصلای بزرگ.

2 - دارالتولیه.

3 - مرکز فرهنگی جوانان.

4 - صحن مصلی.

5 - صحن امامزاده حمزه.

6 - رواق امامزاده طاهر.

7 - سرویس های بهداشتی جدید در ضلع شمالی صحن مصلی.

8 - اجرای اسکلت پروژه بیمارستان.

9- نازك كاری سایر پروژه های انجام شده.

در سال 1375 جمعا 17738 متر مربع از پروژه ها كه حدود 6/2% از كل طرح توسعه را تشكيل می داد تکمیل شد.

ص: 146

بیشترین حجم کار طرح توسعه در سال 1376 در پروژه های جنوبی طرح، شامل دانشکده های علوم حدیث، سالن اجتماعات، بست جنوبی و موزه متمرکز گشت.

علاوه بر آن، عملیات نازک کاری و کاشی کاری در بیشتر پروژه های زیر ادامه یافت:

1 - گنبد امامزاده طاهر علیه السلام .

2 - دیوارهای صحن مصلی.

3 - محراب مصلای بزرگ.

4 - راهروی ارتباطی صحن حضرت عبدالعظیم علیه السلام .

5 - راهروی ارتباطی صحن امامزاده طاهر علیه السلام .

6 - تخت گاه شمالی.

7 - ایوان های اصلی صحن امامزاده حمزه علیه السلام .

علاوه بر آن کارهای زیر در بخش تأسیسات انجام گرفت:

1 - طراحی و تأمین لوازم مورد نیاز موتورخانه مرکزی مجموعه، مستقر در پروژه دارالضیافه.

2 - عملیات گازرسانی و لوله کشی داخلی فاضلاب کل مجموعه.

3 - نصب دستگاه های هواساز و سایر امور برقی.

در این سال اجرای بخشی از اسکلت دارالضیافه، دیوار چینی کتابخانه بزرگ و بیمارستان ادامه یافت.

در سال 1377 بیشتر فعالیت های معاونت عمرانی به تکمیل عملیات نازک کاری پروژه های جنوبی اختصاص یافت که شامل این چهار پروژه می شد:

1 - تالار همایش.

2 - بست جنوبی.

3 - دانشکده علوم حدیث.

4 - موزه.

در آن مجموعه ها، نماکاری، سفید کاری، سنگ کاری کف و نما، نصب در و پنجره ها، نقاشی و... تا مرحله تکمیل دنبال شد. عملیات اجرایی مجموعه ورزشی از دیگر فعالیت های این سال بود که شامل استخر، سونای خشک، جکوزی، سالن بدن سازی می شد. در پروژه های ضلع شمالی نیز در طی سال 76 این عملیات ها به اجرا درآمد.

1 - تکمیل اسکلت دارالضیافه.

2 - بخش هایی از اسکلت بیمارستان.

3 - نمای بست شمالی و سنگ کاری راهرو ارتباطی بین صحن امامزاده طاهر علیه السلام و حضرت عبدالعظیم علیه السلام.

4 - عملیات نصب و تجهیز بخش هایی از موتورخانه مرکزی مجموعه شامل چهار

دستگاه دیگ بخار، سه دستگاه چیلر آبسرد.

حجم کل کارهای انجام شده در این سال به حدود هفتصد متر مربع (5/8% کل طرح) رسید.

بهره برداری از برخی پروژه ها و تکمیل آن ها، از جمله فعالیت های سال 1378 بود، شامل:

1 - تالار همایش.

2 - دانشکده دارالحدیث.

3 - بست جنوبی.

4 - موزه.

این ساختمان ها در دوم آبان ماه سال بعد با حضور ریاست مجمع تشخیص مصلحت نظام افتتاح و کار خود را آغاز کرد.

5 - ادامه عملیات کاشی کاری گنبد امامزاده طاهر علیه السلام، گلدسته ها، محراب مصلی و ایوان ها.

6 - احداث و تجهیز پست های برق و گاز.

ص: 148

7- اجرای لوله کشی فاضلاب.

8- تکمیل رینگ دور مجموعه در ضلع جنوبی.

در طی سال 1378 جمعا پنج هزار مترمربع از پروژه ها که در حدود 5% از کل طرح توسعه را تشکیل می داد، اجرا شد.

از ابتدا تا پایان سال 1378 جمعا بیش از 75 هزار متر مربع از کل طرح توسعه به اجرا درآمد که 75% کل طرح توسعه را پوشش می داد. (تصویر شماره 30 و 31)

3- طرح تفصیلی و تشریح عملیات اجرایی توسعه حرم

پس از نگرشی اجمالی و کلی به طرح توسعه، در این قسمت، عملیات اجرایی طرح در چهار بخش، از آغاز تا پایان به تفصیل تشریح می گردد:

الف - بخش اول: احداث و توسعه اماکن زیارتی و عبادی.

ب - بخش دوم: احداث و توسعه اماکن فرهنگی.

ج - بخش سوم: احداث و توسعه اماکن رفاهی و خدماتی.

د - بخش چهارم: ایجاد مراکز و امکانات تأسیساتی و زیربنایی.

الف - بخش اول: احداث و توسعه اماکن زیارتی و عبادی

اشاره

در این قسمت، عملیات اجرایی طرح توسعه پروژه های مربوط به حرم حضرت

عبدالعظیم علیه السلام، امامزاده حمزه علیه السلام و امامزاده طاهر علیه السلام تشریح می گردد.

1- احداث رواق ها و شبستان های جدید

اشاره

چنان که در فصل پیشین اشاره شد تا قبل از توسعه عصر حاضر، مجموعه حرم های سه گانه تنها دارای 3 رواق شرقی، غربی و شمالی بود. تمامی این سه رواق مساحتی کمتر از چهار هزار مترمربع را در بر می گرفت که به هیچ رو گنجایش لازم برای جمعیت روزافزون زائران حرم های سه گانه را نداشت. بنابراین نخستین پروژه های طرح توسعه،

احداث رواق های جدید بود، که حرم عبدالعظیم علیه السلام را از سمت جنوب و شرق گسترش می داد و آن را به وسیله يك رواق بزرگ و سرپوشیده به حرم امامزاده طاهر علیه السلام متصل می ساخت تا امکان رفت و آمد و ارتباط بین سه حرم در این مجموعه با ظرفیت و گنجایش زیاد فراهم آید.

این رواق ها عبارت بودند از:

1 - 1 - رواق بین الحرمین

تا قبل از اجرای طرح توسعه، يك رواق كوچك با عنوان بین الحرمین وجود داشت که مقبره امامزاده حمزه علیه السلام را به حضرت عبدالعظیم علیه السلام متصل می ساخت؛ البته چنان که گفته شد، دو مقبره تا قبل از عصر قاجار با یکدیگر فاصله داشت.

در این طرح، رواقی دیگر با همین عنوان، احداث شد تا حرم عبدالعظیم حسنی و امامزاده حمزه را به حرم امامزاده طاهر، که تا این هنگام هیچ راه ارتباطی جز از داخل صحن عتیق نداشت وصل کند. این پروژه برای تسهیل رفت و آمد و تردد زائران و ارتباط سه حرم با یکدیگر اجرا شد.

رواق بین الحرمین از سمت شمال به امامزاده طاهر علیه السلام، از سمت جنوب به امامزاده حمزه علیه السلام و از سمت غرب به امامزاده عبدالعظیم علیه السلام متصل شد که در مساحتی به وسعت 1266 مترمربع احداث گشت. در مجموع بر اساس طرح، چهار رواق دیگر در این قسمت ایجاد شد که شامل رواق های امامزاده طاهر، امامزاده حمزه، شیخ ابوالفتوح رازی و حاج اسماعیل رضایی بود. مجموع زیربنای تقریبی این چهار رواق، 3700 متر مربع را در بر می گرفت.

پروژه رواق های یاد شده از اردیبهشت سال 1371 آغاز گردید. فونداسیون و شمع گذاری رواق بین الحرمین در آن سال به اتمام رسید و در سال 1372 اسکلت بتنی آن نصب شد. در سال 1373 ضلع شرقی رواق، اسکلت گذاری و بر فراز آن

طاق های ضربی و قوسی با آجر برپا شد. عملیات نازک کاری و سنگ کاری بدنه و کف و مقرنس سقف تا پایان 1373 تکمیل گشت. لازم به ذکر است در نازک کاری و امور تزئینی دیوار رواق ها از معماری اصیل و سنتی اسلامی استفاده شد و زیباترین هنرهای کاربردی، سنگ کاری، کاشی کاری، و سپس آئینه کاری در آن به کار رفت. معماران برجسته سنتی کار، جلوه هایی از هنر معماری اسلامی را در آن رواق ها به نمایش گذاشتند.

کف و ازاره دیوارهای طرفین رواق و بخشی از ستون های آن از سنگ مرمر سبز و زیبایی پوشیده شد. این سنگ کاری به همراه نقاشی های تزئینی سقف رواق و گچ بری های آن صورت گرفت که از 1374 تا 1377 عملیات اجرایی تزئینات روئین رواق به کلی پایان یافت. رواق بین الحرمین از يك سیستم هواسازی با موتورخانه برخوردار است که در تابستان هوای مطبوع و خنک را به زائران تقدیم می کند. این رواق ها در سال 1374 توسط ریاست محترم جمهور وقت به بهره برداری رسید. (تصویر شماره 34)

2 - 1 - رواق امامزاده حمزه علیه السلام

یکی دیگر از رواق های احدائی در طرح توسعه، رواقی در جنوب امامزاده حمزه علیه السلام بود. این امامزاده قبل از توسعه فضایی بسیار تنگ و کوچک داشت که به هیچ وجه امکان بهره برداری مناسب از آن مقبره نبود و تنگی آن مشکلاتی را برای زائران آن بزرگوار فراهم ساخته بود. در طرح توسعه، عملیات اجرایی رواق امامزاده حمزه علیه السلام از سال 1371 آغاز شد. ابتدا دیوارخانه های گلین و قدیمی اطراف حرم تخریب و سپس اسکلت بتنی آن در سال 1372 نصب شد. عملیات زیرکاری رواق تا سال 1373 ادامه یافت و در سال 1374 عملیات روکاری و گچ بری و سپس سنگ کاری ازاره های دیوار و کف نیز به پایان رسید. تا فروردین 1375 نیز نمای دیوار غربی رواق امامزاده حمزه علیه السلام از سمت صحن آیت الله کاشانی با آجرها و کاشی های لاجوردی تزئین و نماسازی شد. عملیات اجرایی این رواق در ابتدای سال 1375 به پایان رسید. (تصویر شماره 35)

به موازات اجرای پروژه رواق بین الحرمین در 1371، عملیات اجرایی رواق

امامزاده طاهر علیه السلام نیز آغاز شد. بقعه امامزاده طاهر علیه السلام همانند امامزاده حمزه علیه السلام از فضایی بسیار کوچک برخوردار بود که گنجایش زیادی نداشت. لذا برای تسهیل و بهره برداری بیشتر زائران این حرم، عملیات احداث رواق بزرگ آغاز شد. ابتدا زمین ها و خانه های اطراف حرم آزاد و سپس عملیات اجرای فونداسیون و اسکلت در 1372 آغاز شد. این پروژه تا اواسط 1374 با اجرای عملیات نازک کاری، کف سازی و گچ بری سقف ها به طور کامل پایان یافت و نام «رواق بین الحرمین» به خود گرفت. بخشی از رواق نیز به عنوان شبستان زنانه در 1375 بهره برداری شد. مرحله دوم این پروژه به تعویض و بازسازی کاشی های گنبد امامزاده طاهر علیه السلام اختصاص داشت که در 1374 برداشتن کاشی های فرسوده گنبد آغاز و در 1378 تمامی پوشش روئین گنبد تعویض و بازسازی شد. مرحله سوم این عملیات، آینه کاری داخل مرقد و حرم امامزاده طاهر علیه السلام بود که در 1377 به پایان رسید و تمامی بدنه و سقف حرم مطهر با آینه تزئین گشت. این کار سپس در داخل رواق امامزاده طاهر علیه السلام نیز انجام و در اردیبهشت 1378 رواق یاد شده به طور کامل آینه کاری و تزئین شد. این رواق نیز چون رواق های دیگر از سیستم هواسازی و تهویه مناسبی برخوردار است.

این چهار رواق به عنوان بخش اول طرح توسعه در روز دهم خرداد ماه 1374 با حضور ریاست جمهوری وقت، آقای هاشمی رفسنجانی افتتاح و بهره برداری شد. بر لوح افتتاحیه این رواق می خوانیم.

بسم الله الرحمن الرحيم

خداوند منان را سپاس که در پرتو عنایات و الطاف خاصه حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف ارواحنا فداه در دوران رهبری حضرت آیه الله خامنه ای ادام الله ظلّه علی رؤوس المسلمین در راستای اهداف نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در ترویج مکتب اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام

نخستین بخش از طرح عظیم توسعه آستان مقدس حضرت عبدالعظیم با اهتمام نماینده ولی فقیه و تولیت این آستان نور و هدایت، حضرت حجة الاسلام و المسلمین محمدی ری شهری به مرحله بهره برداری رسید و در تاریخ چهارشنبه اول محرم الحرام 1416 هجری قمری مطابق با دهم خرداد 1374 هجری شمسی با حضور مقام محترم ریاست جمهوری اسلامی ایران حضرت حجة الاسلام و المسلمین هاشمی رفسنجانی افتتاح گردید.

1 - مساحت شبستان امامزاده حمزه علیه السلام 1334 متر مربع.

2 - مساحت شبستان امامزاده طاهر علیه السلام 911 متر مربع.

3 - مساحت شبستان بین الحرمین 1266 متر مربع.

4 - مساحت شبستان ابوالفتوح رازی رحمه الله 173 متر مربع (تصویر شماره 36)

ضریح جدید امامزاده طاهر علیه السلام

چنان که قبلاً ذکر شد، بر مرقد مطهر امامزاده طاهر علیه السلام ضریح فولادی امامزاده حمزه در عصر ناصری نصب گردید. در طرح توسعه، یک ضریح جدید از نقره در روز مباحله یعنی 24 ذی حجه 1422 ق. برابر با (اسفند 1380) به جای آن قرار یافت. این ضریح جدید از 480 کیلوگرم برنج و مس ساخته شده و در بعضی از قسمت های آن از آب کاری طلا استفاده کرده اند.

سوره مبارکه هل اتی و اشعار محتشم کاشانی با خط مینا و به رنگ سبز و لاجوردی بر ضریح مطهر نقش بسته است. ضریح جدید توسط چند تن از هنرمندان اصفهانی به صورت هشت ضلعی ساخته شده که نمونه منحصر به فرد در ایران محسوب می شود و تنها نمونه مشابه آن با ابعادی کوچکتر ضریح مختار در نجف اشرف است که آن هم ساخته هنرمندان اصفهانی است.

معرق کاری داخل ضریح و خطاطی و ساخت گره های چینی سقف ضریح و سایر اقدامات مربوط به نصب ضریح جدید توسط هنرمندان آستان مقدس صورت پذیرفته است. (تصویر شماره 37)

چهارمین رواق به نام برادر طیب رضایی یعنی حاج اسماعیل نام گذاری شده است. این رواق کوچک بین رواق امامزاده طاهر و رواق بین الحرمین قرار دارد. قبر اسماعیل رضایی که همراه برادرش در خرداد 1342 ش توسط مأموران ساواک اعدام شد در این رواق قرار دارد.

2 - بست های جنوبی و شمالی

اشاره

به قسمت های ورودی مجموعه حرم های مطهر، از سمت های مختلف بست گفته می شود. این بست ها علاوه بر آن که راه ورودی حرم ها است، در انسجام و سازماندهی و تسهیل عبور و مرور زائران نقش مهمی دارد و علاوه بر آن به هنگام مراسم های مختلف مثل اعیاد و عزاداری ها و ازدحام بیش از حد زائران، می تواند مکان مناسبی برای این گونه اجتماعات باشد. وجه تسمیه بست برای این گونه مکان ها این بوده که برخی برای حفظ خود از گزند مأموران حکومتی و در حقیقت برای تأمین امنیت خود در این مکان ها بست می نشستند تا کسی را یارای تعرض به آنها نباشد. از قدیم الایام حرم عبدالعظیم علیه السلام نیز به عنوان بست مطرح بوده و مجرمان اگر به آنجا پناه می بردند عاملان حکومتی قادر به خارج کردن آنان از بست نبودند.

در هر حال تا قبل از توسعه عصر حاضر، آستان عبدالعظیم علیه السلام دارای مکان های ورودی به عنوان بست نبود. در طرح توسعه اخیر، برای این مجموعه دو بست در سمت جنوب و شمال آستانه در نظر گرفته شد، تا زائران از آن طریق به حرم های مجموعه راه یابند. هر یک از این بست هایش از هزار متر مربع زیربنا را به خود اختصاص داده است.

1 - 2 - بست جنوبی و نگارخانه عترت

این بست که به عنوان ورودی جنوبی مجموعه طرح توسعه محسوب می گردد، 1223 متر مربع و 698 متر زیربنا را تشکیل می دهد که مابین پروژه های تالار اجتماعات و

دانشکده علوم حدیث و در سه طبقه احداث شد. طبقه همکف آن به صورت حیاط، طبقه اول آن دارای اتاق های رابط بین دو پروژه فوق الذکر و طبقه زیر زمین آن به صورت یک سالن چند منظوره برای پشتیبانی برنامه ها و گردهمایی های تالار همایش به کار می رود. این بست دقیقا در امتداد گنبد حرم حضرت عبدالعظیم احداث شده و دارای دو ضلع شمالی و جنوبی است.

بر مبنای طراحی های به عمل آمده، یک بلوار، بست جنوبی را به بزرگراه های اطراف شهر ری متصل می کند.

عملیات اجرایی بست جنوبی از اردیبهشت 1373 آغاز و فونداسیون و نیز ستون ها و در آن سال تا 90% استوار گشت و دیوارهای داخلی و خارجی نیز در سال 1374 و 1375 برپا شد. این بست دارای یک حیاط در سمت جنوبی است که از فروردین 1376 آغاز و در اسفند 1377 بهره برداری شد. سر در ورودی زیبای آن نیز در پایان همان سال افتتاح و کنگره های دو طرف درب ورودی با کاشی کاری های لاجوردی و آجر تزئین گردید.

در مکان زیرزمین بست جنوبی، که در شهریور 1378 افتتاح شد، آثار هنر اسلامی با عنوان نگارخانه عترت به نمایش گذاشته شده است. (تصویر شماره 38)

2 - 2 - بست شمالی

این بست، مجموعه حرم مطهر را از طریق میدان کوچکی به مرکز شهر ری متصل میکند. اجرای پروژه بست شمالی با زیربنای 1900 متر مربع باعث کاهش حجم ترافیک عبوری زائران از طریق بازار قدیم شده و هنگام برپایی مراسم و مناسبت ها، عبور و مرور زائران به هنگام افزایش تعداد آنان تسهیل می یابد.

بست شمالی را در امتداد گنبد مصلاهی بزرگ ری احداث کردند. این بست نیز همانند بست جنوبی در دو طبقه با یک زیرزمین به ارتفاع هفت متر در پایین ساختمان های کتابخانه ری و دارالضیافه ساخته شد. دیوارهای داخلی و خارجی بست

شمالی همانند بست جنوبی با نمایی زیبا و جلوه ای از هنر و معماری اسلامی با الفاظ جلاله و اسامی اهل بیت عصمت و طهارت تزئین و کف آن نیز با سنگ گرانیث پوشیده شد. عملیات اجرایی بست شمالی از مهر 1375 با تخریب مکان قبلی آغاز و سپس فونداسیون آن اجرا و اسکلت بتنی نیز تا تیر 1376 استوار شد. در بست شمالی حیاطی ساختند که عملیات اجرایی آن در پایان سال 1378 به نازک کاری رسید. در 1379 امور رسمی بندی و نازک کاری آن انجام گرفت و عملیات سنگ بدنه آن نیز تکمیل شد. (تصویر شماره 39)

3 - صحن های جدید

اشاره

چنان که شرح آن رفت، تا قبل از توسعه کنونی، تنها يك صحن اصلی در سمت

شمال آستان احداث شده و چند صحن کوچک نیز وجود داشت که به هیچ رو گنجایش جمعیت روزافزون زائران را نداشت. بنابراین در طرح توسعه حرم، احداث چهار صحن جدید در نظر گرفته شد. این صحن ها عبارت بودند از:

1 - صحن مصلی.

2 - صحن امامزاده حمزه علیه السلام .

3 - صحن امامزاده طاهر علیه السلام .

4 - حیاط شیخ ابوالفتوح رازی.

3 - 1 - صحن مصلی

بزرگ ترین صحن مجموعه، صحن مصلی است که در قسمت شرقی حرم عبدالعظیم حسنی علیه السلام و ضلع شمالی پروژه مصلی قرار گرفته و 2757 متر مربع مساحت و زیربنا دارد. مکان صحن مصلی، همان صحن قدیم باغچه علی جان بود که در مهر 1372، هم زمان با آغاز عملیات اجرایی قسمت های مختلف پروژه، آن صحن نیز تسطیح و

ص: 156

سپس پی کنی و فونداسیون آن آغاز شد. اسکلت آن در همان سال به طور کامل برپا و دیوارها و سقف صحن در سال بعد و سپس در 1374 عملیات نازک کاری آن شروع شد. این عملیات تحت هدایت دو تن از معماران و هنرمندان سنتی کار، آقای امانی و بیابانی انجام گرفت. صحن مصلی از طریق زیرگذری که آن را در 1375 ساختند با صحن عتیق ارتباط می یابد. رواق های اطراف صحن نیز در این سال به بهره برداری رسید. در طی سال های 76 تا 78 بقیه عملیات اجرایی و نازک کاری صحن ادامه یافت. اکنون تنها بخش اندکی از کاشی کاری کنگره های ورودی و ایوان ها باقی مانده و در حال اجراست. صحن مصلی، که محل ورود زائران از بلوار شرقی است به سبک چهار ایوانی ساخته شد و فضایی مطلوب برای مناسبت ها و مراسم های مختلف و نماز جماعت ها فراهم آورده که از این صحن به عنوان فضای کمکی مصلی استفاده می شود.

مصلاي بزرگ که بعد از آن سخن خواهیم گفت، به وسیله يك ایوان مزین به کاشی و آجر، به صحن مرتبط می شود. اطراف صحن، غرفه ها و راهروهای ارتباطی مناسبی ساخته اند و در قسمت فوقانی آن ها، کتیبه کاشی کاری حاوی خطبه بدون الف حضرت علی علیه السلام را که از معجزات آن حضرت است نصب کرده اند. در بخشی از صحن، قبوری در سه طبقه ساخته شده که به فروش می رسد. این صحن به همراه مصلاي بزرگ در بهمن 1375 با حضور حجّه الاسلام والمسلمین هاشمی رفسنجانی ریاست جمهوری وقت بهره برداری شد. امکاناتی شامل سرویس های بهداشتی و وضوخانه نیز در ساختمان جنبی مصلی تحت عنوان توسعه مصلی با زیربنای سه هزار متر مربع احداث شده است. بر اساس دستور تولیت محترم آستان، معاونت اقتصادی در حال پیگیری اجرای طرح چترسایبان متحرک برای صحن مصلی است که کلّ صحن در پوشش آن قرار گیرد. این کار برای استفاده مناسب تر از صحن در موقعیت ها و مراسم های ویژه صورت می گیرد. (تصویر شماره 40)

3 - 2 - صحن امامزاده حمزه علیه السلام

این صحن در قسمت جنوبی حرم امامزاده حمزه علیه السلام با مساحت 1718 متر مربع ساخته شد. عملیات اجرایی آن در اردی بهشت 73 آغاز گردید. مکان صحن، ضلع جنوبی صحن قدیم باغچه علی جان بود. عملیات اجرایی تسطیح و سپس فونداسیون و اسکلت تا پایان آن سال به طور کامل انجام شد و بخشی از نازک کاری نیز با همت پیمانکاران طرح به اجرا درآمد. درب ورودی اصلی صحن نیز در سمت جنوب امامزاده حمزه قرار گرفت. ایوان بزرگ بسیار زیبای ورودی صحن با کاشی های لاجوردی و خطوط زیبای ثلث در ضلع شمالی، عظمت خاصی را به این صحن و آرامگاه بخشیده است. بر روی کتیبه های اطراف، خطبه بدون نقطه امام علی علیه السلام، بر روی کاشی ها، زینت بخش صحن گشته است. کف صحن با سنگ گرانیت مفروش و آب نمایی در وسط صحن زیبایی خاص به مجموعه داده است. ضلع شمالی صحن تا ابتدای سال 75 تکمیل شد و نازک کاری ضلع غربی و شرقی نیز در اواسط سال 75 به پایان رسید. رواق صحن و رسمی بندی و مقرنس آن نیز انجام و نهایتاً در پایان سال 1378 همه قسمت ها تکمیل و بهره برداری شد. مجموع مساحت صحن و رواق به 2288 متر مربع می رسد. صحن امامزاده حمزه محل ورود زائرانی است که از بست جنوبی وارد حرم می شوند و با سایر صحن های یاد شده ارتباط می یابند. حیاط کوچکی به نام ابوالفتوح رازی نیز این صحن را به مصلی وصل می کند. پروژه های دار التولیه، سالن اجتماعات و... در مجاورت این صحن قرار دارد. (تصویر شماره 41)

3 - 3 - صحن امامزاده طاهر علیه السلام

در قسمت شمالی مجموعه و در ضلع شرقی حرم امامزاده طاهر علیها السلام و در محلّ صحن قدیمی آن قرار دارد، که مساحتی حدود هفتصد متر مربع را به خود اختصاص می دهد. عملیات اجرایی از 1373 آغاز شد و تا پایان 1374 بخش عمده ای از ضلع غربی آن نازک کاری و در سال بعد نیز کاشی کاری آن به پایان رسید. این ضلع در صحن آیت الله

کاشانی قرار گرفته است. صحن دارای سه ضلع غربی، جنوبی و شرقی است.

رسمی بندی های ورودی صحن از سوی رواق زنانه امامزاده طاهر علیه السلام، سنگ فرش های کف و بدنه تا پایان سال 1375 نیز تکمیل و مجموع صحن و ایوان آن در پایان 1378 بهره برداری شد.

در ضلع شرقی این صحن، پروژه بیمارستان (دار الشفای کوثر) و پروژه های تختگاه به اجرا درآمد، صحن امامزاده طاهر علیه السلام در حد فاصل بست شمالی و صحن مصلی قرار دارد و زائرانی که از بست شمالی به مجموعه وارد می شوند می توانند از طریق آن به حرم راه یابند. یک راهرویی نیز این صحن را با حوزه علمیه برهان و کتابخانه آستان مرتبط می سازد. این صحن با آب نما و رواق های اطراف، زیبایی خاصی دارد.

پروژه بازسازی کاشی های گنبد امامزاده طاهر علیه السلام نیز همزمان به اجرا درآمد. ابتدا کاشی های فرسوده را برداشتند و سپس کاشی های جدید به همان سبک گذشته به رنگ سفید و لاجوردی به جای آن ها تعبیه کردند. (تصویر شماره 42 و 43)

3 - 4 - حیاط شیخ ابوالفتح رازی

این حیاط را که وسعت آن حدود 260 مترمربع است، بین صحن های مصلی و امامزاده حمزه ساخته اند. عملیات اجرایی در 1374 آغاز و در طی سال های 1374 تا 1378 دیوارهای آن برپا و عمده کاشی کاری حیاط در 1379 تکمیل شد. از نکات قابل توجه این حیاط، کاشی کاری زیبای آن با طرح های اسلیمی و لاجوردی است که بخشی از آن هنوز در حال اجرا و تکمیل است.

4 - مصلاي بزرگ

در طرح توسعه، ایجاد يك مصلاي بزرگ، برای برگزاری نمازهای جمعه و سایر مناسبت ها پیش بینی شده بود. این نمازگاه از آن جهت با اهمیت است که از گذشته تا کنون برای انجام چنین همایش های عبادی و مذهبی در شهر ری مکانی وجود نداشت.

ص: 159

مکان مصلی در محل تلاقی محورهای شمالی و غربی مجموعه طرح توسعه انتخاب شد تا امکان دسترسی مناسب به آن وجود داشته باشد.

عملیات اجرایی این نمازگاه با زیربنای 8230 متر مربع و با طول و عرض 62 و 36 متر، در دو طبقه با مساحت 2923 متر مربع، از اردیبهشت 1372 آغاز شد. مصلی دارای گنبدی زیبا و مرتفع است. عملیات سازه و فونداسیون و اسکلت آن در 1373 به طور کامل انجام و دیوارهای داخلی و خارجی، تأسیسات و نازک کاری آن نیز در 1374 انجام شد. فضای مفید شبستان مردانه حدود 2858 متر و شبستان زنانه 1993 متر، ارتفاع بنا از کف تا انتهای گنبد سی متر با عمق 22 متر است.

در 1373 آرماتوربندی گنبد بزرگ آن انجام و در پایان آن سال قالب آهنی گنبد پیش ساخته بر فراز مکان آن استقرار یافت و با بتن مخصوص پوشش داده شد. گنبد را با ساقه ای به ارتفاع 5/2 متر و قطر چهارده متر و از نوع شلجمی ساخته اند. آیت الکرسی بر روی کاشی هایی با خط زیبای ثلث گرداگرد مقرنس های داخلی سقف کتابت شد. در سقف شبستان نیز نقاشی سنتی و گره های گچی کار شده، کف نیز سنگ فرش، بدنه ها گچ کاری، برای تأمین نور نیز از شیشه های رنگی استفاده شده است. ساخت يك محراب زیبا با دو دهانه مقرنس متوالی و تو در تو که به لحاظ هنری کم نظیر و با کاشی کاری معرق تزئین گشته است، همراه با سوره مبارکه جمعه و احادیثی در خصوص نماز، معماری سنتی اسلامی را به نمایش می گذارد.

این مصلی به لحاظ هنری، ویژگی های بسیار ممتازی دارد، در يك نگاه خارجی به صورت حجم هایی شکسته و منحنی است که طی مراحل روی هم قرار گرفته و در نهایت به گنبد و آسمان ختم می شود. گنبد آن نیز شبیه گنبد مدرسه سپهسالار است که در عصر ناصری ساخته شده است.

سقف اصلی مصلی از داخل شامل 9دهنه است که 4دهنه از آن به صورت 9کاسه و چهار دهنه دیگر چهار کاسه و يك دهنه نیز گنبد بزرگ در آن اجرا شده است.

در سقف شبستان زنانه و در طبقه دوم و هم چنین قسمت زیرین آن نیز انواع

گره های گچی به صورت کیلویی مقرنس اجرا شده که نمودی از اعتلای هنر هندسه اسلامی است.

اطراف شبستان مردانه و ستون های آن، دوردیف موازی، کتیبه هایی از نوع گچ و کاشی معرق کار شده، که زیبایی خاصی به مجموعه بخشیده است. این کتیبه ها حاوی قسمت هایی از دعای عرفه و دعای افتتاح است. هم چنین سقف مصلی با نقاشی های زیبا و با اسماء الهی و معصومین علیهم السلام تزئین یافته است.

کف و بخشی از دیوارهای بنا را با سنگ گرانیت و مرمر پوشانیده اند.

در داخل مجموعه سیستم سرمایش و گرمایش مجهزی شامل ده دستگاه هواساز نصب شده است.

ساختمان مصلی هم چنین از سیستم های پیشرفته صوتی، اعلام و اطفای حریق و لوسترهای متعدد روشنایی تشکیل یافته که این لوسترها در کارگاه های لوسترسازی آستانه ساخته شده است.

پروژه مصلی در بهمن 1375 همزمان با میلاد با سعادت امام حسن مجتبی علیه السلام و با حضور حجّه الاسلام والمسلمین هاشمی رفسنجانی، بهره برداری گردید و هم اکنون نمازهای یومیه و نیز نماز جمعه و سایر مراسم های معنوی و عبادی در این مصلی انجام می گردد. بر لوح افتتاحیه مصلی می خوانیم:

بسم الله الرحمن الرحيم

واقم الصلوة لذكري

حمد و سپاس فراوان خداوند منان را سزااست که در پرتو عنایات خاصه او و توجهات ویژه حضرت بقیة الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف در دوران ولایت و رهبری حضرت آیت الله خامنه ای ادام الله ظلّه علی رؤوس المسلمین در راستای اهداف نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در ترویج فرهنگ حیات بخش قرآن و عترت علیهم السلام، ساختمان مصلی بزرگ ری، به وسعت 8000 متر مربع، به عنوان دومین بخش از طرح عظیم توسعه آستانه مقدس حضرت عبدالعظیم الحسنی علیه السلام با اهتمام نماینده محترم ولی فقیه و تولیت آستان

ص: 161

مقدس، حضرت حجة الاسلام و المسلمین محمدی ری شهری به مرحله بهره برداری رسید و همزمان با سالروز خجسته سبط اکبر، حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام در روز شنبه پانزدهم رمضان المبارک 1417 هجری قمری برابر با ششم بهمن ماه سال 1375 هجری شمسی با حضور مقام محترم ریاست جمهوری اسلامی ایران حضرت حجة الاسلام و المسلمین هاشمی رفسنجانی افتتاح گردید.

عناوین سایر پروژه ها

1 - ساختمان دارالتولیه به وسعت 5000 متر مربع

2 - ساختمان مرکز فرهنگی جوانان به وسعت 4800 متر مربع

3 - ساختمان صحن مصلی به وسعت 1700 متر مربع

4 - ساختمان صحن امامزاده حمزه به وسعت 1600 متر مربع (تصویر شماره 44 و 45 و 46)

5 - تخت گاه ها و راهروها

در دو طرف صحن امامزاده طاهر (جنوبی و شمالی)، فضاهای خاصی به عنوان استراحت گاه و سفره خانه در نظر گرفته شده که این ساختمان ها به تخت گاه موسوم و دارای سه سالن پنجاه متر مربعی است. خانواده ها یا گروه ها و هیأت های مختلف از شهرهای دور امکان می یابند تا لختی در آن بیاسایند و سفره ای گشوده غذایی تناول کنند. تخت گاه جنوبی در يك طبقه و تخت گاه شمالی در دو طبقه با مجموع زیربنای 1077 متر مربع در مساحت 2280 متر مربع احداث گردیده است. فونداسیون تختگاه جنوبی و ضلع شرقی طرح توسعه از بهمن 1372 آغاز و اسکلت آن تا پایان سال بعد به طور کامل استوار گردید. نیمی از نازک کاری آن انجام و دیوارهای داخلی و خارجی نیز ساخته شد. تخت گاه جنوبی دارای دو ضلع جنوبی از صحن مصلی و ضلع شمالی است که عملیات اجرایی آن دو در 1375 به پایان رسید و مقرنس بسیار زیبای میانی آن در 1375 تکمیل شد. فونداسیون آن تخت گاه شمالی در 1373، و اسکلت آن در 1374 به همراه دیوارهای داخلی و خارجی استوار و ضلع شمالی و جنوبی آن نیز تا سال 1378 تکمیل شد.

ص: 162

در قسمت میانی تخت گاه شمالی نیز مقرنس زیبایی با ترکیب آجر و کاشی، که گرداگرد سقف زیرین آن کتیبه ای از آجر به خط تزئینی کوفی قرار داده شده، جلوه زیبایی به این تخت گاه بخشیده است. نمای تخت گاه های شمالی و جنوبی نیز در 1379 کاشی کاری شد.

به منظور ایجاد ارتباط صحن عتیق و صحن جدید امامزاده طاهر علیه السلام، راهروی سرپوشیده ای به عرض سه متر اجرا شد که به این ترتیب زائران می توانند از بست شمالی مستقیماً وارد صحن اصلی شوند. دیوارهای این راهرو نیز با آجر و نقوش مختلف تزئین شده است.

6 - حسینیه اثنی عشری

یکی دیگر از اماکن مذهبی که به عنوان مُعوض بنا شد، حسینیه اثنی عشری بود. این حسینیه در رژیم گذشته ساخته شده بود و چون در فضای طرح توسعه قرار داشت، در ابتدا تخریب و با نظر تولیت محترم در یکی از زمین های موقوفه آستان واقع در ضلع جنوبی پارکینگ شهر ری، مکانی به مساحت 1800 متر مربع به جای آن انتخاب شد و ساخت حسینیه ای جدید و بزرگتر با زیربنای 5260 متر مربع در دستور کار پروژه قرار گرفت. عملیات اجرایی پی کنی این پروژه از خرداد 1370 آغاز و پس از اجرای فونداسیون، اسکلت و دیوارها، در سال های 76 و 78 نیز بقیه قسمت ها از جمله تأسیسات نصب و به مرحله نازک کاری رسید. این حسینیه در سه طبقه در 1379 تکمیل و به بهره برداری رسید. (تصویر شماره 47)

7 - موقعیت مقبره ها و مزارات مجموعه آستان در توسعه جدید

اشاره

از دیرباز، به سبب قداست مکان هایی از جمله مقابر و حرم های مطهر اهل بیت علیهم السلام و فرزندان آنان، بسیاری از بزرگان و علما براساس وصیتشان در آن مکان های مقدس و مبارک به خاک سپرده می شدند. جوار پاک و مطهر عبدالعظیم حسنی علیه السلام، آرامگاه ابدی

بسیاری از رجال، علما، اندیشمندان و سایر طبقات مردم گردیده است. برخی از آنان در داخل حرم مطهر، از جمله شبستان های مجاور قبور سه گانه امامزادگان واجب التعظیم و بسیاری دیگر نیز در خارج از حرم، یعنی صحن باغ طوطی و صحن مصلاهی بزرگ در خاک آرمیده اند که در این جا به نام رجال و برجستگان مدفون در این اماکن اشاره می شود، اگرچه شمارش و ذکر نام آنان به ویژه در صحن باغ طوطی بسیار دشوار است، اما در این مختصر از مشهورترین آن افراد نام می بریم. شایان ذکر است در توسعه اخیر، ضمن هم سطح سازی قبور و سازماندهی آنها، برای ماندگاری نام آنان نیز اقداماتی یکسان به ویژه در داخل رواق ها صورت پذیرفته است و نام و مشخصات متوفی، بر روی سنگفرش ها با خط نستعلیق و در رنگهای سبز و قرمز ثبت شده است. (تصویر شماره 48)

الف - قبور رواق ابوالفتوح رازی

1 - ابوالفتوح رازی، مفسر کبیر و بزرگ قرآن و صاحب تفسیر مشهور ابوالفتوح (ف538ق). نخستین تعمیر بر مقبره او در 1315ش انجام شده بود.

2 - میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، (1215ق) صاحب منشآت و از رجال بزرگ عصر قاجار، وزیر عباس میرزا و ولیعهد محمدشاه.

3 - میرزا علی فرزند ابوالقاسم قائم مقام فراهانی.

4 - میرزا علی اکبر فرزند ابوالقاسم.

5 - میرزا محمد فرزند ابوالقاسم.

6 - میرزا ابوالحسن فرزند ابوالقاسم.

7 - مقبره معروف به دراویش، شامل چند تن از دراویش و صوفیه.

8 - شیخ محمدرضا خاتمی بروجردی.

9 - حاج میرزا ابوالفضل کلانتری تهرانی (1316ق)، صاحب شفاء الصدور و شرح زیارة العاشور.

10 - حاج میرزا ابوالقاسم کلانتری (1292ق) کتاب مطارح الانظار.

- 11 - علامه محمد قزوینی، استاد دانشگاه تهران، نویسنده و مؤلف معاصر (ف1328ش).
- 12 - علامه سید محمد فرزانه، استاد دانشگاه تهران، نویسنده.
- 13 - عباس اقبال آشتیانی، استاد دانشگاه تهران، نویسنده (ف1334ش).
- 14 - میرزا محمد بوذری طالقانی (ف1313ش).
- 15 - سید مصطفی کاشانی فرزند ابوالقاسم.
- 16 - همسر مرحوم ابوالقاسم کاشانی.
- 17 - میرزا محمدعلی شاه آبادی، حضرت امام خمینی قدس سره (1292 - 1369ق)، صاحب تألیفات فراوان در فقه و عرفان.
- 18 - میرزا محمد ثقفی تهرانی (1313ق - 1364ش)، پدر همسر امام خمینی قدس سره، صاحب تفسیر روان جاوید.
- 19 - حاجیه خازن الملوک ثقفی (1359ش)، مادر همسر امام خمینی قدس سره.
- 20 - شیخ محمود تحریری.
- 21 - میرزا سید جعفر حائری شیرازی.
- 22 - سید مهدی معتمدالتولیه، از متولیان آستان.
- 23 - سید ابوالقاسم عصار، فقیه و عارف معاصر.
- 24 - سید محمد کاظم عصار.
- 25 - میرزا حبیب، قانی شیرازی، شاعر شهیر قرن سیزدهم (1270ق).
- 26 - حاج سید میرزا جعفر شیرازی.
- 27 - سید صدرالدین جزایری.
- 28 - سید محمد حسن جزایری.
- 29 - میرزا محمدعلی شوشتری جزایری (ف1306ق).
- 30 - حسینعلی موثق السلطان.
- 31 - محمدصادق رأفت.

32 - سید محمدرضا شمس الادبء.

33 - سید محمد هادی روح الامین.

34 - علی نورالحکماء.

35 - عمادالدین سبزواری.

36 - معاون الدوله.

37 - حاج شیخ عبدالله حائری.

38 - حاج ملاعلی بیدختی.

39 - سید عبدالحسین اعتمادالتولیه.

40 - رضاقلی خان سراج الملك.

41 - اسدالله معین الحکماء.

42 - جلال الدین محدث ارموی، محقق و نویسنده معاصر.

ب - قبور رواق آیت الله کاشانی (بالاسر - ناصری)

1 - میرزا ابوالقاسم کاشانی، روحانی مبارز و از سردمداران نهضت ملی نفت (1300 - 1340ق).

2 - ناصرالدین شاه قاجار. مکان قبر او قبلاً به رواق ناصری معروف بود که به سبب دفن آیت الله کاشانی، پس از انقلاب به آن نام تغییر یافت. پس از انقلاب سنگ قبر او را برداشته و به موزه کاخ گلستان منتقل کردند. امروزه علائم و نشانی از قبر او برجای نیست.

این مکان در گذشته مسجد هولاکو و یا مسجد تیموری نیز نام داشت که قبر وی در زاویه غربی مسجد هولاکو بود. (1) (تصویر شماره 49)

ص: 166

1- بر روی سنگ قبر زیبای مرمین ناصرالدین شاه، ابیات زیر دیده می شد: ناصرالدین شاه ذوالقرنین کاو را آفرید *** یهمان از جمله شاهان کردگار بیهمان هفدهم روز از مه ذی القعدة با آدینه جفت *** یافت هنگام زوال شمس، شمس شه زوال بود سال عمر شاه اندر شمار شصت و هفت *** برده در شاهی به پایان زین ثمر پنجاه سال الغرض کلك بقا تاریخ شه را زد رقم *** آفتابی چهره پنهان کرد درگاه زوال

- 3 - جیران، همسر ناصرالدین شاه، که قبل از وی در این مکان به خاک سپرده شد، امروزه نام جیران بر روی مکان دفن او دیده می شود.
- 4 - عزیزالسلطنه، دختر ناصرالدین شاه (1329ق). وی کمی پایین تر از جیران به خاک سپرده شده و امروزه سنگ نبشته ای برای وی نگاشته اند.
- 5 - بانو شریف ناصری (1328ق) خواهر ناصرالدین شاه.
- 6 - علیرضا خان قاجار، عضدالملک (1328ق) نایب السلطنه عصر قاجار.
- 7 - حاج ملاعلی کنی (1220 - 1306ق) از فقهای معروف قرن سیزدهم و دارای تألیفات متعدد در رجال و فقه.
- 8 - حاج شیخ محمد حسین تنکابنی (ف1327) از علما و فقهای معاصر.
- 9 - حاج شیخ علی مدرس تهرانی (ف1374ق) از علمای مبارز عصر قاجار و شاگرد میرزا محمدتقی. رهبر انقلاب عراق علیه استعمار انگلیس.
- 10 - شیخ ابوالحسن مردی (ف1349ق).
- 11 - ابوالحسن میرزا قاجار (شیخ رئیس خراسانی) (1327ق)، صاحب منتخب نفیس.
- 12 - سید علی آقا یزدی طباطبایی (ف1350ق) صاحب وسائل مظفری.
- 13 - سید رضا فیروزآبادی.
- 14 - شیخ عبدالنبی نوری (ف1344ق) از علما و فقهای مبارز عصر قاجار و شاگرد میرزای شیرازی.
- 15 - میرزا مسیح طالقانی (ف1339ق) از علمای معاصر و شاگرد میرزای جلوه.
- 16 - میرزا احمد آشتیانی، فرزند میرزا محمد حسن آشتیانی (1300 - 1395ق) از علما و عرفای معاصر.
- 17 - میرزا محمد آقازاده کفایی خراسانی (1294 - 1356ش).
- 18 - میرزا ابوالحسن شریفی خراسانی (شریف العلماء).
- 19 - سید محمدعلی اعتمادی، فرزند میرعبدالحسین اعتمادالتولیه (1341ق).

20 - حاج اسماعیل منشی زاده، فرزند حسن (1289 - 1362ق).

21 - میر سید حسین معینی (1362ق).

22 - میرزا ابوتراب امامی، امام جمعه کاشان (1362ق) و همسرش

23 - سیف الله وحید دستجردی (1378ش) رئیس جمعیت هلال احمر.

24 - سید محمدرضا غفوری سبزواری (1361ش).

25 - حاج سید محمد جواد موسوی بجنوردی.

26 - حاج ملا محمد جعفر مجتهد تهرانی (1238 - 1313ق).

27 - امیر امنع امیر سلیمانی (1255 - 1320ش).

28 - شیخ محمود علایی (ف 1365ش)، مدیر و مؤسس حوزه علمیه شهرری، فرزند شیخ محمد علایی کرهرودی.

29 - شیخ حسین لنکرانی، فرزند شیخ علی (1300ق - ف 1368ش).

30 - شیخ محمد تقی فلسفی، واعظ شهیر معاصر.

31 - میرزا ابوالحسن جلوه (1238 - 1314ق)، حکیم متأله، فرزند سید محمد، صاحب تألیفات فراوان در فلسفه و حکمت.

32 - حاج ملا محمد آملی، فرزند علی (1262 - 1336ق) از فقها و حکمای عصر مشروطیت و از یاران شیخ فضل الله نوری و از طرفداران مشروطه مشروعه.

33 - عبدالعظیم قریب، استاد دانشگاه و نویسنده.

ج - قبور رواق حاج اسماعیل رضایی

1 - حاج اسماعیل رضایی، برادر طیب رضایی که همراه وی در 1342ش توسط مأموران ساواک اعدام شد.

2 - بدیع الزمان فروزانفر، استاد دانشگاه، نویسنده و محقق معاصر.

3 - حاج محمد اسماعیل رضوانی، از شهدای 15 خرداد 1342.

4 - نظام وفا، نویسنده و شاعر معاصر.

5 - ابوالفتح میرزا دولتشاهی، از رجال سیاسی معاصر.

6 - سید محمد حسن خاتون آبادی.

7 - خاندان قهاری.

8 - میرزا جمال الدین نوری.

9 - امان الله خان اردلان از رجال و دولتمردان عصر قاجار و پهلوی.

10 - فروغ الملك اردلان.

11 - اعتضاد ملکزاده، از رجال سیاسی معاصر.

12 - فریدون میرزا سالور، از شاهزادگان قاجاری.

13 - علیقلی میرزا اعتضادی، از شاهزادگان قاجاری.

14 - امیری فیروزکوهی، شاعر معاصر. (تصویر شماره 50)

د - قبور رواق امامزاده حمزه

1 - میرزا ابوالحسن بن میر سیدعلی، از متولیان آستان حضرت عبدالعظیم در اواخر دوره قاجار.

2 - شیخ ذبیح الله محلاتی (1310 - 1365ق)، صاحب اختران تابناک یا کشف الکواکب که شرح کاملی از زندگی امامزادگان مدفون در ری را در آن کتاب ارایه کرده است.

ه - ورودی رواق عتیق

1 - شیخ عبدالرحیم بن شیخ آقا بزرگ کنی (1367ش).

و - قبور صحن مصلی

در این صحن که قبلاً صحن باغچه علیجان بوده قبور بسیاری وجود دارد که در طرح توسعه ضمن یکسان سازی آنها، نام متوفیان بر روی سنگ فرشها خطاطی شده

است. از مشهورترین آنها می توان به طیب حاج رضایی اشاره کرد که در خرداد 1342 توسط رژیم پهلوی اعدام شد.

ز - قبور صحن باغ طوطی

این صحن در سمت شمال غرب مقبره حضرت عبدالعظیم علیه السلام و خارج از آن قرار دارد. این جا به عنوان قبرستان عمومی است و بسیاری از رجال و شخصیت های سیاسی، علمی و اندیشمندان و نیز سایر طبقات مردم، که تعداد آن ها بی شمار است مدفون هستند.

از مشهورترین قبور صحن باغ طوطی می توان به موارد زیر اشاره داشت:

1 - ستارخان سردار ملی.

2 - شیخ محمد خیابانی.

3 - سید شرف الدین امیر خلیل الله، از متولیان آستان در قبل از صفویه.

4 - میرزا ابراهیم شیخ الاسلام نوه میر سید حسین خاتم المجتهدین در عصر صفویه، از متولیان آستان در عصر صفوی.

5 - میرزا ابوالحسن علامه شعرانی، فرزند شیخ محمد (1320 - 1392ق)، از فقهای معاصر و صاحب تألیفات عدیده در تفسیر، اخلاق و عرفان؛ او در مقبره خانوادگی زمردی، روبه روی باغ طوطی مدفون است، یعنی در مجاورت بازارنو.

6 - شیخ محمدباقر کمره ای، مؤلف و مترجم معاصر.

ب - بخش دوم: ایجاد و احداث مراکز فرهنگی و علمی

اشاره

در طرح توسعه و بازسازی، تولید آستان بیش از هر چیز در تلاش بود تا به این مجموعه، که در گذشته صرفاً یک مرکز زیارتی بود، اعتباری علمی و آموزشی بخشیده و در این خصوص برای جذب طالبان و علاقه مندان علوم دینی و اسلامی منشأ اقداماتی گردد؛ لذا در طرح اولیه، بخش عمده ای از تلاش ها مصروف ایجاد مراکز علمی و فرهنگی شد، که در این فصل به اختصار آنان را توصیف و تشریح می کنیم.

ص: 170

یکی از برنامه های توسعه، ایجاد دانشکده ای برای آموزش و فراگیری علم حدیث در مجموعه آستان بود، دانشکده ای که بتواند همگام و مشابه سایر دانشکده های عصر حاضر، در موضوعی خاص و منحصر به فرد یعنی علم حدیث، دانشجویان علاقمند را به جامعه علمی تقدیم کند، امری که در جامعه و اندیشه شیعی جایگاهی ویژه دارد و پس از قرآن به عنوان ریشه و سرچشمه سنت مورد توجه قرار می گیرد. در نظام آموزشی کشور، یعنی در دانشگاه ها و موسسات آموزشی تا این دوران، علم حدیث تنها صرفاً در برخی از مراکز به عنوان يك گروه تخصصی و نه بیشتر از آن مورد توجه بود، اما به سعی و اهتمام جدی تولیت محترم آستان، که خود در حدیث شناسی از رجال و متخصصان بوده و میزان الحکمه ایشان نشانگر این ادعا است، به آموزش علم حدیث تا حد ایجاد دانشکده ای اختصاصی توجه شد و این افتخار تنها به مجموعه آستان مبارك اختصاص یافت. دانشکده حدیث از موسسات آموزش عالی غیر دولتی - غیرانتفاعی است که با مجوز رسمی شورای عالی انقلاب فرهنگی احداث شده و زیر نظر مؤسسه فرهنگی دارالحدیث و معاونت فرهنگی آستان فعالیت می کند.

اهدافی که در اساسنامه این دانشکده بیان گردیده است عبارتند از:

- 1 - تربیت دبیران و مربیان متخصص در علوم حدیث و معارف دینی.
- 2 - تربیت محققان و کارشناسان در زمینه مطالعات و تحقیقات اسلامی شاخه های مربوط به علوم حدیث.
- 3 - تربیت مبلغان معارف اسلامی برای داخل و خارج کشور و تأمین نیازمندی های خانه های فرهنگ جمهوری اسلامی.
- 4 - جذب داوطلبان مطالعات و تحقیقات علوم حدیث از کشورهای اسلامی.
- 5 - فراهم ساختن امکانات ارتقای سطح علمی - فرهنگی کارشناسان سازمان های دولتی و نهادهای انقلاب اسلامی.
- 6 - شناخت استعدادها و فراهم ساختن امکانات برای ادامه تحصیل افراد علاقمند

در دوره های بالاتر جهت تربیت محدث، مبلغ، محقق و اسلام شناس.

هدف اصلی تأسیس دانشکده علوم حدیث در کنار مرقد حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام گرامی داشت مقام علمی و حدیثی ایشان است که با لقب محدث از او یاد شده است.

عملیات احداث دانشکده علوم حدیث از تابستان 1373 آغاز و به مدت سه سال به بهره برداری رسید. زیربنای در نظر گرفته شده بالغ بر 20 هزار مترمربع با مساحت 5432 مترمربع بود. پروژه از اردیبهشت 1373 آغاز و ابتدا زیربنای بخش آموزشی پی کنی شد. فونداسیون در سال 1374 و نیز اجرای ستون، تیر و پوشش سقف تا 90% و دیوارهای داخلی و خارجی تا 20% آن انجام شد. قسمت اداری این پروژه به دلیل مشکلات مربوط به زمین آن نسبت به بخش آموزشی از کندی کار برخوردار بود.

در سال 1374، فونداسیون، اجرای ستون تیر و پوشش سقف و دیوارهای خارجی و داخلی ادامه یافت. اجرای این پروژه در قالب چهار بلوک، یعنی بلوک های 1، 3، 6 و 7 انجام پذیرفت. در این بلوک ها تقریباً به طور همزمان اجرای سقف، و نصب ستون با سرعت و بر اساس زمان پیش بینی شده پیشرفت مطلوبی حاصل کرد که در نتیجه در 1376 مراحل نهایی اجرای اسکلت به پایان رسید.

مرحله دوم اجرای عملیات شامل نماسازی و تعبیه درها بود که تا پایان 1378 تکمیل و با حضور رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام بهره برداری شد. این مجموعه دارای سه ضلع غربی، جنوبی و شرقی با دو حیاط بخش اداری و آموزشی است که در سه طبقه ساخته شده است.

لوح افتتاحیه دانشکده حدیث

«خداوند متعال را سپاس می گوئیم که در پرتو عنایات و الطاف خاص حضرت ولی عصر ارواحنا لتراب مقدمه الفداء و همزمان با یکصدمین سال ولادت حضرت امام خمینی قدس سره و در دوران ولایت و رهبری حضرت آیت الله

خامنه ای مدظله و در راستای ترویج علوم و معارف قرآنی و بسط و گسترش روایات و احادیث اهل بیت عصمت و طهارت علیهما السلام، ساختمان دانشکده علوم حدیث به وسعت 20000 (بیست هزار) متر مربع و شامل دو بخش آموزشی و اداری، کتابخانه، تالارهای سخنرانی، مجموعه ورزشی و مرکز نجوم به عنوان سومین بخش از طرح عظیم توسعه آستان مقدس حضرت عبدالعظیم و با اهتمام نماینده ولی فقیه و تولیت آستان، حضرت حجة الاسلام و المسلمین محمدی ری شهری به مرحله بهره برداری رسید و در ایام ولادت باسعادت حضرت امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام در روز یکشنبه چهاردهم رجب المرجب سال 1420 ق برابر با دوم آبان 1378 با حضور ریاست محترم مجمع تشخیص مصلحت نظام، حضرت حجة الاسلام و المسلمین هاشمی رفسنجانی افتتاح گردید.

عناوین سایر ساختمان های این بخش

1 - تالار همایش شیخ صدوق به وسعت 5800 متر مربع.

2 - بست جنوبی به وسعت 1000 متر مربع.

3 - موزه آستان به وسعت 3000 متر مربع. (تصویر شماره 51)

1-1 - امکانات آموزشی و پژوهشی

اشاره

از آن جا که این مکان یکی از مراکز علمی و آموزشی است، بر اساس اهداف ذکر شده به امکانات مختلف آموزشی و پژوهشی مجهز گردیده تا بتواند اهداف یاد شده را تحقق بخشد و بستر مناسبی را برای تربیت هر چه بهتر محققان و کارشناسان علوم حدیث فراهم سازد.

الف - بخش آموزش (معاونت آموزش)

اشاره

در بخش آموزش مجموعه زیر مورد توجه قرار گرفته است.

1 - کلاس های درس

ص: 173

در این مجموعه شانزده باب کلاس درس پنجاه نفره به مساحت هر يك 44 متر مربع با امکانات و وسایل مرسوم کلاس های دانشگاهی و نیز تعداد هفت باب کلاس 70 نفره برای دروس مشترك، با مساحت 72 متر مربع ساخته شده است. (تصویر شماره 52)

2 - تالارهای همایش

دو تالار اجتماعات 120 نفره و يك تالار همایش به گنجایش پانصد نفر در دانشکده ساخته شده است که پذیرای دانشجویان و محققان از نقاط مختلف است. تالارهای اجتماعات مزین به نام دو تن از فقها و محدثان شیعه، شیخ طوسی و شیخ مفید است.

3 - آزمایشگاه زبان

این آزمایشگاه به منظور تحقق یکی از اهداف دانشکده، مبنی بر تربیت مبلغان و مروجان فرهنگ اسلامی برای کشورهای مختلف شکل گرفته که دارای تجهیزات صوتی و تصویری جهت آموزش زبان عربی و انگلیسی، به ظرفیت 32 نفر است. (تصویر شماره 53)

ظرفیت پذیرش دانشجو و کادر هیأت علمی

این دانشکده از نیمسال اول تحصیلی 79-78 تعداد شصت دانشجو و در نیمسال اول تحصیلی 80-79، 46 نفر و نیمسال اول تحصیلی 81-80، پنجاه نفر و در مجموع تا پایان سال تحصیلی 81-82 حدود 230 دانشجو را پذیرش کرده است که در خرداد 1382 نخستین فارغ التحصیلان آن جذب بازار کار خواهند شد. شایان گفتن است که نیمی از دانشجویان پذیرفته شده از بین خواهران و نیمی از برادران هستند. ظرفیت نهایی این دانشکده برای پذیرش دانشجو 600 نفر است.

دانشجویان از طریق آزمون سراسری و به صورت نیمه متمرکز پذیرش می شوند. در وهله نخست بیست برابر ظرفیت پذیرش، از سوی سازمان سنجش به دانشکده اعلام و پس از شرکت در آزمون اختصاصی کتبی و شفاهی که به وسیله دانشکده برگزار می شود تعداد مورد نیاز انتخاب و پذیرش خواهند شد. آنان باید 135 واحد شامل پنجاه و سه

پیش نیاز، هفتاد واحد تخصصی و دوازده واحد عمومی را بگذرانند.

این دانشکده دارای دوکادر هیأت علمی ثابت و چندین کادر هیأت علمی پاره وقت است که این اشخاص، هم در حوزه و هم در مراکز دانشگاهی مشغول تدریس هستند.

بر اساس تلاش های معاونت آموزش، این دانشکده، که هم اکنون فقط در يك رشته علوم حدیث در مقطع کارشناسی دانشجویی می پذیرد، اقداماتی را نیز برای اخذ مجوز دوره های کارشناسی ارشد در رشته های زیر انجام داده است:

1 - علم الحدیث. 2 - مصطلح الحدیث. 3 - تفسیر اثری. 4 - گرایش کلام و عقاید. 5 - اقتصاد اسلامی. 6 - مدیریت اسلامی. 7 - تاریخ و سیره. 8 - عرفان اسلامی. 9 - اخلاق.

10 - نهج البلاغه. 11 - قرآن و حدیث. 12 - رجال حدیث. اکنون مجوز سه گرایش کارشناسی ارشد عقاید و کلام، عرفان و تفسیر اثری گرفته شد. و قرار است پس از احداث دانشگاه حدیث در قم، دانشجویان ارشد در آن مرکز مشغول تحصیل شوند.

شایان گفتن است مقطع کارشناسی علوم حدیث این دانشکده بر اساس سیصد و سومین جلسه شورای عالی برنامه ریزی مورخ 2/7/1374 به تصویب رسیده است. طرح این دوره از سوی کمیته الهیات و معارف اسلامی گروه علوم انسانی شورای عالی برنامه ریزی رایه شده بود.

ب - بخش پژوهش (معاونت پژوهشی)

اشاره

بخش پژوهش یکی از بخش های مهم دانشکده است که بر اساس اهداف دانشکده شکل گرفته و وظیفه فراهم ساختن بستر مناسب برای تحقیق و پژوهش دانشجویان را بر عهده دارد.

امکانات پژوهشی و تحقیقاتی

1 - کتابخانه تخصصی علم الحدیث

این کتابخانه که مخزن آن در زیرزمین دانشکده قرار دارد، مساحتی حدود 770 متر

را به خود اختصاص می دهد که از ظرفیت اسمی 250 هزار جلد کتاب برخوردار است. به هنگام افتتاح در آبان 1378 با چهار هزار عنوان کتاب، فعالیت خود را آغاز کرد که اکنون این دارای بیست هزار جلد است. 70% آن در زمینه حدیث و 30% در موضوعات متفرقه و مختلف است. در این کتابخانه مخزنی به مساحت 24 متر مربع برای نسخه های خطی نیز در نظر گرفته شده که ظرفیت صد هزار نسخه دارد و قرار است نسخه های خطی آستان به این مکان منتقل شود. البته اکنون چهارصد نسخه خطی در آن نگهداری می شود. کتابخانه دارای تالار قرائتی به مساحت 150 متر مربع است. در این مکان، بخش نشریات نیز با 65 نشریه کامل، 53 عنوان مجله و فصلنامه و دوازده روزنامه به امر اطلاع رسانی مشغول است. مرکز رایانه کتابخانه نیز مجهز به ده دستگاه رایانه است. (تصویر شماره 54 و 55)

2 - مرکز نجوم و ستاره شناسی

یکی از امتیازات مهم دانشکده، برخورداری از امکانات تحقیقاتی و آموزشی پیرامون ستاره شناسی و نجوم است. دانشکده حدیث برای ترویج علوم و معارف الهی، احیای فعالیت های ستاره شناسی قرون گذشته به ویژه در اعصار اسلامی و آرایه امکانات مختلف علمی و آموزشی برای جوانان منطقه محروم جنوب تهران به تأسیس یکی از مجهزترین مراکز تحقیقاتی و آموزشی اقدام کرده است. این مرکز فعالیت رسمی خود را در 1379 آغاز کرد. رصدخانه ای به نام عبدالرحمان صوفی رازی، منجم معروف ری، کتابخانه تخصصی نجوم، لابراتوار عکاسی، آسمان نما، تالار علم، واحد سمعی و بصری، نمایشگاه عکس، و شبکه اینترنت و نرم افزارهای نجومی از تجهیزات این مرکز است.

رصدخانه یاد شده در دو نوع مدرن و قدیم ساخته شده است. رصدخانه قدیم به نام ابوحمزه خجندی است که در قرن هفتم هجری مؤسس اولین رصدخانه در کوه بی بی شهربانو بوده است. در این رصدخانه از ابزار آلات قدیمی و کهن نجوم از جمله اسطرلاب، زاویه سنج، زیج و... برای آموزش استفاده می شود.

رصدخانه به سبک مدرن نیز به نام عبدالرحمان صوفی رازی از منجمان همین خطه نام گذاری شده که دارای يك گنبد دوار متحرك به قطر چهار متر و دریچه ای به عرض يك متر است. يك عدد تلسکوپ شکستی با فاصله کانونی هزار میلی متر و قطر عدسی شیئی 180 میلی متری با توانایی بزرگ نمایی سی الی پانصد برابر در آن مستقر است. این تلسکوپ به نام سلسترون، ساخت آمریکا و در کشور ما پیشرفته ترین نوع تلسکوپ و منحصر به فرد است. علاقه مندان می توانند با استفاده از دوربین های حرفه ای موجود در رصدخانه از اجرام آسمانی عکس برداری و در لابراتوار همین مرکز ظهور کنند. مرکز نجوم، کتابخانه ای تخصصی نیز با هزار عنوان کتاب دارد. سه دستگاه رایانه نیز امکان ارتباط با شبکه اینترنت و ارتباط با مراکز نجومی جهان را برقرار می سازد. در این مرکز يك کلاس به نام تالار علم وجود دارد که در آن جا به آموزش نجوم می پردازند. آسمان نمایی که بر فراز این مرکز استقرار یافته دارای گنجایش سی الی چهل نفر است و گنبدی به قطر پنج متر آن را تشکیل می دهد. این مجموعه از 1379 در حال بهره برداری است و تاکنون چند همایش علمی و نجومی نیز در آن برگزار شده است. یکی از دوره های مهم طرح سراسری رؤیت هلال ماه در ایران (چهارمین دوره) در چهار روز از 23/5/81 لغایت 26/5/81 با شرکت 120 نفر از کارشناسان و ستاره شناسان کشور از سوی این مرکز برپا شد. در این برنامه استادان صاحب نظر و متخصص در امر نجوم پیرامون مسائل نجومی و رؤیت هلال ماه از جمله در خصوص رکوردهای رؤیت هلال ماه، تجارب رصدی رؤیت هلال و روش های علمی برای پیش بینی رؤیت سخنرانی کردند و نیز کارگاه های علمی رؤیت هلال در کنار آن برپا شد. شایان گفتن است نخستین فعالیت سازمان یافته علمی چند قرن اخیر در خصوص جمع آوری اطلاعات رصدی نقاط مختلف ایران به منظور اصلاح روش های نظری محاسبات نجوم در 1373 در کشور برگزار شده بود.

علاوه بر آن هیأت هایی برای تعیین و رؤیت هلال ماه بویژه در ماه شعبان و شوال به این مرکز آمده و از امکانات آن بهره برده اند. مدیریت مرکز نجوم اخیرا از دانشکده جدا

شده و به معاونت فرهنگی آستان منتقل شده است؛ اما محل آن هم چنان در دانشکده قرار دارد. البته در مدرسه علمیه برهان نیز آسمان نمایی به همراه دارالعلم ساخته و آماده بهره برداری است. (تصویر شماره 56 و 57)

3 - دفتر مطالعات و تحقیقات

معاونت پژوهشی برای انسجام و هدایت امور تحقیقاتی دانشجویان و حمایت از آن‌ها، دفتری با عنوان مطالعات و تحقیقات دانشجویی ایجاد کرده است. در این دفتر، چند فصل نامه از مقالات و کارهای دانشجویان منتشر گردیده از جمله حدیث اندیشه که تاکنون چهار شماره آن چاپ شده است و نیز روایت، دستاورد و ره یافتگان از دیگر نشریات منتشره داخلی این دفتر است.

ج - بخش فرهنگی رفاهی (معاونت فرهنگی دانشجویی)

اشاره

یکی از اهداف این بخش برقراری امکان تفریحات سالم و تسهیلات لازم برای رفاه دانشجویان و به تبع آن تأمین بهداشت روانی و ایجاد روحیه نشاط آمیز برای دانشجویان است که در امور تربیتی و آموزشی نقش مثبت و سازنده ای دارد. امکانات فراهم شده در محورهای زیر قابل اشاره هستند:

1 - امکانات ورزشی شامل استخر سرپوشیده، همراه با سونا و جکوزی، سالن بدن سازی مجهز به وسایل لازم و سالن فوتسال.

2 - امکانات خوابگاهی و تغذیه که برای برادران و خواهران تهرانی و شهرستانی خوابگاه هایی تهیه شده است. ظرفیت اتاق های آن از چهار تا هفت نفر است و در مجموع هفتاد نفر ظرفیت دارد. هم چنین سرویس غذاخوری به مساحت سیصد متر مربع با پرداخت سوبسید برای تغذیه دانشجویان از دیگر امکانات این مجموعه است.

شایان ذکر است این دانشکده برخلاف نام غیرانتفاعی آن، از ناحیه دانشجو درآمدزا نیست؛ بلکه کمک هزینه و وام های تحصیلی، بیمه دانشجویی نیز برای آنان اختصاص می یابد.

در پایان شایان ذکر است این دانشکده دارای هیأت امنایی است که عبارتند از:

1 - حجة الاسلام و المسلمین سید علی قاضی عسکر، که اکنون ریاست دانشکده را به عهده دارند.

2 - آقای رحمانی، استاندار تهران.

3 - دکتر سید جعفر شهیدی، استاد دانشگاه و نویسنده.

4 - دکتر محمد باقر حجتی، استاد دانشگاه و نویسنده.

5 - دکتر صادق آئینه وند، استاد دانشگاه و نویسنده.

6 - دکتر مهدوی راد، استاد دانشگاه و نویسنده.

7 - دکتر تفرشی. (1)

2 - تالار شیخ صدوق و شیخ کلینی

در طرح توسعه آستان به علت فقدان يك تالار و فضای مناسب برای انجام همایش ها تالاری مجهز و بزرگ برای اجرای رسالت های فرهنگی مورد نظر پیش بینی شد. عملیات اجرایی آن در اردیبهشت 1373 آغاز شد. این تالار با ظرفیت پانصد نفر در مساحت 1233 و زیربنای 5800 متر مربع با تمامی امکانات مورد نیاز يك تالار استاندارد طراحی شد. ابتدا عملیات گودبرداری و سپس اجرای فونداسیون را آغاز و اسکلت بتنی آن تا پایان سال 1374 تکمیل گردید. دیوارهای داخلی و خارجی تا 1375 کامل شد. عملیات نازک کاری که از 1373 شروع شده بود، بخشی در سال 1374 و بقیه در سال های 1375 و 1376 به پایان رسید.

طبقه همکف تالار نیز در 1377 سنگ فرش و هم زمان کانال کشی های داخلی آن انجام شد.

ص: 179

1- - اطلاعات ارایه شده پیرامون دانشکده حدیث و بخش های مربوطه از مصاحبه با حجة الاسلام و المسلمین صادقی مسئول محترم روابط عمومی دانشکده استفاده شده است.

عملیات نازک کاری سقف و دیواره ها و سرسرای ورودی تا 1378 ادامه یافت. در زیرزمین، تالاری دیگر با عنوان شیخ کلینی احداث شد. در ابتدای این تالار سالن انتظاری نیز پیش بینی و نازک کاری آن در 1378 به پایان رسید. این تالار همراه با دانشکده علوم حدیث در اواخر آن سال بهره برداری شد. شایان گفتن است از این تالارها برای برگزاری گردهمایی ها، سمینارها و برنامه های فرهنگی آستان و مؤسسات وابسته و نیز نهادها و ادارات استفاده می شود. (تصویر شماره 58 و 59)

3 - موزه جدید

به رغم وجود تمدن دیرینه و کهن شش هزار ساله ری، این شهر تا قبل از طرح توسعه از داشتن يك موزه محروم بود. آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام نیز که در طول تاریخ، هدایا، تحف و گنجینه های متعددی را از سوی پادشاهان و شخصیت ها به خود پذیرا می شد، فاقد يك موزه بزرگ و استاندارد برای نگهداری و صیانت از این ذخائر تاریخی و گرانمایه بود. در طرح توسعه پروژه ای به این منظور (در ضلع جنوب شرقی مجموعه) در نظر گرفته شد تا با فضای مورد نیاز بتوان اشیاء و آثار قدیمی، که از اطراف و اکناف این سرزمین کهن بر اساس کاوش های باستان شناسی کشف شده و یا ابزار و اشیای هنری تقدیم شده به آستان به عنوان میراث فرهنگی کشور نگهداری و سپس به نمایش و بازدید علاقه مندان گذاشته شود. لازم به ذکر است آثار و اشیایی که از قدیم الایام در آستان تعبیه و مورد استفاده بوده و سپس جای خود را به اشیاء و لوازم جدیدتری داده است در این موزه نگهداری می شوند.

این پروژه با زیربنای 4130 مترمربع در سه طبقه و با مساحت 1159 متر مربع عملیات خاکبرداری آن از دی 1373 آغاز شد. اسکلت به همراه پوشش سقف و دیوارهای داخلی و خارجی در 1374 برپا و ضلع شرقی و جنوبی آن نیز در پایان آن سال تکمیل شد.

عملیات نازک کاری موزه در 1374 آغاز و در سال بعد پایان یافت. گچ بری های زیبا به همراه کتیبه گچی و آئینه کاری اطراف آن، که مزین به آیات الهی با خط ثلث بود و نیز

سقف چهارکاسه در قسمت میانی موزه که بسیار زیبا است در 1377 تکمیل گشت. نمای شرقی موزه، با معماری سنتی و استفاده از آجر و کاشی نماسازی و کتیبه های آجری با اسامی جلاله و نام های ائمه شیعیه بر زیبایی آن افزوده است. این موزه که از امکانات و تجهیزاتی شامل لوازم ضدحریق و آتش نشانی، لوازم بهداشتی و ملزومات دیگر، آسانسور، کانال های هواساز نیز برخوردار است در 1378 افتتاح شد. (تصویر شماره 60)

4 - مرکز فرهنگی جوانان

از آن جا که شهر ری، به رغم نزدیکی به تهران به لحاظ وجود مراکز فرهنگی از محروم ترین شهرها محسوب می گشت، با توسعه فضای شهری و اجرای طرح شهر سالم در سال های اخیر، لزوم وجود چنین مرکزی بیش از پیش احساس می شد. شهر ری با فرهنگ و تمدنی دیرینه از این کمبودها تا دوران اخیر رنج می برد؛ لذا دست اندرکاران و تولید آستان، بیش از پیش بر ایجاد مراکز فرهنگی برای جوانان تأکید می کرد؛ لذا در اولویت های طرح توسعه، پروژه ای برای این منظور مدنظر قرار گرفت. عملیات اجرایی ساختمان مرکز فرهنگی با زیربنای 5260 و مساحت 1792 متر مربع بود که از اسفند 1372 آغاز و در 1373 فونداسیون و اسکلت آن در دو طبقه برپا شد. دیوارهای داخلی و خارجی و تأسیسات در 1374 و 1375 به اجرا درآمد. در این بنا همانند سایر بناها نازک کاری و گچ بری های بسیار زیبایی به صورت مقرنس کار شد که در سال های 1375 تکمیل گردید. امکانات آموزشی و علمی قابل توجهی در ساخت این مجموعه فرهنگی پیش بینی شد؛ از جمله سالن کتابخانه، کلاس های آموزشی، هنری، سالن نمایش، کارگاه های هنری، سمعی و بصری، که در بخش های مختلف هنری فیلم سازی، نمایش و بازیگری علاقه مندان زیادی را به خود جلب کرده است. امکانات ویژه ای برای خواهران از جمله مدرسه قرآن، برنامه های هنری، صنایع دستی و سایر فنون مربوط به خواهران در نظر گرفته شد که اینک با استقبال خوبی روبه رو شده است. برگزاری اردوهای سیاحتی و زیارتی نیز از دیگر برنامه های این مرکز است.

5 - حوزه علمیه برهان

اگرچه در گذشته آستان جذاییت های علمی نیز داشت و همانند سایر اماکن و زیارتگاه ها، مدرسه ای در جوار آن برای تربیت و آموزش طلاب ساخته شده بود؛ اما این مدرسه فضای کوچکی داشت و جایگاه آن با مجموعه متناسب نبود. این مدرسه که در عصر سلجوقی و در دوران طغرل بیک در مجاورت بازار قدیم و مسجد جامع در دو طبقه ساخته شد، به مدرسه عتیق معروف گشت؛ آن را در دوره های مختلف بازسازی و تعمیر کردند. سنگی که در مدخل مدرسه از طرف بازار نصب شده است باتاریخ 1206 ق، نشان از تعمیر این مدرسه در عصر آقامحمد خان قاجار می دهد.

این حوزه علمیه بعدها در دوران رضاخان به دبستان تبدیل شد و در 1364 ق توسط مرحوم حاج شیخ علی اکبر برهان تهرانی در دو طبقه بازسازی و به عنوان حوزه علمیه به نام خود ایشان افتتاح گشت. این حوزه تا قبل از توسعه جدید حدود صد طلبه و ده مدرس داشت و کتابخانه ای نیز در آن احداث شده بود که در طرح توسعه جدید به لحاظ آن که گنجایش کافی برای جذب استادان و روحانیون نداشت، تخریب و ساختمان بزرگتری با زیربنای 9500 و به مساحت 5250 متر مربع در سه طبقه، به جای آن یعنی در جوار مقبره امامزاده طاهر علیه السلام ساخته شد. حیاطی نیز به وسعت 600 متر برای آن اختصاص یافت. عملیات پی کنی آن در پایان 1374 و بقیه مراحل پروژه از جمله سنگ بدنه و کف، نمای حیاط، و سایر کارهای روینایی نیز انجام و در 1380 کل پروژه به اتمام رسید که البته هم اکنون تزئینات داخلی آن از جمله آسمان نما و دارالعلم در حال تکمیل است. (تصویر شماره 61)

6 - کتابخانه جدید

شهر ری در اعصار اسلامی مهد علم و دانش و کتابخانه های آن شهره آفاق بوده است. در قرن چهارم تنها چهار هزار شتر کتاب های کتابخانه صاحب بن عباد را حمل

می کردند. این شهر در دوران طلایی فرهنگ و تمدن درخشان اسلامی به عنوان پایتخت آل بویه مورد توجه دانشمندان و اندیشمندان بوده است؛ لذا همواره غنی ترین کتابخانه ها و ارزشمندترین کتب را برای فراهم ساختن ابزار کار تحقیق آن دانشمندان در خود جا می داده است. وزیر دانشمند و شیعی فخرالدوله یعنی صاحب بن عباد و نیز ابوعلی سینا در این خصوص تلاش های زیادی انجام داده اند. متأسفانه کتابخانه شهر ری در عصر مغول همانند سایر نقاط دستخوش غارت و آتش سوزی قرار گرفت و به کلی از بین رفت و هرگز تلاش های اعصار بعدی نتوانست آن را به جایگاه اصلی بازگرداند. امروزه در شهر ری تنها يك کتابخانه با حداقل امکانات توسط وزارت ارشاد ساخته شده است. کتابخانه دیگری نیز در آستان در جنب صحن مصلی موجود است که در 1324ش تأسیس شد. این کتابخانه حدود 2200 جلد کتاب دارد که برخی از آن ها نسخه های ارزشمند خطی است. در دوره مدیریت فعلی، بیش از 12700 کتاب خریداری و حدود هفت هزار جلد اهدایی نیز جذب و کتابخانه به رایانه مجهز گشته است. علاوه بر آن 2100 جلد کتاب نیز از سوی این کتابخانه به کتابخانه های مساجد و مدارس اهدا شده است. اکنون 6700 عضو دارد و روزانه بیش از 700 نفر از آن بهره می گیرند. اما این کتابخانه مشکلات زیادی دارد. وقفی بودن کتاب ها و عدم امانت دادن و امکان خارج ساختن آن، فضای مطالعه بسیار کوچک و محدود، حجم کم مخازن کتاب، که امکان افزایش کتاب های آن را نمی دهد و علاوه بر آن توجه تولید محترم آستان به مسائل علمی و فرهنگی، باعث شد تا احداث کتابخانه بزرگی، در طرح توسعه وارد گردد. ساختمان جدیدی که برای کتابخانه در شمال حرم امامزاده طاهر علیه السلام ساختند. در زیربنایی به وسعت پنج هزار متر مربع در سه طبقه از 1373 آغاز شد. عملیات اجرایی و فونداسیون و سپس اسکلت تا سال 1376 تکمیل شد و در سال بعد عملیات نازک کاری و نماسازی آن تا پایان سال 1378 ادامه یافت. در 1379 اجرای سنگ کف و بدنه در طبقه اول و نصب تأسیسات آن تکمیل و این پروژه در پایان سال 1380 خاتمه یافت. (تصویر شماره 62 و 63)

7 - مجتمع آموزشی حضرت عبدالعظیم علیه السلام

یکی دیگر از اقدامات فرهنگی آستان، تأسیس مجتمع آموزشی شامل 6 باب مدرسه از مقطع پیش دبستانی تا پایان دوره متوسطه است. مساحت این مجتمع که به 42000 متر مربع می رسد، به همت هیأت امنای منصوب از جانب تولیت و جلب کمک های مورد نیاز احداث و با حضور شخصیت های برجسته سیاسی، فرهنگی، افتتاح شد. هدف از ایجاد این مجتمع، تحت پوشش قرار دادن فرزندان نخبه این منطقه محروم و نیز جنوب شهر تهران در مقاطع مذکور و بدون اخذ هر گونه هزینه بود. شایان گفتن است در سال 1380 نسبت به پذیرش 260 دانش آموز در مقاطع پیش دبستانی و پایه اول ابتدایی و اول راهنمایی اقدام شده است. در این مجتمع فضاهای مشترکی مانند سالن های ورزشی، آزمایشگاه، کارگاه های خوداتکایی، غذاخوری و... نیز احداث شده است. (تصویر شماره 64)

8 - دارالقرآن الکریم

دارالقرآن الکریم آستان در 1369 ش فعالیت های خود را در بخش آموزش قرآن، محافل انس با قرآن، محافل نور، مسابقات حفظ و قرائت قرآن و فعالیت های فوق برنامه آغاز کرد. هزاران جوان و نوجوان و سایر اقشار مردم تحت آموزش های فراگیر قرآن قرار گرفته اند و حافظان زیادی نیز به جامعه حفاظ قرآن کریم تقدیم گشته است. در ایام مبارک ماه رمضان و سایر مناسبت های ویژه با دعوت قاریان ممتاز داخلی و خارجی و گروه های تواشیح برجسته کشور برنامه های زیادی توسط دارالقرآن به اجرا درآمده است. در طی فعالیت های آموزشی، برای ایجاد جذابیت و تنوع، اردوهای فرهنگی نیز به نقاط مختلف تدارک دیده شده است.

سومین بخش از پروژه توسعه، به احداث و بازسازی مراکز خدماتی، اداری و رفاهی برای تسهیل و سازماندهی و مدیریت آستان و نیز تأمین رفاه و آسایش زائران این مجموعه اختصاص دارد.

1 - احداث دارالتولیه

چنان که قبلاً شرح آن رفت، در دوران رژیم گذشته، برای استقرار تولید آستان و نیز امور اداری و مسائل مدیریتی آن، دارالتولیه ای در ضلع غربی آستان وجود داشت؛ اما این ساختمان از یک طرف فرسوده شده و از طرف دیگر، از فضای لازم و مناسب برای استقرار متمرکز تشکیلات مختلف اداری جدید برخوردار نبود؛ زیرا اجرای طرح توسعه، طبیعتاً واحدها و دفاتر متعدد و روزافزون تری را نسبت به گذشته در سازمان اداری آستان وارد می ساخت و فضای موجود با طرح توسعه همگام نبود؛ در نتیجه این ساختمان تخریب و احداث دارالتولیه مناسب و بزرگی با مساحت 2253 متر مربع در زیربنای 5900 متر مربع در بخش جنوب غربی حرم در نظر گرفته شد. عملیات اجرایی آن از مرداد 1372 هم زمان با اجرای طرح احداث رواق های جدید آغاز شد.

در این هنگام خانه های قدیمی و فرسوده محل اجرای پروژه تخریب و سپس عملیات اجرایی اسکلت در 1372 آغاز شد. نازک کاری و تأسیسات زیربنایی دارالتولیه در 1373 و 1374 به اتمام رسید. دیوارهای داخلی و خارجی نیز در 1374 ساخته شد. لازم به ذکر است پروژه دارالتولیه در دو طبقه به همراه یک پارکینگ و یک حیاط بزرگ، که اضلاع جنوبی و شرقی آن را احاطه می کنند در سال 1375 به پایان رسید. دارالتولیه از آن جا که برای استقرار کارکنان آستان و امور اداری در نظر گرفته شده بود، علاوه بر اتاق ها که به عنوان از آن استفاده می شود، یک آشپزخانه بزرگ با امکانات تهویه و هواسازی مناسب و موتورخانه و نیز یک تالار اجتماعات برای برگزاری مجالس و اجتماعات مردم را نیز در در خود جا داده است. نماسازی جنوبی و شمالی دارالتولیه که

با آجر و کاشی های لاجوردی و با معماری سنتی اجرا گشته بود در سال 1377 پایان یافت. در 1375 نیز ساختمان قدیمی آستانه در ضلع جنوبی تخریب شد. (تصویر شماره 65)

2 - دارالضیافه (میهمان سرا)

از دیرباز، همواره دست اندرکاران مدیریت و تولید حرم های مطهر، مکان هایی را برای انجام رفادت و پذیرایی زائران اختصاص داده و برنامه هایی برای آن تدارک می دیدند.

همواره غذاهای پخت این مکان های مقدس، نزد مردم متبرک بوده و علاقه مندان زیادی را به خود جذب کرده است. معمولاً نذورات مردم به صورت مواد غذایی به این مراکز تحویل و برای زائران پخته و در اختیار مردم قرار می گیرد. در حرم و آستان عبدالعظیم حسنی علیه السلام نیز به چنین مسأله ای توجه شد. ساختمان بزرگی با زیربنای پنج هزار و در مساحت 2950 متر مربع در ضلع شمالی مجموعه برای این کار اختصاص یافت. از 1372 عملیات گودبرداری دارالضیافه آغاز و تا 1378 اسکلت آن در دو طبقه استوار گشت. تا پایان آن سال عملیات سقف ریزی و نماسازی تکمیل شد و در 1379 به مرحله نازک کاری رسید. در این ساختمان علاوه بر سالن های پذیرایی، آشپزخانه مجهزی نیز پیش بینی شد که ظرفیت پخت و توزیع هزاران غذا را در یک وعده دارد. این پروژه آخرین پروژه مجموعه است که به زودی از آن بهره برداری خواهد شد. موتورخانه مرکزی مجموعه طرح توسعه آستان نیز در محوطه زیرزمین آن استقرار یافته است. مسؤولیت نصب آن از معاونت عمرانی به اداره کل تأسیسات و ساختمان منتقل شده و کار احداث آن در 1380 به پایان رسیده است. (تصویر شماره 66)

3 - تجهیز و انتقال درمانگاه قدیم

قبل از توسعه جدید، در سال 1361 درمانگاهی کوچک در جوار حرم مطهر قرار

داشت که با آغاز طرح توسعه به محل بزرگتری واقع در چشمه علی انتقال یافت آن مکان به دلیل نداشتن فضای کافی درمانی، اتاق عمل و تختخواب در حدود درمانگاه باقی مانده اما تولید جدید اقدامات مهمی برای تکمیل و تخصصی کردن این درمانگاه انجام داد و بخشی های تخصصی قلب و عروق، گوش و حلق و بینی، زنان، جراحی، چشم پزشکی و پوست و دندان پزشکی نیز در آن تشکیل گردید که از سال 1369 کار خود را آغاز کرد. از جمله فعالیت های این درمانگاه، فعالیت های بهداشتی شامل واکسیناسیون، بهداشت محیط، خانواده... است که تا کنون خدمات مهمی به خانواده های محترم ساکن ری ارائه داشته است. این خدمات برای افراد نیازمند شامل مدارس ایتم، آموزش گاه های استثنایی و کسانی که از طریق کمیته بهداشت و درمان طرح تعاون با مؤمنین معرفی می شوند به صورت صد در صد رایگان انجام می پذیرد. کارکنان آستان، طلاب حوزه های علمیه و دانشجویان دانشکده حدیث نیز از خدمات پزشکی رایگان در این درمانگاه برخوردار هستند. شایان ذکر است تا کنون بیش از دوازده میلیون نفر با مراجعه به درمانگاه آستان و یا از طریق اعزام تیم های پزشکی و بهداشتی به مکان های مورد نظر از جمله مدارس ایتم و استثنایی و... از خدمات پزشکی برخوردار شده اند که حدود 30% این افراد از خدمات رایگان بهره برده اند. همچنین این درمانگاه به عنوان اولین درمانگاه منتخب برای اجرای طرح بهداشت خانواده انتخاب گردید. (تصویر شماره 67 و 68)

4 - احداث دار الشفای حضرت زهرا علیها السلام (کوثر)

به منظور ارائه بهتر خدمات پزشکی، در طرح توسعه پروژه ای برای احداث پلی کلینیک تخصصی در داخل محدوده آستان با نام مبارک حضرت زهرا (کوثر) پیش بینی شد. عملیات اجرایی ساختمان آن از 1373 آغاز گردید که در مساحت تقریبی 6500 متر مربع در چهار طبقه و زیرزمین با قسمت های مختلف مورد نیاز به اجرا درآمد. عملیات گودبرداری و اسکلت تا 1375 ادامه یافت و در 1377 عملیات سفت کاری و

سپس نازك كاری آن به مرحله تکمیل درآمد. در 1378 ساختمان دارالشفاء به عملیات نازك كاری و نماسازی در اضلاع غربی و شرقی رسید. برای این مکان برخلاف درمانگاه قبلی، امکانات مجهز تخصصی در نظر گرفته شده و در حقیقت يك درمانگاه تخصصی با بخش های مختلف پزشکی، آزمایشگاه، داروخانه، رادیولوژی و... خواهد بود که می تواند سهم قابل توجهی در ارایه خدمات درمانی به مردم محروم منطقه و نیز زائران داشته باشد. نصب لوازم آتش نشانی، دستگاه ها و کانال های هواساز، لوازم بهداشتی و نصب آسانسور از دیگر کارهای انجام شده در دارالشفای حضرت زهرا است. در طی سال 1379 کلیه عملیات مربوط به رسمی بندی و نازك كاری آن به اتمام رسید که البته قرار است پس از افتتاح، درمانگاه قدیم به این مکان، که در داخل مجموعه آستان و پشت صحن امامزاده طاهر است منتقل شود. شایان ذکر است هنگام بازدید ریاست محترم جمهوری در سال 1378، ایشان تأمین اعتبار تکمیل ساختمان و تجهیز دارالشفای را پذیرفتند. اکنون اقدامات لازم برای خرید دستگاه های مدرن و پیشرفته پزشکی آن انجام شده و به زودی با نصب و راه اندازی این دستگاه ها، دارالشفای کوثر فعالیت خود را آغاز خواهد کرد. (تصویر شماره 69 و 70)

5 - بازار بزرگ ری

از دیرباز مجموعه های آرامگاهی و حرم های مطهر به لحاظ پذیرش تعداد زیادی از زائران و علاقه مندان از نقاط دور و نزدیک، ناخودآگاه جنبه اقتصادی و تجاری آن تقویت و در بافت سنتی خویش پذیرای بازار گردیده است. این بازارها برای تأمین مایحتاج زائران و کسب درآمد ایجاد شده و اهمیت زیادی یافته است. از آن جا که همواره حرم حضرت عبدالعظیم علیه السلام، از دور و نزدیک پذیرای زائران بوده، در جوار خود از دوران های گذشته دارای بازار بوده است. بازار قدیم که در کنار حرم و در ضلع شمالی آن قرار دارد، در گذشته تنها راه ورود به آستان بود و به لحاظ بافت سنتی و معماری قدیمی و گنجایش محدود، برای زائرین و واردین به حرم مطهر مشکلات

عمده ای را ایجاد کرده بود. بر این اساس در طرح توسعه مکان بسیار بزرگ در ضلع غربی مجموعه برای احداث بازاری متناسب با جمعیت روزافزون و نیز ساکنان منطقه و مطابق با استانداردهای معماری امروزمین و امکانات ضروری اختصاص یافت تا علاوه بر آن به عنوان يك پشتیبان مالی و تأمین بخشی از هزینه های طرح توسعه نیز نقش خود را ایفا کند. (تصویر شماره 71)

زیربنای پروژه بازار در حدود هجده هزار متر مربع در سه طبقه به اجرا درآمد که مساحتی از میدان شهید مدرس تا صحن باغ طوطی را در بر می گیرد. عملیات اجرایی و خاک برداری محل پروژه از 1373 آغاز و موانع مختلف از جمله وجود چاه های آب و آب گرفتگی ها و سایر مشکلات، به خوبی برطرف و اسکلت فلزی آن، که تنها اسکلت فلزی به کار رفته در مجموعه توسعه است، در پایان سال استوار گردید. در 1374 بلوک چینی سقف ها و طبقات بالایی به اجرا درآمد و عملیات نازک کاری، سنگ کاری سقف و ستون ها و پلکانها تا 1376 ادامه یافت. در این پروژه تلاش شده تا از معماری سنتی بازارهای عصر صفوی متناسب با تکنولوژی جدید استفاده شود. پروژه بازار در 1377 به بهره برداری رسید و مغازه های آن به عنوان موقوفات به اجاره مستأجران درآمد. (تصویر شماره 72)

6 - احداث فضاهای سبز و خیابان ها

بخشی از فضاها و املاک برای احداث خیابان اطراف مجموعه و فضای سبز و نیز فراهم آوردن امکانات تفریحی زائران در طرح توسعه آزاد شد. در 1377 و هم زمان با برپایی اجلاس نماز در مصلاهی بزرگ ری، عملیات اجرایی خیابان دور مجموعه طرح توسعه (رینگ) به عرض بیست متر به همراه پیاده روی مربوطه در بخش هایی از ضلع جنوبی انجام گردید و سپس بخش های دیگری هم به آن افزوده شد. میزان کار انجام شده به چهار هزار متر مربع می رسد.

پروژه جدید قرض الحسنه آستان در سال 1379 تکمیل گشت که هسته آغازین آن در سال 1369 به هنگام تولیت آقای مولایی بنا گذاشته شده بود. تا کنون هزاران نفر از

تسهیلات اعطایی این قرض الحسنه بهره برده اند.

8 - سایر خدمات اجتماعی و رفاهی

1/8 - طرح تعاون با مؤمنین

بر اساس دستور تولیت محترم، بخشی از درآمدهای معاونت اقتصادی آستان برای کمک به مستمندان با اولویت مجاوران حرم و اهالی ری اختصاص یافت. آن معاونت در سال 1374 طرحی با عنوان «تعاون با مؤمنین» ارایه کرد و در سال 1379 کمیته های پنج گانه تحقیق و شناسایی، جذب، سرپرستی بهداشت و درمان و بانوان برای توسعه و ساماندهی طرح تشکیل شد. از جمله کارهای عام المنفعه بر اساس این طرح، پرداخت وام به نیازمندان و نیز کمک های بلا عوض برای مستمندان به طور ماهیانه و مستمر بود که مجموعاً به بیش از سه میلیارد ریال می رسد.

2/8 - احداث واحدهای مسکونی

احداث بیش از 1200 واحد مسکونی ارزان قیمت با رعایت الگوی مصرف و زیربنای بیش از 100 هزار متر مربع در مناطق جنوبی تهران توسط معاونت اقتصادی آستان از دیگر فعالیت هایی بود که برای خانه دار ساختن خانواده های کم درآمد و محروم انجام شد.

در پایان این بخش شایان گفتن است که مجموع مساحت مورد استفاده در طرح بزرگ توسعه یعنی کل مساحت اراضی آزاد شده به 502/185 متر مربع می رسد که شامل املاک آزاد شده اطراف حرم مطهر و تملک اراضی مورد نظر در شهر ری و شهر مقدس قم است که اغلب دارای ابنیه مسکونی، تجاری و... بودند و رضایت مالکان و مستأجران آن با پرداخت های فوق العاده سنگین جلب گردیده و از این فضا حدود 767/136

مترمربع بنای استثنایی (فضای باز و بسته) در قالب 17 پروژه اصلی و چندین پروژه فرعی در مجموعه آستان در ری و نیز سه پروژه در شهر قم اقدام گردید. جمع عرصه تحت اشغال در مجموعه آستان 508/37 متر مربع و مساحت بناهای احداث شده در این مجموعه 875/91 متر مربع بوده و بقیه نیز مربوط به شهر قم است.

د - بخش چهارم: ایجاد مراکز و امکانات تأسیساتی و زیربنایی

اشاره

طرح عظیم توسعه در کنار احداث و بازسازی اماکن مذهبی و علمی برای تقویت زیر ساخت های طرح و تأمین امکانات مورد نیاز به لحاظ تأسیساتی و خدماتی اقدامات مهمی انجام داد و مراکزی را در این خصوص برپا کرد. نکته قابل گفتن این که بدیهی است هر یک از پروژه های طرح نیازمند وجود امکانات تأسیساتی برای تکمیل طرح مورد نظر بود که در قسمت های قبل در هنگام توصیف هر پروژه اجرا شده به تأسیسات داخلی آن نیز اشاره کردیم؛ اما برای کل مجموعه طرح توسعه و مراکز و امکانات تأسیساتی نیز پیش بینی شد که در این جا به اختصار به آن اشاره می کنیم.

1 - سیستم های تأسیساتی

1/1 - سیستم برودتی و حرارتی:

طراحی سیستم های برودتی و حرارتی پروژه های طرح توسعه عمدتاً بر اساس دستگاه های هوارسان صورت گرفته و در برخی موارد مانند کلاس های درس دانشکده از فن کویل سقفی نیز استفاده شده است. علت اساسی استفاده از دستگاه های هوارسان، وسیع و مرتفع بودن فضاها و بالا بودن تعداد نفرات استفاده کننده از مجموعه است. دستگاه های هوارسان علاوه بر داشتن کویل های برودتی استاندارد، که از طریق چیلرها، هوای مطبوع را تأمین می کنند، دارای محفظه ایرواشر (سیستمی شبیه کولر آبی با راندامان بالاتر) نیز هستند، به طوری که در ایام هفته و یا مواقعی که افراد کمتری از

مجموعه استفاده می کنند، سیستم ایرواشر مشغول به کار خواهد بود و چیلرهای موتورخانه مرکزی خاموش و از مدار خارج می شوند. در طرح توسعه مجموعه 350 فن کوئل و 65 دستگاه هوارسان مورد استفاده قرار گرفته است.

2/1 - تجهیزات موتورخانه مرکزی

موتورخانه مرکزی از دستگاه های اصلی زیر تشکیل شده است:

1 - سه دستگاه چیلر آبسپشش.

2 - 9 دستگاه برج خنك كن.

3 - چهار دستگاه دیگ بخار.

4 - سه دستگاه مبدل حرارتی.

5 - سه دستگاه منبع کوئیلی آب گرم مصرفی.

6 - دو دستگاه دیگ فولادی آب گرم.

7 - يك دستگاه سختی گیر آب.

8 - ایستگاه های تقلیل فشار بخار.

9 - سیستم تحت فشار آب مدار آب رسانی.

10 - سیستم تحت فشار آب مدار آتش نشانی.

11 - 35 دستگاه پمپ سیرکولاتور جهت مدارهای مختلف برودتی و حرارتی.

12 - تانك كندانس، دو عدد منبع گازوئیل، منبع انبساط برودتی، منبع انبساط حرارتی، منبع انبساط دیگ های آب گرم، مخزن جمع آوری آب دیگ ها.

13 - مخازن ذخیره آب مصرفی و آتش نشانی.

14 - حدود 42 عدد تله بخار و 6 عدد شیر کنترل بخار. (تصویر شماره 73 و 74)

3/1 - سیستم های برقی

برآورد برق مورد نیاز مجموعه حرم و پروژه های جدید، حدود چهار مگاوات (4000 کیلو وات) است. این میزان برق مورد نیاز از طریق پست پاساژ، که لوازم اندازه گیری در آن نصب شده است و به وسیله دو دستگاه پست فرعی برق رسانی به کلیه

ساختمان ها انجام می شود. سیستم های طراحی شده برای ساختمان ها به شرح ذیل قابل اشاره است:

- 1 - سیستم روشنایی داخلی و بیرونی کلیه ساختمان ها.
 - 2 - برق رسانی پریزهای برق داخلی و بیرونی کلیه ساختمان ها.
 - 3 - برق رسانی هواکش، فن کوئل های ساختمان ها.
 - 4 - برق رسانی به هوارسان ها و پمپ های مربوطه.
 - 5 - برق رسانی به موتورخانه مرکزی شامل پمپ ها، دیگ ها، چیلرها.
 - 6 - سیستم اعلام حریق کلیه ساختمان ها.
 - 7 - سیستم صوتی کلیه ساختمان ها.
 - 8 - سیستم تلفن مرکزی کلیه ساختمان ها.
 - 9 - تابلوهای برق دیواری و ایستاده برای کلیه ساختمان ها و موتورخانه ها و هوارسان ها.
 - 10 - طراحی محاسبه کابل های برق مورد استفاده کلیه پروژه ها.
- برای این منظور سه پست برق برای تأمین برق مورد نیاز نصب شده است.

2 - پشتیبانی طرح توسعه

از آن جا که پروژه های طرح توسعه آستان مقدس دارای ویژگی های خاصی از نظر معماری اسلامی و سنتی است و در عین حال به دلیل وسعت کار، میزان مصالح مورد استفاده نیز از حجم قابل توجهی برخوردار است، لذا معاونت عمرانی به منظور تأمین مستقیم آن اقلام به تأسیس کارگاه های متعددی اقدام کرد. از جمله کارگاه سنگبری، نجاری، شیشه بری، لوسترسازی، برق، آهن گری، کانال سازی، آزمایشگاه، بتن و مکانیک خاک با مدرن ترین تجهیزات و نیز تأسیس انبارهای بزرگ برای جمع آوری مصالح و لوازم یدکی جهت امکان سریع و دست یابی به آن مواد و نیز صرفه جویی در هزینه های خرید و ضررهای حاصل از تورّم سالانه و... اقدام شد.

اشاره

تولیت آستان برای پیشبرد سریع طرح های عمرانی و توسعه آستان مقدس، اقدام به تشکیل معاونت های مختلف کرده و در راستای اهداف موردنظر، هر یک از معاونت ها مسئولیت بخشی از توسعه های عمرانی و اقتصادی را بر عهده گرفتند. آنان براساس وظایف مقرر، مسئولیت نظارت بر حسن اجرای پروژه ها را در زمینه های مختلف به عهده داشتند. در این بخش به معرفی اجمالی و تلاش های قابل تقدیر آنان در اجرای طرح توسعه خواهیم پرداخت.

1 - معاونت عمرانی

اشاره

یکی از معاونت های مهم تولیت آستان، معاونت عمرانی است. این معاونت نظارت بر طرح های توسعه و نیز در مجموع هماهنگی امور فنی و عمرانی را از ابتدای 1369 تا پایان برعهده داشته است. معاونت عمرانی به عنوان نیابت تولیت، وظایف و مسئولیت های زیر را به لحاظ قانونی و اجرایی در طرح های اجرا شده بر عهده داشته است.

1 - تدوین برنامه های کلی عمرانی آستان.

2 - برآورد اعتبار مورد نیاز پروژه ها و نظارت بر آنها.

3 - تهیه و تدوین برنامه های پروژه ها.

4 - تهیه طرح های مورد نیاز در زمینه های مهندسی، معماری، سازه و نقشه برداری.

5 - نظارت و کنترل بر مجریان طرح ها.

6 - ایجاد ارتباط فعال با دوایر دولتی جهت پیشبرد اهداف.

7 - عقد قراردادهای مصوب.

8 - تهیه گزارش های لازم از نحوه اجرای طرح ها و انجام سایر امور محوله از طرف مقام تولیت. شایان ذکر است این گزارش ها به صورت ماهانه و سالانه به طور کامل و جزئی تاکنون از طرح توسعه ارایه شده است.

اکنون در تشکیلات جدید آستان معاونت عمرانی جای خود را به معاونت اقتصادی

داده است.

برای تسهیل و تسریع و حسن انجام وظایف، معاونت عمرانی به تشکیل واحدهای

مختلفی در سال 1373 اقدام کرد. از جمله:

1 - معماری و دفتر فنی، 2 - سازه، 3 - نظارت، 4 - قراردادها، 5 - کنترل پروژه ها، 6 - تأسیسات.

برای انجام امور محوله و سایر کارهای اطلاع رسانی، یک مرکز کامپیوتر با امکانات مورد نیاز و پیشرفته به منظور پشتیبانی اجرایی و اطلاعاتی پروژه ها و تنظیم و کنترل سیستم های مالی و پرداختی تأسیس شد.

شناسایی شرکت های مهندسی مشاوره، تهیه طرح ها و نقشه های پروژه ها، به مزایده گذاشتن طرح های پروژه ها و عقد قرارداد با شرکت های انتخاب شده و سپس نظارت دقیق و همه جانبه بر پیشرفت امور پروژه از دیگر وظایف این معاونت بود. یکی از اقدامات مهم معاونت عمرانی، تأمین پشتیبانی طرح توسعه بود که به علت حجم زیاد مصالح مورد نیاز و تلاش برای صرفه جویی در خرید مصالح و هزینه های دیگر اقدام به تشکیل کارگاه های حرفه ای و فنی و پشتیبانی در داخل و خارج کرد.

از جمله فعالیت های واحد معماری و دفتر فنی معاونت عمرانی می توان به موارد زیر اشاره داشت:

1 - بررسی و ایجاد تغییرات و تکمیل نقشه های دارالتولیه، مرکز فرهنگی، دانشکده، بست جنوبی، تالار اجتماعات، مصلی، موزه، حوزه علمیه برهان، کتابخانه ری و بازار.

2 - طراحی رصدخانه، استخر و فضاهای ورزشی دانشکده.

3 - طراحی جدید نقشه های دارالضیافه، بیمارستان، زیرزمین بست جنوبی و دانشکده.

4 - تهیه جزییات کف سازی ها، نقوش گره ها و جزئیات ازاره ها، آب نماها،

ص: 195

نقشه های در و پنجره، آجر و کاشی نماهای خارجی و کتیبه ها.

همچنین از فعالیت های اصلی بخش سازه کنترل نقشه های اجرایی ارایه شده توسط مشاوران بوده و با توجه به ایرادات موجود، اکثر کارها اصلاح و یا مجددا طراحی و در این کار، از گروه های مهندسين مشاور بهره گرفته شد.

این بخش نوع سازه ها را با توجه به نوع کاربری ساختمان ها به شرح ذیل تعیین کرد.

1 - اسکلت بتن آرمه، برای ساختمان های فرهنگی و مذهبی.

2 - اسکلت فلزی، برای بازار.

نوع معماری و سبک های سنتی طرح توسعه

مجموعه حرم حضرت عبدالعظیم مجموعه ای است فرهنگی و مذهبی و به همین لحاظ سعی شده است در طراحی و شکل دهی فضاها، از معماری سنتی استفاده شود. در واقع با این روش سازه بتونی در پشت ظاهر معماری سنتی پنهان شده و معماری سنتی به صورت سقف و بدنه کاذب به اسکلت پیوند خورده است. در این جا به برخی از شیوه های اجرا شده اشاره می گردد:

1 - قوس:

قوس برای پوشاندن سقف ها، سر درها، درگاه ها و.. به کار می رود. چنان چه پوشش با انحنا همراه باشد، تحمل بار در بنا چند برابر می شود و این پدیده در معماری سنتی به قوس یا دور معروف است. قوس در واقع سازه بنا در معماری سنتی، است که یا معمولی هستند یا گنبدی و از هر دو نوع پروژه ها استفاده شده است.

2 - رسمی:

از زمانی که آجر در بنا استفاده شد، برای پوشش سطوح چهارگوش، گوشه سازی رایج گردید که رسمی سازی تکامل یافته گوشه سازی است. در مجموعه حرم در شبستان ها، ورودی ها، و راهروها و هم چنین در سایر فضاها در پاره ای موارد اجرا شده

است.

ص: 196

3 - نیمکار:

نیم کار یعنی نصف چشمه که در سردرها، ورودی، محراب و... استفاده می شود.

4 - یزدی بندی:

یزدی بندی حالتی بین رسمی و مقرنس، است به این صورت که کلید رسم و اجرای آن تخته هایی بر روی دایره هایی است که در مرکز شمسه قرار می گیرند.

5 - کاسه سازی یا شمسه زیاد

از تلفیق چند رسمی با هم، شمسه زیاد یا چند کاسه به وجود می آید که می توان به وسیله آن دهانه های بزرگ و کوچک را بدون نیاز به ستون پوشاند.

6 - مقرنس یا قطاربندی

به آنچه به شکل نردبان و پله ایجاد شده باشد مقرنس گویند که مانند آویزه های قندیل مانند ساخته می شود.

7 - گره سازی

گره سازی به تزییناتی گفته می شود که به صورت هندسی و با قواعد مشخص رسم می شود و در بسیاری از مکان ها می توان از آن استفاده کرد. (1) (تصاویر شماره 75، 76، 77، 78 و 79)

2 - معاونت اقتصادی

در تشکیلات اداری آستان، وجود يك معاونت اقتصادی برای تأمین هزینه های اجرایی طرح توسعه، تعمیر و نگهداری اماکن و تأسیسات، تأمین هزینه های اقدامات فرهنگی و رفاهی، ایجاد زمینه برای تحصیل درآمد لازم در بلند مدت ضروری می نمود. این معاونت با منابعی محدود و بهره برداری های کوتاه مدت از وجوه

ص: 197

1- . اطلاعات ارایه شده در این بخش از گزارش های ماهانه معاونت امور عمرانی، دهه هفتاد مستفاد شده است.

استقراض شده و اخذ امتیازات اعطایی دولت و شهرداری تهران نسبت به فعالیتهای مثبت اقتصادی مبادرت ورزید و با تأسیس شرکتهای وابسته ای چون شرکت بازرگانی فؤاد ری، شرکت ریسندگی و بافندگی زاینده روز اصفهان، شرکت کشاورزی بیجین گستر ری، شرکت ساختمانی و عمرانی امید ری و شرکت خدمات صنعتی تکنوری، در امر بازرگانی، عمرانی و کشاورزی و برای دستیابی به سه هدف مهم به فعالیت پرداخت: 1 - پرداخت بدهی ها و تعهدات ایجاد شده 2 - تامین هزینه های سنگین اجرا و اتمام پروژه های طرح توسعه 3 - تامین هزینه های اداره مجموعه حرم.

از دیگر امور مهمی که معاونت اقتصادی، تلاش های ویژه ای برای تحقق آن مبذول داشت، آزادسازی املاک موقوفه است که متأسفانه برخی از مستأجران فعلی به نیات واقعی واقفان توجهی ننموده و از آن اراضی بهره برداری سودجویانه و خلاف شأن کرده اند که این امر نیز در گزارش بازرسان رهبری و نیز در حکم تولیت آقای ری شهری منعکس گشته بود. تنها راه، خلع ید از این مستأجران و بهره برداری بهینه از این املاک است.

3 - معاونت هماهنگی و امور اجرایی

به دنبال تغییرات به وجود آمده در سازمان اداری آستان مقدس در سال 1381، از ادغام معاونت حقوقی و موقوفات آستان و اداره کل اراضی صنعتی و کشاورزی معاونت اقتصادی، معاونتی جدید تحت عنوان معاونت هماهنگی و اجرایی ایجاد شد. این معاونت در حال حاضر دارای بخش های ذیل است:

1 - اداره کل املاک و مستغلات.

2 - اداره کل حقوقی.

3 - اداره کل اداری و مالی.

4 - اداره کل پشتیبانی و رفاه.

5 - دفتر گزینش و ارزشیابی.

شایان ذکر است علاوه بر اقداماتی که این معاونت در چهارچوب ادارات یادشده انجام می دهد، یکی دیگر از مهمترین وظایف آن ایجاد ارتباط و هماهنگی آستان مقدس با مسؤولان کشور، نهادها و ادارات دولتی و غیردولتی در سطح کلان است. همچنین پشتیبانی مادی و معنوی واحد تعاون با مؤمنین و مجتمعات فرهنگی و آموزشی حضرت عبدالعظیم علیه السلام نیز در عهده این معاونت قرار دارد.

اداره کل موقوفات

اشاره

این اداره که در سال 1369 تأسیس شد. ابتدا تحت نظر معاونت حقوقی و موقوفات وقت قرار داشت و در اواسط سال 1380 بر اساس دستور تولیت آستان و مصوبه هیأت امناء، قسمتی از وظایف اداره کل موقوفات (کشاورزی - شوارع) به معاونت اقتصادی محول گردید و بر اساس حکم صادره از سوی معاونت اقتصادی، اداره اراشی موقوفات تشکیل و راه اندازی شد. در اواخر بهار سال 1381 در اجرای سیاست های مصوب آستان، اداره کل موقوفات سابق و اداره اراضی کشاورزی و صنعتی و نیز اداره اراضی موقوفه در يك مجموعه تحت عنوان اداره کل موقوفات ادغام شد.

1 - اداره کل امور حقوقی و قراردادها

این اداره که زیر نظر معاونت اقتصادی فعالیت می کند وظیفه تنظیم و ارسال اظهارنامه ها و دادخواست ها و نهایتا پیگیری عملیات اجرایی آراضی صادره در مورد مستأجران و اموال و موقوفات آستان را بر عهده دارد. علاوه بر آن پیگیری حقوق آستان در بخش موقوفات، پیگیری توقیف اموال پرونده هایی که رأی محکومیت در مورد آنان صادر شده است، بازنگری و بررسی پرونده های مسکونی و تجاری و اراضی کشاورزی موقوفه، اخذ حکم جلب مستأجرین و متفرقاتی که بدهی خود را نپرداخته اند یا چك های بلامحل صادر کرده اند از دیگر وظایف این اداره است.

امور حقوقی با تلاش های خود در طی اجرای طرح توسعه، به اعاده بخشی از حقوق آستان موفق گردیده است. در طی این مدت یعنی از 1369 تا 1379 به تنظیم و ارسال اظهارنامه نزدیک به دوهزار مورد، تنظیم و ارسال و دادخواست بیش از پانصد مورد پرداخته که از این تعداد 321 مورد مختومه منجر به رأی، 69 مورد اجرای قرار کارشناسی، 52 مورد صدور اجراییه در سال های 1378 و 1379 گشته است.

در این رابطه اداره حقوقی به اقداماتی دیگر نیز پرداخته است از جمله:

رفع نقص اختاریه های دادگاه ها و ابلاغ آن ها، تلاش برای رفع تصرف عدوانی در زمین های موقوفات از جانب اشخاص حقیقی و حقوقی، وصول تدریجی آرای صادره، انجام پیگیری های لازم در خصوص ارجاع پرونده ها به وکلای محترم واحد حسابداری و برادران بازرسی جهت انجام امور مقتضی، احضار کشاورزان ده خیر که اجاره خود را نپرداخته بودند و سایر موقوفات، حکم جلب مستأجران، بررسی و بازنگری تعداد 250 فقره پرونده متصرفان و مستأجران موقوفات و غیره.

2 - اداره کل موقوفات

احیای موقوفات

این اداره وظیفه شناسایی و احیای موقوفات و بازگرداندن آن موقوفاتی را که بر اثر گذر زمان دستخوش تغییر یا حوادث تاریخی قرار گرفته است بر عهده دارد. برای تحقق این امر اقدامات زیر از سوی آن اداره انجام شده است.

1 - بررسی مدارك موجود در سازمان ثبت.

2 - انجام استعلامات لازم از دواير ثبتی.

3 - کاوش به منظور یافتن اصل یا تصویر وقف نامه ها (در آستانه و خارج آن).

4 - انجام تحقیقات و پژوهش های لازم در مورد انطباق اسامی قدیم و جدید شهرها.

5 - برقراری ارتباط با مراکز علمی و کتابخانه ها، برای دستیابی به اسناد تاریخی و

6 - مراجعه به قریه های مختلف در زمین های کشاورزی، زراعی، باغ ها و بررسی وضعیت آن به لحاظ موقوفی بودن.

برای این امر تلاش واحد مزبور در مسیری متمرکز شد که بتواند ضمن تحقیقات جامع، مستندا در پیشبرد اهداف یادشده تأثیر گذار باشد.

برای تحقق اهداف یاد شده، اداره احیای موقوفات برای هر يك از مناطق موقوفی یا آنان که احتمال وقفی بودن آن می رفت، کلاسه پرونده

خاصی تهیه و پس از تعیین پلاک ثبتی هر منطقه آن را به مشاور امور ثبتی اعلام کردند. فعالیت های یاد شده در این

زمینه عبارتند از:

1 - مراجعه به قریه مبارک آباد و انجام تحقیقات محلی در خصوص شناسایی محل مورد نظر با توجه به نقشه های موجود.

2 - مراجعه به قریه بی بی مریم و انجام تحقیقات محلی در خصوص شناسایی محل مورد نظر و یافتن پلاک ثبتی برای پیگیری در دوائر

ثبتی.

3 - تحقیق و بازرسی از منطقه «چاله هرز» و «بالغ آباد» در خصوص وقفیت

احتمالی آن.

4 - انجام تحقیقات و مطالعه در خصوص موقوفه ای موسوم به «دانگ استره» واقع در بلوک غار ری و تطبیق مورد مطالعه در متون تاریخی

با محله ای به نام «دانگه» واقع در اتوبان بهشت زهرا که البته پس از مذاکره با افراد بومی و شورای اسلامی، چنین منطقه ای یافت نشد.

5 - بازدید از منطقه چشمه شاهی در حوالی حرم مطهر حضرت امام قدس سره و تطبیق آن با منطقه مزرعه شاهی موجود در اسناد وقفنامه

های تاریخی و نتیجتاً متفاوت بودن با آن.

6 - انجام تحقیقات متعدد در خصوص مناطق مختلف از جمله عیسی آباد و حسین آباد و قنات موسوم به قرشی.

7 - مراجعه به اداره موقوفات شمیران و انجام تحقیقات جامع با راهنمایی مشاوران

محترم امور موقوفات و امور ثبتی در مورد قریه زرگنده (خصوصاً منطقه ای که سفارت روس در آن بنا شده). البته سابقه تقاضای ثبت و اقدامات دیگری در اداره ثبت مشاهده نشد.

نهایتاً پس از تحقیقات و پیگیری های ثبتی مفصل در خصوص مناطق مبارك آباد،

بی بی مریم، چهارده بنگاه آب قنات مقصود آباد هیچ گونه سابقه ثبتی به نام آستان محرز نگردید.

ج - تحقیق در مورد محل دقیق مناطق، دهکده ها و مزارعی که احتمال موقوف بودن آن وجود داشت و تطبیق آن موارد با نقشه های موجود(1).

3 - اداره کل املاک مستغلات

اشاره

1/3 - واحد موقوفات باغ ها، اراضی و شوارع

این واحد صرفاً به بررسی و نظارت بر زمین ها، خیابان ها و باغ های موقوفی آستانه می پردازد. در طی يك دهه اخیر هزار مورد کارشناسی انجام شده و 1160 مورد اسناد استیجاری منعقد و 72 مورد فرم شناسایی مستأجران موقوفه ده خیر تکمیل شده است. برای انجام این کار، کشاورزان دعوت نامه هایی دریافت کرده و با ادارات مختلف مکاتبه شده است. از جمله کارها و فعالیت های دیگر این واحد می توان به موارد زیر اشاره داشت:

1 - بازدید از اراضی الیمان و جاده نظامی، جاده ترانزیت مافتون، مدرسه دخترانه واقع در محله سرتخت، باغ های سینک شهریار و تذکر به مستأجران در خصوص تغییر کاربری.

2 - تشکیل جلسه در خصوص محله شاه غلامان در شهرداری منطقه 20 و نیز با کارشناسان رسمی دادگستری و شرکت ملی نفت در خصوص اراضی موقوفه آستان که معبر خط لوله نفت است.

ص: 202

1- . بنگرید گزارش سال 79 به همراه يك دهه با موقوفات، معاونت حقوقی و موقوفات. 47 - 49.

3 - انجام کارشناسی منطقه جاده نظامی در خصوص قنات قلعه نو.

و پست امداد آب واقع در شهرک علائین و تجدید اجاره با شرکت آب و فاضلاب شهر ری.

و نیز منبع هوایی آب و موتورخانه واقع در ده خیر.

2/3 - واحد موقوفات تجاری

این واحد نیز به امور مربوط به موقوفات تجاری رسیدگی و بر آن ها نظارت می کند. در طی دهه اخیر 5768 مورد دعوت نامه برای مستأجران واحدهای تجاری ارسال شده که 4575 مورد از آنان مراجعه کرده اند. کارشناسی های انجام شده 1081 مورد است که 2300 مورد نیز اسناد استیجاری منعقد گشته است. این واحد، پرونده تعدادی از متصرفان را به اداره کل امور حقوقی و واحد حسابداری برای اقدام مقتضی ارجاع داد.

3/3 - واحد موقوفات مسکونی

این واحد در طی دهه اخیر 1631 مورد جهت تنظیم اسناد استیجاری و 839 مورد نیز جهت تجدید سند استیجاری مراجعه داشته است. 619 مورد مراجعه جهت انتقال موقوفه تحت تصرف به دیگری و 140 مورد انجام کارشناسی و 2341 مورد انعقاد اسناد استیجاری از تلاش های يك دهه این واحد است. (1)

فعالیت های اقتصادی

برای تحقق اهداف مورد نظر در اجرای پروژه توسعه، نگهداری و تداوم و تکمیل آنها، تلاش هایی از سوی معاونت اقتصادی در امور زیر انجام شد.

ص: 203

1- . اطلاعات مربوط به این بخش از گزارش های سال 1379 و گزارش دهه 70 معاونت حقوقی و موقوفات تهیه و نگارش شده است.

1 - ساخت و ساز زیر بنایی بالغ بر 285/261 متر مربع که بخش عمده ای از آن مسکن ارزان قیمت در قالب 1785 واحد آپارتمانی و 059/1 واحد تجاری و یک واحد تولیدی در چند قطعه زمین به وسعت 840/237 متر مربع شامل 15 پروژه بهنام های پروژه جوانمرد قصاب، شهرک رضوان (شهر ری) و بلوار فردوس و سرو و... .

2 - احداث پروژه چند منظوره کارخانه زاینده رود اصفهان و انتقال کارخانه قدیمی به خارج از شهر. این کارخانه توانایی تولید سالانه 2500 تن انواع نخ های پنبه ای و بافت شش میلیون متر مربع انواع پارچه را داراست.

3 - فعالیت در امر صادرات و واردات با رعایت کلیه اصول و ضوابط دولت که بیش از 90% آن به واردات مواد اولیه صنایع تبدیلی اختصاص یافته است که در مجموع بالغ بر 000/800 تن می گردد.

4 - فعالیت در ارتباط با امور کشاورزی و باغداری که صدها هکتار از اراضی آستان زیر کشت نهال پسته قرار گرفته است. (تصاویر شماره 80، 81، 82، 83)

ص: 204

اشاره

معمولاً زیارت گاه ها به سبب احترام و تقدسی که دارند همواره مورد توجه اصحاب ثروت و قدرت بوده اند. اموال، زمین ها، و مزارع فراوانی که آنان به عنوان موقوفات تقدیم می داشتند، پشتوانه ای مطمئن و مورد اعتماد برای حفظ و نگهداری آن اماکن متبرکه محسوب و عمده درآمدها و بهره های مادی از آن موقوفات از سوی متولیان در آن راه هزینه می شد. از دیرباز تاکنون موقوفات فراوانی به آستان مبارک حضرت عبدالعظیم علیه السلام اختصاص یافته که هر یک دارای فرامین سلطنتی و حکومتی و یا اسناد ثبتی است. برخی از آن ها تا امروزه نیز موجود است؛ اما بسیاری نیز در طی سالیان دراز تحت تصرف غیر درآمده و یا تغییرات ماهوی یافته است. نخستین بار مجدالملک بر اوستانی وزیر شیعی طغرل سلجوقی، ضمن ساختن بقعه برای آستان، تمامی زمین های اطراف بقعه را به عنوان موقوفه برای آستان قرار داد که بقعه در وسط آن قرار می گرفت.

در دوران سلجوقی در این مکان مزرعه بسیار بزرگی به نام مبارک آباد وجود داشت و پس از آن که طغرل سلجوقی آن را وقف آستان کرد، به خیرآباد تغییر نام یافت.⁽¹⁾ او همچنین موقوفاتی دیگر برای اداره آستان مقرر داشت.⁽²⁾ امروزه در خصوص موقوفات

ص: 205

1- در این مورد بنگرید به مزرعه مبارک آباد در ادامه همین بحث.

2- عبدالجلیل قزوینی، النقص، ص 220.

آستان، بیست فقره فرمان و وقفنامه موجود است که قدیمی ترین آن ها به امضای شاه طهماسب اول صفوی رسیده و صورت و مشخصات کامل موقوفات آن عصر در آن فرمان قید گشته است. این موقوفات عبارتند از:

1 - مزرعه ایرین

این مزرعه در 25 کیلومتری جنوب تهران معروف به «ایرین چیچینگلو» واقع است. این مزرعه که در بلوک غار شرقی ری واقع بوده، یک ربع از آن را سید شرف الدین (متولی آستان در عصر طغرل سلجوقی) وقف کرده و تولیت آن را برای خود قرار داده و سه ربع دیگر آن را کیا ابوالقاسم بن کیا جمال الدین تهرانی از حاکمان و سادات آل کیا در مازندران و ری وقف کرده است. او نیز تولیت آن را به سید شرف الدین واگذار کرده است.

2 - مزرعه سید عبدالله ایض

این مزرعه وسیع، در محل امامزاده عبدالله واقع در قسمت جنوبی آستان (در شهر ری) واقع است که نصف آن را امیر غیاث الدین محمود نور کمال وقف کرده و تولیت آن را به امیر سید خلیل الله و امیر سید عنایت الله از متولیان آستان در عصر صفوی قرار داده است. این موقوفه پس از آن ها به اولاد و فرزندان ذکور نسل به نسل منتقل می گردد.

واقف یک سوم آن را برای تصرف متولیان و باقی را برای مصرف فقرا، مستمندان و زایران اختصاص داده است.

3 - مزرعه عین آباد

این مزرعه را پیر علی نامی وقف کامل (شش دانگ) آستان کرده و تولیت آن را به سید علی شاه فرزند سید شرف الدین حسین از متولیان آستان در قبل از صفویه سپرده است. خمس درآمدهای دایر شده این مزرعه بابت حق التولیه به متولی و باقی آن پس از

خرج قنات ها و مسائل زراعتی در آستان به مصرف فقرا و مستمندان می رسیده و مجموع شصت ده از جمله ورامین را شامل می شده است. امروزه از این دهستان وسیع تنها دهکده ای به نام «بهنام سوخته» باقی مانده که جزو بلوک خوار است.

4 - مزرعه سینک و ده «واریز»

این مزرعه و ده، از توابع شهریار است که امروزه به «وارش» معروف و هر شش دانگ آن وقف آستان گشته است. این موقوفه به علت قرار گرفتن در محدوده شهری و امکان استفاده از اراضی در بخش های مسکن و تجاری و صنعتی و همچنین باغ نمونه کوثر از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

5 - مزرعه مافتان

این مزرعه در بلوک غار (ری) واقع است که نصف آن را فرزند امیر قباد و نصف دیگر را امیر فولمار قبایک وقف آستان کرده اند. هر دو نفر تولیت آن را به سید علی شاه فرزند سید شرف الدین حسین از متولیان آستان در عصر قبل از صفوی واگذار کرده اند. این مزرعه جزو بلوک شرقی است و امروزه در مجاورت کهریزک قرار دارد. به علت احداث پالایشگاه و بهشت زهرا در مجاورت آن به شهر متصل شده است.

6 - مزرعه استروهه

این مزرعه از بلوک «سیور قرچ» است که نواب خلیفه شاه قلی (مهرداد) بر آستان وقف کرده و تولیت آن را به سید خلیل الله و سید عنایت الله از متولیان عصر صفوی داده است که پس از وی به اعقاب او منتقل می گردد. این مزرعه بین خوار و دماوند قرار داشته و از بزرگترین دهستان های ری با 90 ده بوده است. امروزه فقط نام «ایوان کیف» از آن باقی مانده و استروهه نیز وجود ندارد.

يك قطعه باغچه در قریه «وسفنارد» از بلوك غار ری توسط نواب حسین خان

سلطان روملو وقف آستان بوده و تولیت آن را به دو سید سابق الذکر واگذار کرده است. این قطعه باغچه که در جنوب غربی تهران، بیرون دروازه سه راه ساوه متصل به شهر بوده، امروزه جزو تهران است.

8 - مزرعه علاین

این مزرعه در سه کیلومتری آستان قرار دارد و از آب چشمه علی مشروب می شود. واقف آن در فرمان شاه طهماسب، سید شرف الدین حسین متولی آستان در عصر سلجوقی است که بر اساس وقفنامه ای تولیت آن را به فرزندانش سپرده است.

وقفیت این مزرعه شش دانگ کامل بوده که در فرمان به آن اشاره شده است. پس از مدتی سه دانگ از آن به تصرف غیر درآمد که شخصی به نام «سلطان بنت علی» پس از اثبات وقفیت آن، تولیتش را به فرزندان سید شرف الدین برگرداند؛ آنان باید درآمد دو سوم آن را خرج آستان از قبیل اجرت خادمان، حفاظ و مؤذن کرده و يك سوم عواید آن را به عنوان حق التولیه برای خود مصرف کنند. در دهه های بعد بازماندگان تولیت قبلی يك دانگ آن را از شش دانگ وقفی خارج و به نام خود ثبت کردند و به ملکیت دیگران درآوردند. در دوران پهلوی، به هنگام اصلاحات ارضی، زمین های این مزرعه به زارعان فروخته شد و آنان نیز به کسان دیگری واگذار کرده و یا در آن دخل و تصرفاتی به عمل آوردند تا پس از پیروزی انقلاب، سند پنج دانگ آن ها باطل و به موقوفه بازگشت داده شد. امروزه این مزرعه از آبادترین موقوفات آستان است که يك دانگ آن هم چنان در تصرف مالکان قرار دارد. در قسمت هایی از این پلاک، شهرک رضوان، شهرک معلم، شهرک نظامی، که بیشترین واحدهای مسکونی موقوفات را به خود اختصاص می دهند، قرار دارد. این اراضی کشاورزی آن به لحاظ قرار گرفتن در محدوده شهری اهمیت زیادی دارد و قسمت هایی از پلاک نیز در طرح های دستگاه های اجرایی از جمله شهرداری، آب و فاضلاب، اداره گاز و... واقع شده است.

این دو منطقه در شمیران واقع بوده و از موقوفاتی است که در فرامین عصر صفوی به آن اشاره شده است.

10 - مزرعه «آبه غار» (ده خیر)

دو دانگ این مزرعه را سید شرف الدین حسین متولی آستان در عصر سلجوقی وقف کرده که دو سوم محصول آن باید صرف ضروریات آستان شود. واقف تولیت آن را به اولاد مذکور خود سپرده است. ده خیر بلوک منطقه غار شرقی شهر ری و در اراضی ری باستان قرار دارد که تپه میل از آثار ساسانیان در جنوب آن واقع و اکنون به شهر ری متصل است. امروزه مزرعه و ده خیر در طرح های توسعه شهری و کشاورزی دارای قابلیت خوبی است.

11 - مزرعه «مبارک آباد» (خیرآباد)

مزرعه مبارک آباد جزو بلوک غار را طغرل سلجوقی وقف کرده که از آن پس به خیرآباد تغییر نام داده است. (1) بقعه مبارک و آستان در داخل این مزرعه احداث شده است. محدوده این موقوفه از سمت شمال به انتهای حسین آباد فعلی، از جنوب به بهشتی و عمادآور، از شرق انتهای ظهیرآباد و علایین و از غرب به ابتدای ولی آباد فعلی محدود است. این مزرعه از ابتدا وقف و شامل تاکستان ها و باغ های میوه و سبزی بوده و باقی مانده آن تا قبل از توسعه اخیر هم چنان به صورت باغ موجود بوده است. در گذشته منطقه وسیعی از اطراف همین مزرعه را باغ تشکیل می داده است.

ص: 209

12 - مزرعه «بندگردان»

این مزرعه را فولاد قبا وقف و تولیت آن را به سید شرف الدین سپرده است. مزرعه بندگردان در مجاورت شهر کرج و در سمت غرب آن قرار دارد که به مرور زمان از تصرف وقف خارج و پس از انقلاب به آسایشگاه کهریزک بخشیده شده است. قسمتی از اراضی آن را نیز صاحبان صنایع به منظور ایجاد شهرک صنعتی خریده اند.

13 - مزرعه شرقی «چشمه شاهی»

این مزرعه به «شاهی» نیز معروف بوده که آن را سید شرف الدین حسین وقف کرده است. مزرعه یاد شده از دهات غار غربی و در شمال ده اندرمان واقع شده است. اکنون اراضی آن به تأسیسات آرامگاه حضرت امام خمینی (ره) اختصاص یافته است.

14 - مزرعه هوسنه بهنام

سه دانگ از این مزرعه که در دهستان بهنام است، از موقوفات سید شرف الدین بوده و امروزه هم چنان در تصرف آستان قرار دارد. و از موقعیت خوبی برخوردار است.

15 - مزرعه ایلمان

امروزه به «ایلمان» و «جلال آباد» نیز معروف است که در غار ری قرار دارد و غازی خان تکلو از سران طایفه تکلو در عصر صفوی آن را وقف و تولیت آن را به امیر عنایت الله و امیر خلیل الله واگذار کرده است. قسمت عمده این مزرعه در اجرای طرح آزادسازی از کشاورزان تحویل گرفته شده و هم اکنون به صورت اجاره در اختیار شرکت بیجین گستر ری قرار داده شده است و برای استفاده بهینه از اراضی مطالعات کارشناسی لازم انجام شده و در بخش کشاورزی و توسعه آبی اراضی یاد شده دارای موقعیت مناسبی است.

این مزرعه در بلوک غاری واقع و سید شرف الدین حسین آن را دایر و دو دانگ مزرعه را وقف آستان کرده است. او تولیت آن را بعد از خود برای اولاد ذکور گذارده است. امروزه این مزرعه در آبادی به نام «دز آه» قرار دارد که جزو غار غربی و مکان آن ابتدای مسیر قم است. (1)

17 - مزرعه «خوار ذیل»

این مزرعه در بلوک غار واقع شده و از موقوفات آستان از سوی زینت بیگم دختر شاه طهماسب صفوی است که وقف نامه ای برای آن در ذی قعدة 997 هجری امضا و مهر کرده است. بر اساس این وقفنامه، سه دانگ و ربع مشاع از آن مزرعه به آستان وقف شده و تولیت آن به امیر مجد الدین بن امیر ابراهیم حسینی و اولاد او نسل در نسل واگذار شده است. (2) این موقوفه شامل زمین های اطراف، قنات ها و باغ ها است که در جنوب غربی تهران، بعد از نعمت آباد سر راه ساوه قرار دارد.

18 - قنات مقصودآباد

یک بنگاه آب کامل از چهارده بنگاه آب قنات مقصودآباد، مشهور به فیروز آباد از سوی امیر سلیمان خان قاجار به سال 1214 ق وقف آستان شده است. تولیت آن را به آقا سید ابوالحسن، متولی آستان در عصر قاجار واگذار کرده اند. (3)

ص: 211

-
- 1- . در مورد برخی از این موقوفات بنگرید. شهابی، علی اکبر، تاریخچه وقف در اسلام، صص 72 و 73؛ هدایتی، آستانه ری، 31-32.
 - 2- . شهابی؛ همان ص 75. مقدسی، نام خوار را به عنوان قریه ای در شهر ری ذکر کرده است مقدسی، مطهر بن طاهر، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، تحقیق محمد منخروم 1987، ص 36.
 - 3- . همان ص 75

19 - قریہ عمادآور غاری.

20 - مزرعہ بہشتی غاری.

این دو مزرعہ بر اساس سندی کہ نزد عبداللہ عقیلی از بازماندگان یکی از تولیت‌ها موجود است، در دورہ صفویہ بہ سال 1155 ق بہ عنوان سیور غال وقف آستان بودہ است. (1)

21 - مزرعہ بی بی مریم

در بلوک غار شرقی، کہ یازدہ کیلومتر با شہر ری فاصلہ دارد واقع و از شش دانگ، یک سوم را امیر قباد وقف کردہ کہ باید تا دو سوم محصول آن بہ مستحقان و در راہ ماندگان برسد. این مزرعہ امروزہ جزو موقوفات آستان نیست.

22 - مزرعہ جلال آباد

مزرعہ جلال آباد حدوداً در غار ری بودہ ولی موقعیت آن دقیقاً روشن نیست. یک سوم آن را غازی خان تکلو از سرداران صفوی وقف کردہ و تکلیف باقی آن روشن نیست. اما پس از 960 ق کہ تاریخ فرمان شاہ طہماسب است، تا بہ امروز قریہ‌ها، رقبات، و مستغلات دیگری وقف آستان گردیدہ است. از آن موقوفات تنها امروز پنج رقبہ در دست آستان باقی است کہ عبارتند از مافتون، علائین، دہ خیر، ہوسنہ و سینک کہ آبادترین آن‌ها مزرعہ علائین واقع در حومہ شہر ری امروزی است و از آب چشمہ علی مشروب می شود. (2)

موقوفات یاد شدہ عبارتند از:

ص: 212

1- ایرج افشار، «شہر ری»، آیندہ، سال نهم، شمارہ 8 و 9، 1362 ص 645.

2- شہابی؛ تاریخچہ وقف در اسلام، 72؛ ہدایتی، آستانہ ری، 31-32. سایر رقبات موقوفہ بہ مرور زمان بہ تصرف غاصبان در آمدہ و از تصرف آستان خارج شدہ است و حتی نام برخی از آن‌ها را نیز تغییر دادہ اند.

1 - مزرعه دولاب در جنوب غربی تهران.

2 - قریه ویمکرد در غار ری.

3 - مزرعه محمود آباد شهریار (شش دانگ وقفی).

4 - مزرعه واریز آجاج در بلوک غار ری (شش دانگ وقفی).

5 - مزارع اسکله در غار ری (شش دانگ وقفی).

6 - زرگنده در شمیران تهران (شش دانگ وقفی) بر اساس فرمان محمد شاه قاجار در 1260 ق به سفارت روس واگذار شده است.

7 - بالغ آباد در غار ری (شش دانگ وقفی)

8 - نعمت آباد در شش کیلومتری جنوب غربی تهران سر راه ساوه.

9 - روستای مرده‌آباد شهریار که همان مردآباد است. شش دانگ آن را شاه عباس اول وقف صرف طعام و روشنایی آستان کرده است.

10 - کاروانسرای شاه عباسی در ضلع غربی خیابان اصلی شهر ری، بین دروازه

قاجاری و بازار، از موقوفات شاه عباس اول.

11 - يك بنگاه از 24 بنگاه آب قنات مقصود آباد که امیر سلیمان خان وقف نموده است.

12 - شش دانگ قنات مهدی آباد که میرزا شفیع صدر اعظم فتحعلی شاه وقف

کرده است.

13 - کلیه بازار قدیم که بنا به مندرجات سند مالکیت موجود و عرصه آن متعلق به آستان و اعیانی آن دارای مالک بوده است. (1)

اما آنچه امروزه به عنوان اراضی موقوفه باقی مانده و مساحت آن مشخص گردیده عبارتست از:

1 - الیمان، 000/208/3

ص: 213

1- . حسین مؤذنی، آشنایی با موقوفات آستان مقدس حضرت عبدالعظیم، گزارش منتشر نشده، ص 11.

2 - سینک شهریار، 000/834

3 - مافتون، 000/200/1

4 - علایین، 000/090/6

5 - خلایزیر، 000/156/2

6 - خوراین، 000/582/1

7 - ده خیر، 000/846/3

8 - هوسنه، 000/457/2

لازم به ذکر است مجموع این اراضی 373/21 متر مربع است که با تلاشهای معاونت اقتصادی، اکنون با پرداخت مبالغ فراوان و جلب رضایت متصرفین و بدون کاربرد اهرم فشار و اضرار به غیر، در مجموع 615/324/2 متر مربع از آن اراضی یعنی حدود 10 درصد کل اراضی موقوفه در سالهای گذشته آزاد گردیده است.

4 - معاونت اداری و مالی

این معاونت، که در تشکیلات جدید آستان به معاونت های قبلی اضافه شده است، وظیفه سرپرستی و نظارت بر کل ادارات و رسیدگی به امور دفاتر در واحدهای تحت نظر را برعهده دارد.

5 - معاونت فرهنگی

این معاونت که در مجموع وظیفه برنامه ریزی و سیاست گذاری های فرهنگی آستان را برعهده دارد شامل ادارات زیر است:

1 - اداره کل امور فرهنگی.

2 - آموزش و تحقیقات.

3 - اداره کل تبلیغات و امور بین الملل.

چنان که شرح آن رفت، در طرح توسعه بخش عمده ای از توسعه، تحت محور

فعالیت های آموزشی و علمی انجام گرفت که نتیجه آن تشکیل يك دانشکده علوم حدیث، مرکز نجوم، کتابخانه تخصصی، مرکز دارالحدیث و سایر فعالیت های عمرانی فرهنگی بود و ما در بخش گذشته به طور مبسوط به آن پرداختیم. امروزه به لحاظ اداری، مؤسسات و مراکز فرهنگی ایجاد شده تحت نظارت و مدیریت معاونت فرهنگی قرار دارد.

علاوه بر فعالیت های یاد شده، معاونت فرهنگی اقدام به برگزاری مراسم ها و اردوها و کلاس های متعددی کرده است از جمله برپایی جشنهای تکلیف که بر عهده اداره آموزش این معاونت قرار داشته است. این جشنها در سالن اندیشه برپا شده و از سال 1378 تا 1381 پذیرای نزدیک به 20 هزار دانش آموز مکلف گردیده است.

از دیگر برنامه های اجرا شده پذیرایی از ارادهای دانش آموزی است که برای بازدید از آستان مقدس حضور می یابند. این آستان پذیرای 145 هزار دانش آموز در مقاطع مختلف به همراه 11600 تن از مربیان آنان بوده است.

اداره آموزش معاونت فرهنگی برای ارتقای سطح علمی خواهران و برادران اقدام به برگزاری کلاسهای مختلف علمی، فرهنگی و هنری از جمله تفسیر قرآن، نهج البلاغه، احکام، عربی، عکاسی، نجوم، رایانه و... کرده که در مجموع صدها نفر را تحت تربیت و آموزش قرار داده است.

طرح «تابستان در آستان» از دیگر طرح های فرهنگی این معاونت است که در دو قسمت مجزا برای فرزندان پرسنل و هم چنین پایگاه های تابستانی و مساجد سطح شهر ری برگزار شده است.

در این طرح که در تابستان 1381 برگزار شد، 1500 نفر به همراه 150 مربی شرکت داشته اند.

این معاونت از سال 1379 تا 1381 مقدمات بازدید حدود 10 هزار نفر از جوانان و دانشجویان و علاقمندان به علم نجوم را از مرکز نجوم فراهم آورده و چیدن دوره آموزش نجوم و کارگاه های مختلف و سخنرانی های متعددی به همراه ارائه مقالات در خصوص علم نجوم، تقویم، رؤیت هلال و موضوعات دیگر برپا کرده است.

از دیگر مجموعه های فرهنگی این معاونت، کتابخانه مرکزی است که نقش مهمی در اعتلای علمی و پر کردن فراغت دانش آموزان و دانشجویان داشته است. آمار ارائه شده نشان از استقبال فراوان از منابع و کتابهای موجود در این کتابخانه دارد. در طی سال 1378 نزدیک به 120 هزار نفر از کتابهای آن بهره برداری کرده اند که این رقم در سال 1379 به 185 هزار نفر و در سال 1380 نیز به 240 هزار نفر افزایش یافته است. این رقم در سال 1381، 150000 نفر بوده است.

شایان گفتن است مجموع کتب موجود این کتابخانه 32000 جلد و اعضای آن 6700 و روزانه 730 نفر از آن استفاده می کنند. (اطلاعات مربوط به این قسمت از گزارش سالانه معاونت فرهنگی اقتباس شده است.)

5 - معاونت اماکن متبرکه

یکی از معاونت هایی که در تشکیلات جدید آستان ایجاد شده، معاونت اماکن متبرکه است.

این معاونت وظیفه سرپرستی و نظارت بر کارهای ادارات حوزه مربوطه را بر اساس خط مشی و سیاست های تعیین شده به نیابت از مقام تولیت بر عهده دارد.

6 - معاونت بهداشتی و درمانی

این معاونت تازه تأسیس، به نیابت از مقام تولیت وظیفه سرپرستی بر فعالیت های ادارات و واحدهای تابعه را در راستای اهداف و سیاست های مصوب در اجرای طرح ها و برنامه های خدمات درمانی و دیگر کارهای مرتبط با آن را عهده دار است.

7 - معاونت روابط عمومی و بین الملل

یکی دیگر از معاونت های آستان، معاونت روابط عمومی و بین الملل است که عمدتاً وظیفه هدایت و سازماندهی برنامه های لازم پیرامون امور تبلیغاتی را بر عهده دارد. این معاونت اداری دفتری، با عنوان دفتر مشاورین و نیز مجمعی با عنوان مجمع

شعرا و مادحان است. ادارات تابعه این معاونت عبارتند از:

1 - اداره کل روابط عمومی.

2 - اداره کل روابط بین الملل.

3 - اداره کل دارالقرآن الکریم.

8 - اداره کل حراست و گزینش

یکی دیگر از ادارات تازه تأسیس آستان، اداره کل حراست و گزینش است که وظیفه نظارت بر کار واحدهای تابعه در زمینه حراست پرسنل، تأسیسات و اسناد و هم چنین گزینش افراد و تأیید صلاحیت های آنها از لحاظ اخلاقی، سیاسی، عقیدتی و علمی برای جذب را بر عهده دارد. ادارات گزینش و تأمین نیرو، حفاظت اسناد، پرسنلی، و حفاظت فیزیکی از زیرمجموعه آن فعالیت می کنند.

بخش ششم: پروژه های خارج از شهری

1 - مؤسسه فرهنگی دار الحدیث

یکی دیگر از مجموعه های فرهنگی، مؤسسه فرهنگی دارالحدیث بود. این مرکز در قم و در زیرمجموعه معاونت فرهنگی آستان قرار دارد. مؤسسه دار الحدیث اولین و بزرگترین مجموعه فرهنگی در زمینه حدیث و علوم مربوط به آن است. که در تاریخ 22/8/1374 مصادف با سالروز ولادت حضرت فاطمه علیها السلام با پیام مقام معظم رهبری و با حضور برخی از اندیشمندان و برجستگان حوزه و دانشگاه رسماً افتتاح شد. در بخشی از آن پیام آمده است:

«اکنون تأسیس مجمع دار الحدیث به همت جناب حجه الاسلام والمسلمین آقای ری شهری که در کار حدیث گذشته از شوق و علاقه، تبخر و سابقه و تجربه نیز دارند، این مژده را می دهد که به حصول این خواسته ها و نیازها در امر حدیث به تدریج نزدیک خواهیم شد. انشاء الله تعالی». (تصویر شماره 84)

ص: 217

چنان که قبلاً اشاره شد عبدالعظیم حسنی به محدث نیز مشهور است. سخن از اهمیت حدیث در کنار قرآن در این موجز جایگاهی ندارد اما همواره در طول تاریخ محدثان و اندیشمندان همواره کوشیده اند تا در حفظ و بقای حدیث تأثیر گذار باشند و احادیث صحیح و حسن را از احادیث مجعول، ضعیف و متروک بازشناسند و فرهنگ غنی اسلام را از آن ها بپیرایند. موسسه فرهنگی دارالحدیث نیز به عنوان نخستین مرکز مستقل حدیث شناسی در این باره نقشی حیاتی داشته و این اهداف را دنبال می کند:

1 - پژوهش و تحقیق در علوم وابسته به حدیث با هدف دفاع از سنت و پالایش احادیث.

2 - تبیین و ترویج معارف حدیثی.

3 - تدوین کتب حدیثی.

4 - انتشار و نشر تألیفات پیرامون حدیث.

5 - تربیت محققان و حدیث پژوهان در حوزه های مختلف علوم حدیث.

این اهداف توسط شش گروه در حال تحقق است.

1/1 - 1 - گروه موسوعه نگاری (دائرة المعارف نویسی)

این گروه دستیابی محققان به دائرة المعارف ها را در مجموعه های گسترده حدیثی تسهیل و فراهم می سازد و این اهداف را دنبال می کند:

1 - تدوین مجموعه های روایی با موضوعات خاص و عام از احادیث مربوط به همه فرق اسلامی.

2 - فراهم ساختن بستر مناسب برای فعالیت های افراد و گروه ها جهت نشر حدیث.

3 - تهیه شناسنامه برای تمامی احادیث.

4 - امکان بازیابی سریع احادیث در جوامع روایی.

زیربنای کار این گروه، موسوعه میزان الحکمه بود که نخستین جرقه های آن سال ها

پیش از سوی تولیت آستان جناب آقای محمّـدی ری شهری زده شد و تا حدود ده مجلد آن انتشار یافت. این مرکز به هنگام تأسیس در 1374 در ادامه آن کار نقش بسزایی داشت که هم چنان در حال تداوم و تکمیل آن موسوعه عظیم هستند. هم چنین تدوین موسوعه الامام علی علیه السلام فی الكتاب و السنه و التاريخ نیز در دوازده مجلد از سوی این گروه به انجام رسیده است.

1/1 - 2 - گروه احیا و تصحیح

این گروه وظیفه احیا و تصحیح متون حدیثی خطّی و پراکنده و دور از دسترس را بر عهده دارد تا آن را در اختیار محققان و حدیث پژوهان قرار دهد. اهداف این گروه در محورهای زیر در حال تحقق است:

1 - شناسایی و طبقه بندی آثار حدیثی.

2 - تصحیح و احیای آثار حدیثی.

3 - همکاری با پژوهشگران سایر مراکز در تصحیح متون حدیثی.

یکی از طرح های این گروه تدوین فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم

حدیث شیعه است که در آینده ای نزدیک در قالب کتاب و نرم افزار عرضه خواهد شد. هم چنین انتشار مداوم مجموعه دفترهای میراث حدیث شیعه نیز از فعالیت های دیگر این گروه است.

1/1 - 3 - گروه ترجمه و تدوین

بنا به ضرورت نشر معارف حدیثی، گروه ترجمه و تدوین می کوشد تا بر اساس اهداف زیر، دستیابی محققان را به متون حدیثی از زبان های دیگر آسان سازد.

1 - ترجمه متون حدیثی به فارسی و دیگر زبان ها بر اساس نیاز.

2 - ساده سازی متون و تدوین متون حدیثی جهت مخاطبان مختلف.

3 - تهیه مجموعه هایی بر اساس معارف حدیثی جهت مخاطبان مختلف.

4 - آموزش نیروهای کارآمد در عرصه ترجمه و حدیث و تدوین متون.

ترجمه هایی از قبیل خردگرایی در قرآن و حدیث، علم و حکمت در قرآن و

حدیث، اهل بیت در قرآن و حدیث از نمونه فعالیت های این گروه است. ترجمه برخی از متون حدیثی به زبان انگلیسی و اردو و... نیز در این گروه در حال اجراست و يك نشریه حدیثی با عنوان زندگی، ویژه جوانان از دست آوردهای این گروه است.

1/1 - 4 - گروه رجال

رجال شناسی و بازیافت احادیث صحیح از ضعیف و متروک و در حقیقت جرح و تعدیل، یکی از راه های مهم برای حصول اطمینان نسبت به احادیث است که گروه رجال اهداف زیر را در این مورد بر عهده دارد:

1 - بازشناسی منابع اصیل رجالی و مبانی آن ها.

2 - نقد و تحلیل منابع و متون.

3 - ارائه روش ها و شیوه های کاربردی.

4 - ارائه شیوه های مختلف ارزشیابی صدور حدیث.

5 - تمییز احادیث معتبر از غیر معتبر.

از آثار تدوین شده و آماده انتشار این گروه می توان به معجم مصطلحات الرجال و الدرایه، رجال ابن الغضائری و مأخذشناسی رجال شیعه نام برد.

1/1 - 5 - گروه تاریخ و مصطلح الحدیث

بررسی تاریخ و مصطلحات حدیث بر اساس اهداف زیر یکی از کارهایی است که در دارالحدیث در حال اجراست.

1 - شناخت مکاتب حدیثی.

2 - شناخت تأثیر محیط ها، حکومت ها و گرایش های سیاسی و مذهبی در تدوین

کتاب حدیثی.

ص: 220

3 - شناخت تأثیر و تأثرات مکاتب حدیثی.

4 - آگاهی بر عوامل مؤثر در پیدایش احادیث مجعول و جریان های حدیث ساز.

5 - شناخت اصطلاحات و روند تغییر و تحول آن ها.

از طرح های در حال اجرای این گروه شناخت روش تحقیق محدثان بزرگ شیعه

مثل فیض کاشانی و علامه مجلسی است.

1/1 - 6 - گروه فقه الحدیث

شناخت قواعد استنباطی حدیث یکی از وظایف مهم گروه فقه الحدیث است که در سه محور انجام می شود:

1 - استخراج و تنقیح قواعد کلی و اختصاصی فهم حدیث.

2 - بحث های تطبیقی در زمینه متن حدیث از قبیل نسخ و منسوخ، علل الحدیث،

غریب الحدیث.

3 - شرح و تفسیر احادیث.

1/2 - فعالیت های فرهنگی و پژوهشی دارالحدیث

علاوه بر تلاش های مداوم گروه های علمی یاد شده و نتایج منتشره آن ها،

دارالحدیث فعالیت های دیگری نیز در نشر علوم مربوط به حدیث و معارف آن به شرح زیر برعهده دارد:

1/2 - 1 - فصل نامه علوم حدیث

فصلنامه علوم حدیث نخستین نشریه تخصصی در این مقوله به زبان فارسی است که بر اساس اهداف زیر انتشار می یابد:

1 - گسترش و نشر فرهنگ حدیث و سنت.

2 - تبیین جایگاه حدیث و سنت در اسلام شناسی.

3 - دستیابی به قواعد روشن در مسیر فهم سنت و حدیث.

4 - ارائه معیارهای روشن برای پالایش حدیث.

5 - معرفی و احیای حدیث شیعه و اهل سنت.

6 - ارائه دیدگاهی نو در عرصه حدیث.

7 - معرفی پژوهشگران و پژوهش‌های مهم حدیثی.

نشریه مذکور از پاییز 1375 تا کنون به طور مستمر در هر فصل انتشار یافته است. علاوه بر آن فصلنامه دیگری به همین نام به زبان عربی منتشر می‌گردد که مطالب آن با فصلنامه فارسی متفاوت است.

2/1 - 2 - میراث حدیث شیعه

سلسله دفترهایی است که رساله‌های مختصر و کوتاهی در آن تصحیح و احیا

می‌شود. هر یک از این دفترها دارای پنج بخش است:

1 - متون حدیث.

2 - شرح و ترجمه حدیث.

3 - علوم حدیث.

4 - اجازات.

5 - معرفی نسخه‌ها.

از این مجموعه تاکنون چهار شماره در طی دو سال منتشر شده است.

2/1 - 3 - نشریه زندگی

بیان و انتقال حدیث به نسل جدید و جوانان، یکی از اهداف این مجموعه است. مقالات علمی، قطعات ادبی، شعر و داستان، گزارش، گفتگو، معرفی کتاب... از جمله موضوعات این مجموعه است که هر دفتر آن به یک موضوع اختصاص می‌یابد. تاکنون چند شماره از این نشریه منتشر شده است.

ص: 222

این کتابخانه به هدف جمع آوری و نگهداری متون مختلف حدیثی برای استفاده حدیث پژوهان برپا شد. هسته اولیه کتابخانه تخصصی حدیث در معاونت آموزشی بعثه در سازمان حج و زیارت در 1370 شکل گرفت. وقتی دارالحدیث در قم به سال 1374 بنیاد نهاده شد، این کتابخانه که در ابتدای کار دارای حدود پنج هزار جلد کتاب بود، به آن شهر منتقل شد، تا کنون 22 هزار جلد کتاب در آن گردآوری شده و آرشیو نشریات آن نیز با بیش از صد عنوان نشریه اسلامی برای خدمات دهی به دانش پژوهان فعال است. در این کتابخانه 400 نسخه خطی و 700 نسخه عکسی نیز وجود دارد.

2/1 - 5 - معاونت اطلاع رسانی حدیث

برای ترویج و همگانی کردن احادیث، فعالیت های عمده ای در این مرکز صورت گرفته که نمونه عینی آن تأسیس پایگاه «حدیث نت» در اینترنت و عرضه پژوهش های انجام شده این مرکز در شبکه جهانی اطلاع رسانی است. هم چنین انتشار سال نامه حدیثی نور، تولید نرم افزارهای کنز العمال و میزان الحکمه، تشکیل بانک اطلاعات حدیث و نیز ایجاد کانون حدیث، برگزاری مسابقات و نمایشگاه ها از دیگر فعالیت های مهم و مؤثر این معاونت است.

2/1 - 6 - مرکز چاپ و نشر

این مرکز از ابتدا تاکنون آثار زیادی انتشار داده است. در نخستین سال فعالیت یعنی در 1375 دو اثر، سال 1376، چهار اثر، سال 1377 هفت اثر در 21 مجلد، سال 1378، دوازده اثر در بیست جلد، سال 1379، سه اثر در چهارده مجلد. میزان الحکمه که توسط دارالحدیث تولید محترم آستان تدوین گشت، بیشترین حجم مجلدات آثار منتشره را به خود اختصاص می دهد. این مرکز آثار منتشره را از طریق نمایندگی های خود در تهران، مشهد، قم و بیروت توزیع می کند.

این انتشارات علاوه بر مجلات مختلف تخصصی و غیر تخصصی تا کنون بیش از 110 عنوان کتاب را در شمارگان 413000 جلد منتشر و به علاقمندان در ایران و سایر کشورهای اسلامی تقدیم داشته است. انتشارات در حال حاضر مشغول راه اندازی چاپخانه جدیدی است و کتابهای فوق اشاره توسط چاپخانه مؤسسه انجام می شد که اخیراً به علت قرار گرفتن در طرح توسعه حرم مطهر حضرت امام قدس سره به آن آستان واگذار شده است.

2 - دانشگاه علوم حدیث در قم

برای احداث این مجموعه عظیم و مهم، زمین مناسبی در شهر قم به وسعت 23000 متر مربع خریداری شده و مقدمات احداث ساختمان آن و سیر مراحل راه اندازی مقطع کارشناسی ارشد در حال انجام است که مجوز سه گرایش ارشد گرفته شده است.

این دانشکده در نظر دارد تا برای آموزش تخصصی رشته حدیث به طلاب حوزه علمیه قم نیز خدمات ارایه کند. در حقیقت برای تحصیلات تکمیلی دانشجویان فارغ التحصیل دانشکده علوم حدیث و نیز سایر علاقمندان، کلنگ عملیات اجرایی این پروژه در سال 1380 با حضور شخصیت های فرهنگی کشور به زمین زده شده است. این دانشکده در زیر بنایی بالغ بر 19 هزار متر مربع در سه بلوک اصلی (آموزش، پژوهش، ورزشی) و در چهار طبقه طراحی شده و در حال احداث است.

3 - مجتمع فرهنگی، تفریحی کوثر

این مجتمع در روته فشم و در منطقه کوهستانی به مساحت 3300 متر مربع شامل 12 سوئیت مسکونی با کتابخانه، مسجد و پارک احداث شده است. این مکان برای استفاده کارکنان آستان، اردوهای آموزشی و تفریحی دانشجویان دانشکده حدیث و طلاب حوزه های علمیه اختصاص یافته است.

4 - زائر سرای حضرت عبدالعظیم در مشهد مقدّس

این پروژه در زمینی به مساحت 735 و زیر بنای حدود 3700 متر مربع شامل 16 آپارتمان و محلّ سالن غذاخوری در یکی از نقاط شهر مقدّس مشهد اجرا شده است که پس از تکمیل مورد استفاده کارکنان حرم مطهّر و طلاب حوزه های علمیه قرار خواهد گرفت. (تصویر شماره 85)

ص: 225

بازدید مقام های عالی رتبه نظام از طرح توسعه

در طی اجرای مراحل توسعه، تولید و مسئولان محترم آستان برای ارایه گزارشهای اجمالی از طرح های در دست اجرا به مناسبتهای مختلف از مسئولان و مقامات عالی رتبه نظام از جمله مقام معظم رهبری، رؤسای محترم قوای سه گانه، رئیس مجمع تشخیص مصلحت، نمایندگان مجلس خبرگان و مجلس شورای اسلامی، اعضای شورای نگهبان، وزرا و شهرداران و اعضای شورای شهر تهران و سایر مسئولان نظام برای بازدید و یا افتتاح قسمتهایی از طرح دعوت به عمل آورده و ضمن ارایه گزارشهایی از طرح توسعه، مشکلات و مسائل شهری، در صدد جلب حمایتهای مادی و معنوی آنان برآمدند که در تسریع روند اجرای طرح نقش مهمی داشته است.

1 - بازدید مقام معظم رهبری

مقام معظم رهبری در روز پنجم آبان 1373 به منظور بازدید از طرح توسعه و نیز زیارت امامزادگان واجب التکریم، وارد ری شدند. ایشان پس از زیارت مرقد مطهر حضرت عبدالعظیم علیه السلام و نیز امامزاده حمزه و طاهر علیهما السلام از بخشهای مختلف طرح توسعه بازدید کردند. در این بازدید تولید محترم آستان مقدس ری و قم، امام جمعه شهر ری و چند تن از وزرا و نیز شهردار تهران حضور داشتند.

ص: 226

مقام معظم رهبری در صحن آستان به ایراد سخنرانی پرداختند و ضمن تجلیل از مقام معنوی و شخصیت والای حضرت عبدالعظیم علیه السلام پس از تشریح مسائل مربوط به شهر ری و جایگاه مهم آستان مقدس، بر ضرورت آبادان سازی این شهر و بقاع متبرکه آن تأکید کردند. ایشان هم چنین در دیدار علما و روحانیون شهر ری در جوار مرقد، کارهای انجام شده در ری را قابل تقدیر دانستند و اهمیت شهر ری و جایگاه مراقد مطهر آستان را چنین بیان کردند: «شهر ری به خاطر بقعه مطهره جناب عبدالعظیم حسنی و جناب حمزه و طاهر علیهما السلام و قبور مطهر علمای بزرگ، از لحاظ معنوی، قبله و ریشه و مرکز اشعاع تهران است. قبر مطهر امام قدس سره هم بر این همه اضافه شد و آن بارگاه با عظمت و معنوی هم اتفاقاً باز نصیب شهر ری شد. شهر ری با این ذخیره معنوی، باید از لحاظ دین داری، فرهنگ و روحیه انقلابی و روح حماسی مردم در زمینه های مختلف، درجه یک باشد».

ایشان در ادامه اظهار داشتند: «خواهش من از شما آقایان علمای شهر ری - که بحمدالله عده کثیر و قابل توجهی هستید و در بین شما بحمدالله بزرگانی هستند - این است که حقیقتاً به این ابعاد و جنبه های زندگی اجتماعی شهر و کشور خود پردازید و هر چه را کم است جبران کنید... این بقاع مطهره ای که در این شهر وجود دارد، خیلی باارزش است، این ذخیره معنوی است، از این هم باید استفاده کرد. بحمدالله از قدیم الایام همیشه در این منطقه درس و بحث و علم بوده و امروز هم هست و خواهد بود». (تصویر شماره 86)

2- بازدید ریاست جمهور وقت جناب آقای هاشمی رفسنجانی و نایب ریاست مجلس خبرگان

از دیگر مقاماتی که به بازدید و افتتاح برخی از پروژه های طرح توسعه آستان پرداختند، آقای هاشمی رفسنجانی، و آیت الله مشکینی بودند. در این بازدید که در مورخه دهم خرداد ماه 1374 صورت گرفت، طرح های توسعه حرم امامزاده حمزه علیه السلام امامزاده

ظاهر علیه السلام و شبستان بین الحرمین در مجاورت حرم حضرت عبدالعظیم علیه السلام افتتاح شد.

آقای هاشمی رفسنجانی طی یک سخنرانی در جمع روحانیون و زائران محترم از زحمات آقای محمدی ری شهری برای اصلاح ساختار حرم قدردانی کرد و اظهار داشت: «طرح توسعه حرم مطهر حضرت عبدالعظیم کار بسیار بزرگی است که به همت آقای ری شهری و یاران پرتلاش وی در حال انجام است. دولت نیز کمک به تسریع اجرای این طرح را وظیفه خود می داند». رئیس جمهوری وقت تأکید کرد که دولت، شهر ری را به عنوان یک شهر تاریخی و مایه سعادت و عرفان این کشور به یک شهر نمونه و سال تبدیل خواهد کرد».

وی همچنین ضمن ابراز رضایت و خشنودی از تلاشهای انجام شده گفت: «تهران به این بزرگی و به این ثروتمندی، در جنوبش جایی مثل حرم مقدس حضرت عبدالعظیم علیه السلام که زیارتش مثل زیارت حضرت اباعبدالله علیه السلام است برای زائران مخلص، این جای کوچک و مساحت کم، کوچه های تنگ و خانه های نیمه ویران اطراف و خیل انبوه عاشقان این حرم مقدس، هیچ تناسبی نداشت... کار خیلی بزرگ است، انصافاً. اطراف را حالا- آدم بگرده، مصلی را با آن بزرگی، دانشگاه حدیث و صحن های متعدد و دار التولیه، کتابخانه، موزه، رواقهای فراوان و خیابان های اطراف و خیلی چیزهایی که لازمه این کار است. کار سنگینی است. شروعش، تعهدش کار بزرگی بود... پیشرفت کار بسیار مطلوبه، در فاصله این مدت، حدود یک سال که این جا نیامده بودم، پیشرفتها را چشمگیر می بینم. سرعت عمل بسیار مطلوب است...».

آقای هاشمی رفسنجانی همچنین در بهمن 1375 برای مرتبه دوم از روند توسعه حرم بازدید و مصلاهی بزرگ را افتتاح کرد. در این بازدید، علاوه بر آن، مرکز فرهنگی جوانان، صحن امامزاده حمزه علیه السلام و دار التولیه حضرت عبدالعظیم نیز افتتاح شد. وی در یک سخنرانی در حرم مطهر، ضمن ستودن تلاشهای دست اندرکاران طرح توسعه و قدردانی از زحمات آنان اظهار داشت: «اجرای طرح توسعه حرم حضرت عبدالعظیم، نمونه بسیار خوبی برای توسعه مراکز مقدس مذهبی در کشور است». او همچنین افزود:

«با اجرای این طرحها، «ری» به گلستانی در کنار تهران مبدل خواهد شد».

آقای هاشمی رفسنجانی، در مقام رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام در آبان 1378، برای سومین بار به بازدید از طرح توسعه حرم پرداخت که با حضور وی دانشکده علوم حدیث رسماً کار خود را آغاز کرد. او در يك سخنرانی در کنار مرقد مطهر حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام با قدردانی از تلاشهای تولیت آستان و هیأت امنای دانشکده، اقدامات انجام شده را بسیار مهم و اساسی خواند و اظهار امیدواری کرد با تکمیل طرح توسعه حرم، و تأسیسات جانبی آن، يك پایگاه بزرگ برای جهان اسلام به ویژه شیعیان در شهر ری ایجاد شود. رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام ضمن تشریح اهمیت جایگاه حدیث در اسلام اظهار داشت: «وجود آستان مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام، مقابر علمای اسلام همچون شیخ صدوق، کلینی و سابقه دیرینه فرهنگی، شهر ری را به مناسب ترین مکان برای نشر حدیث تبدیل کرده است». وی افزود: «شهرستان ری مستحق توجه و توسعه بیشتر است، چرا که مشکلات تهران را تحمل کرده است». (تصویر شماره 87)

3 - بازدید آقای سید محمد خاتمی، رئیس جمهوری

آقای سید محمد خاتمی، در شهریور ماه سال 1378 از طرح توسعه حرم مطهر و پیشرفت های حاصله بازدید کرد. در این بازدید، بهره برداری از رصدخانه ری که در مرکز نجوم دانشکده علوم حدیث واقع است آغاز شد. وی در نشستی با هیأت امنای و مسئولان آستان مقدس ضمن تأکید بر جایگاه ویژه مقابر امامزادگان در تحکیم و ماندگاری تشیع، از شهرستان ری به عنوان یکی از کانونهای بزرگ اندیشه شیعی و مرکز علم، ایمان و خدمات بزرگ اجتماعی یاد کرد و لزوم برنامه ریزی مناسب و اصولی برای رفع تنگناهای این منطقه را ضروری خواند. وی با اشاره به نزدیکی حرم حضرت عبدالعظیم و حرم بنیانگذار جمهوری اسلامی افزود: این دو مکان مقدس می توانند کانون فرهنگ و تفکر و اندیشه و دین اسلام باشند». (تصویر شماره 88)

ص: 229

1. ابن اثیر، عزالدین ابی الکریم، الکامل فی التاریخ، بیروت، دارصادر، دار بیروت، 1385 ق.
2. ابن اسفندیار کاتب، محمد بن حسن، تاریخ طبرستان، به کوشش عباس اقبال، تهران، خاور، 1366 ش.
3. ابن خردادبه، عبید الله بن عبدالله، المسالك و الممالك، تصحیح محمد مخزوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، 1408 ق.
4. ابن حوقل، صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، بنیاد فرهنگ ایران، 1363 ش.
5. ابن داوود حلّی، تقی الدین حسن بن علی، رجال، تحقیق محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، مطبته الحیدریه، 1392 ق.
6. ابن سعد، محمد بن منیع، الطبقات الکبری، بیروت، دار صادر، دار بیروت، 1404 ق.
7. ابن طباطبا، ابراهیم بن ناصر، منتقلة الطالبیه، نجف [بی تا].
8. ابن عربشاه، زندگانی شگفت آور تیمور، (عجایب المقدور فی اخبار تیمور)، ترجمه محمد علی نجاتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، 1339 ش.

9. ابن عنبه، عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب، بيروت، دار مكتبة الحياة [بی تا].
10. ابن فقیه، احمد بن محمد، مختصر کتاب البلدان، لیدن، بریل، 1302 ق.
11. ابن قتیبه، ابي محمد عبدالله بن مسلم، المعارف، تحقیق ثروت عکاشه، قاهره، دار الکتب المصریه (1960).
12. ابن کثیر، عماد الدین ابي الفداء، البداية و النهاية، بیروت، [بی تا].
13. ابن هشام کلبی، ابوالمنذر، نسب معدو الیمن و الکبیر، تحقیق فردوس العظم، ریاض عبدالمجید مراد، دمشق، دارالنهضة العربية (بی تا).
14. ابو دلف، سفرنامه ابودلف در ایران (در سال 341ق) تصحیح و تعلیق ولادیمیر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران، 1342 ش.
15. اصطخری، المسالك و الممالک، ترجمه جعفر شعار، تهران، علمی و فرهنگی، 1365 ش.
16. اصفهانی، حمزه بن الحسن، تاریخ پیامبران و شاهان، ترجمه جعفر شعار، تهران، امیر کبیر، 1367 ش.
17. اصفهانی، ابوالفرج، مقاتل الطالبین، سرگذشت کشته گان خاندان ابوطالب.
18. انصاری دمشقی، شمس الدین ابي عبدالله، نخبة الدهر فی عجائب البر و البحر، لایپزیک، 1923 م و نیز ترجمه حمید جلیسیان، بنیاد فرهنگستان های ایران، 1357 ش.
19. اردبیلی غروی حائری، محمد بن علی، جامع الرواة و ازاخة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، بیروت، دارالاضواء، 1403 ق.
20. بلاذری، احمد بن یحیی جابر، انساب الاشراف، تحقیق احسان عباس، بیروت، 1404 ق.
21. همو، فتوح البلدان، تصحیح محمد رضوان، بیروت، دارالکتب العلمیة، 1368 ق.
22. بنداری اصفهانی، زبده النصر و نخبة العصر، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
23. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین، تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض، مشهد، دانشگاه فردوسی، 1356 ش.
24. ترکمان، اسکندر بیک، تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، 1377 ش.

25. تستری، شیخ محمدتقی، قاموس الرجال، قم، جامعه مدرسین، 1418ق.
26. جوینی، عطاملک، تاریخ جهانگشای جوینی، تحقیق محمدبن عبدالوهاب قزوینی، لیدن، بریل، 1334 ش.
27. جهشیاری، محمدبن عبدوس، الوزراء و الكتاب، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران، 1348ش.
28. جیهانی، ابوالقاسم بن احمد، اشکال العالم، تحقیق علی بن عبدالسلام کاتب، (بی جا).
29. حلی، یوسف بن مطهر، خلاصة الاقوال، نجف، [بی تا].
30. خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین، تاریخ حبیب السیر فی اخبار البشر، ترجمه جلال الدین همایی، تهران، خیام.
31. خواندشاه، میر محمدبن سید برهان الدین، تاریخ روضة الصفاء، تهران، خیام (بی تا).
32. دینوری، ابوحنیفه احمدبن داوود، الاخبار الطوال، ترجمه محمد مهدی دامغانی، تهران، نی، 1364.
33. رازی، امین احمد، هفت اقلیم، ترجمه جواد فاضل، تهران، ادیبه، (بی تا).
34. رازی، نجم الدین ابوبکر بن محمد، مرصاد العباد، ترجمه محمد امین ریاحی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، 1353ش.
35. راوندی، محمدبن علی بن سلیمان، راحة الصدور و آية السرور فی تاریخ آل سلجوق، ترجمه و تصحیح محمد اقبال، تهران، علمی، (بی تا).
36. شابشتی، علی بن محمد، الدیارات، تحقیق کورکیس عواد، بیروت، دارالرائد، 1406 ق.
37. شامی، نظام الدین، ظفرنامه، به کوشش پناهی سمنانی، [بی تا].
38. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، عقاب الاعمال، تهران [بی تا].
39. همو، من لا یحضره الفقیه.
40. همو، الامالی.
41. همو، عیون اخبار الرضا.
42. همو، اکمال الدین و اتمام النعمه.

43. صفوی، سام میرزا، تذکره تحفه سامی، ترجمه رکن الدین همایون فرخ، تهران، علمی، (بی تا).
44. طبری، محمدبن جریر، تاریخ الطبری، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارسویدان، 1378 ق.
45. طوسی، خواجه نظام الملک ابوعلی حسن، سیر الملوک، تصحیح هیوبرت دارک، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1347 ش.
46. طوسی، محمد بن محمد بن احمد، عجایب المخلوقات، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، 1345 ق.
47. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، رجال الطوسی، تحقیق جواد القیومی، قم، جامعه مدرسین [بی تا].
48. عتبی، عبدالجبار ابو نصر محمد، ترجمه تاریخ یمینی، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، 1357 ش.
49. فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، الشجرة المباركة فی انساب الطالبیه، قم، [بی تا]
50. فردوسی، شاهنامه، تحقیق برتلس، مسکو، 1966 م.
51. قدامه بن جعفر، الخراج و صنعة الكتابه، تصحیح محمد حسین الزبیدی، بغداد، دار الرشید، 1981 م.
52. قزوینی رازی، عبدالجلیل، بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض، تصحیح جلال الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی (بی تا).
53. قزوینی، حمد الله بن ابی بکر، نزهة القلوب، ترجمه محمد بیر سیاقی، تهران، طهوری، 1326 ش.
54. قزوینی، محمود بن ذکریا، عجایب الخلوقات و غرائب الموجودات، (بی تا).
55. قمی، حسن بن محمد، تاریخ قم، تصحیح سید جلال الدین تهرانی، تهران، مطبعه مجلس، (بی تا).
56. قوامی رازی، دیوان قوامی، تصحیح محدث ارموی.
57. گردیزی، ابوسعید عبدالحی، زین الاخبار، تصحیح سعید نفیسی، تهران، نگین، 1333 ش.

58. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، قم، سید جواد العلوی، محمد الاخوندی، تهران، 1288ق.
59. مجهول المؤلف، مجمل التواریخ و القصص، تهران، بنگاه ترجمه و نشر [بی تا]
60. مجهول المؤلف، حدود العالم من المشرق الى المغرب، ترجمه منوچهر ستوده، تهران، زبان و فرهنگ ایران، 1983 م
61. محدث نوری، حسین، مستدرک الوسائل، تهران، اسلامی 1282ق.
62. مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد، تجارب الامم و تعاقب الهمم، مصر، شركة التمدن، 1914م.
63. مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، بیروت، دارالاضواء، 1412ق.
64. همو، التنبيه و الاشراف، لیدن، بریل، 1893م.
65. مستوفی، حمد الله، نزهة القلوب، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، طهوری، 1336ش.
66. مفید، محمد بن نعمان، الاختصاص، قم، مكتبة الزهراء، 1402ق.
67. مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، پاریس، 1903 م.
68. نجاشی اسدی، ابوالعباس احمد بن علی، رجال النجاشی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی لجماعة المدرسين مقيم، 1407 ق.
69. یاقوت حموی، معجم البلدان، بیروت، داراحیاء التراث العربی، 1979 م.
70. یعقوبی، احمد بن ابی واضح، تاریخ الیعقوبی، بیروت، 1390 ق.
71. همو، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1347ش.
- ب - منابع و تحقیقات جدید
72. اعتماد السلطنه، محمد حسن، مرآة البلدان، تصحیح عبدالحسین نوایی، میرهاشم محدث، تهران، 1368ش.
73. همو، المآثر والاثار، چهل سال تاریخ ایران، تصحیح ایرج افشار، تهران، اساطیر، 1363ش.
74. همو، دررالتیجان فی تاریخ بنی الاشکان، به کوشش نعمت احمدی، تهران، 1313ق.
75. همو، تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران، تهران، دنیای کتابی [بی تا].

76. افشار، ایرج، «آثار تاریخی تهران»، مجله آینده، ص 8 ش 4-3، 1361-1362 ش.
77. اورسل، ارنست، سفرنامه اورسل، ترجمه علی اصغر سعیدی، بی تا.
78. بهرامی، احسان، فرهنگ واژه های اوستایی بر پایه فرهنگ کانگا و نگرش به فرهنگ های دیگر، تهران، بنیاد نیشابور، 1369 ش.
79. پوپ، اپهام آرتور، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، (بی تا).
80. پیرنیا، حسن، تاریخ ایران باستان، تهران، دنیای کتاب [بی تا].
81. پیرنیا، محمدکریم، «درگاه و کتیبه آستانه حضرت عبدالعظیم»، باستان شناسی و هنر، س 2، ش 2 (بهار 1348) تهران.
82. تاریخچه آستانه، نشریه انجمن آثار ملی، شم 3 و 4، پاییز و زمستان 1355، ص 76.
83. جابری انصاری، میرزا حسن، تاریخ اصفهان و ری، تهران، بی تا، 1331 ش.
84. جعفریان، رسول، تاریخ گسترش ری، تهران، آستانه حضرت عبدالعظیم، 1371 ش.
85. جواهر کلام، عبدالعزیز، تاریخ طهران، تصحیح محمد قزوینی، تهران، (بی تا).
86. حکیمی، محمدرضا، امام در عینیت جامعه.
87. خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، قم، بی تا، الطبعة الخامسة، 1413.
88. دائرة المعارف بناهای تاریخی ایران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی حوزه هنری، 1374 ش.
89. دائرة المعارف الاسلامیه، احمد الشنتاوی، ابراهیم زکی خورشید، عبدالحمید یونس، تهران، جهان، [بی تا]
90. دوستخواه، جلیل، اوستا، تهران، مروارید، (بی تا).
91. دیاکونوف، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، 1345 ش.
92. دیولافوا، مادام، سفرنامه، ترجمه بهرام فره وشی، تهران، خیام، 1332 ش.
93. زنجانی، ابراهیم الموسوی، جوله فیالاماکن المقدسة، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
94. سیف الدوله، سلطان محمد، سفرنامه سیف الدوله، ترجمه علی اکبر خداپرست، تهران، نی، 1363 ش.
95. شاردن، سیاحت نامه، ترجمه محمد عباسی، تهران، 1350 ش.

96. شریف رازی، محمد، اختران فروزان ری و تهران، قم: مکتبه الزهراء، [بی تا].
97. شیل، لیدی، خاطرات لیدی شیل، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران، نشر نو، 1364 ش.
98. شهری، جعفر، تهران قدیم، تهران، معین، 1371 ش.
99. شهابی، علی اکبر، تاریخچه وقف در اسلام.
100. صادقی اردستانی، احمد، زندگانی حضرت عبدالعظیم حسنی، تهران، حافظ نوین، ج دوم، 1372.
101. صافی گلپایگانی، شرح حدیث عرض دین حضرت عبدالعظیم حسنی، قم، موسسه انتشارات حضرت معصومه، 1376 ش.
102. عطاردی قوچانی، عزیز الله، عبدالعظیم الحسنی حیاته و مسنده، تهران، 1343 ش.
103. همو، راویان امام رضا در مسند الرضا، مشهد، کنگره جهانی امام رضا، 1367.
104. فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، نصرت الله مشکوتی، انجمن آثار ملی.
105. قائدان، اصغر، کتابشناسی موضوعی ری، تهران، رایزن، 1372 ش.
106. کالارکلوزنز، دیوان سالاری در عهد سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، امیرکبیر، 1363 ش.
107. کارلاسرنا، مادام، آدم ها و آئین ها در ایران، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، زوار، 1362 ش.
108. کریمان، حسین، ری باستان، تهران، انجمن آثار ملی، 1345 ش.
109. همو، «تاریخچه ری باستان» بررسی های تاریخی ش 2، س دوازدهم (خرداد و تیر 1356)، ص 114.
110. کریستین سن، سرآرتور، ایران در عصر ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران.
111. کلباسی، محمد ابراهیم، تذکره العظیمه، (بی تا)
112. کجوری مازندرانی، محمد باقر، جنه النعیم و العیش السلیم، تهران، چاپ سنگی، 1385 ق.
113. کمونه حسینی، عبدالرزاق، آرامگاه های خاندان پاک پیامبر و صحابه و تابعین، ترجمه عبدالعلی صاحبی، مشهد، آستان قدس رضوی، 1363.

114. محلاتی، ذبیح الله، اختران تابناک یا کشف الکواکب، تهران، اسلامیة، 1349 ش.
115. مشیر الدوله پیرنیا، حسن، ایران باستان، تصحیح و تعلیق باستانی پاریزی، تهران، دنیای کتاب.
116. مدرس، علی، ریحانة الادب فی تراجم معروفین بالکنیة او للقب، تهران.
117. مشکوتی، نصرت الله، از سلاجقه تا صفویه، تهران، ابن سینا، 1343 ش.
118. همو، بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، تهران، انجمن آثار ملی، (بی تا).
119. مصطفوی، محمد تقی، آستانه حضرت عبدالعظیم، مجله آثار ملی، ش 4-3، 1355 ش.
120. همو، آثار تاریخی طهران، به اهتمام میرهاشم محدث، تهران، انجمن آثار ملی.
121. هدایتی، محمدعلی، آستانه ری، تهران، 1344 ش.
122. معارف اسلامی، نشریه سازمان اوقاف، ش 26، 1356.
123. Encyclopedia of Islam, Brill Leden , 1987 .
124. Jacson, williams, Persia past and present, London, 1909 .
125. Arthur epham pop, A survey of persian art, London, 1976 .
126. Godare, andre, The art of Iran, London .
127. Encyclopedia of world art, New York, London .

بسمه تعالی

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

با اموال و جان های خود، در راه خدا جهاد نمایید، این برای شما بهتر است اگر بدانید.

(توبه : 41)

چند سالی است که مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه موفق به تولید نرم افزارهای تلفن همراه، کتاب خانه های دیجیتالی و عرضه آن به صورت رایگان شده است. این مرکز کاملاً مردمی بوده و با هدایا و نذورات و موقوفات و تخصیص سهم مبارک امام علیه السلام پشتیبانی می شود.

برای خدمت رسانی بیشتر شما هم می توانید در هر کجا که هستید به جمع افراد خیراندیش مرکز بپیوندید.

آیا می دانید هر پولی لایق خرج شدن در راه اهلبیت علیهم السلام نیست؟

و هر شخصی این توفیق را نخواهد داشت؟

به شما تبریک میگوئیم.

شماره کارت :

6104-3388-0008-7732

شماره حساب بانک ملت :

9586839652

شماره حساب شبا :

IR390120020000009586839652

به نام : (موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه)

مبالغ هدیه خود را واریز نمایید.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

